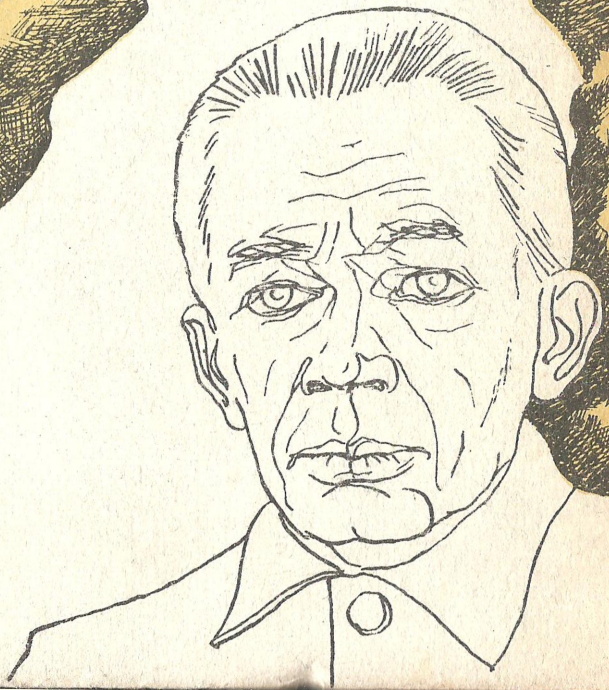
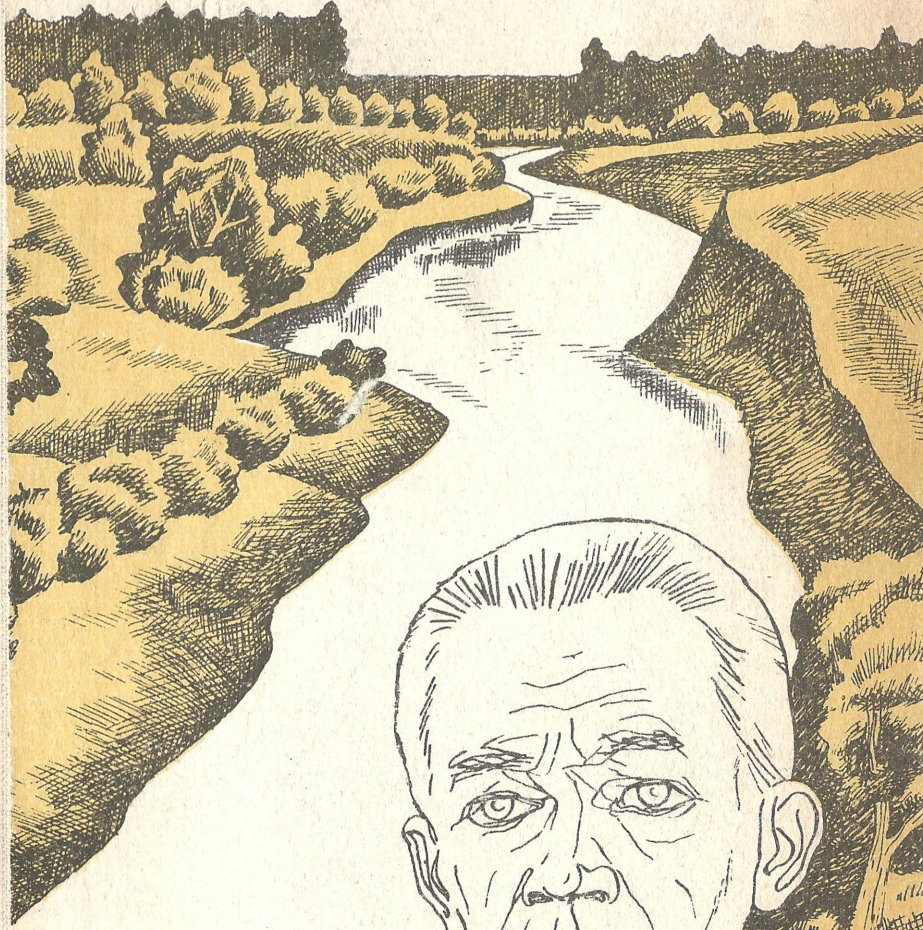

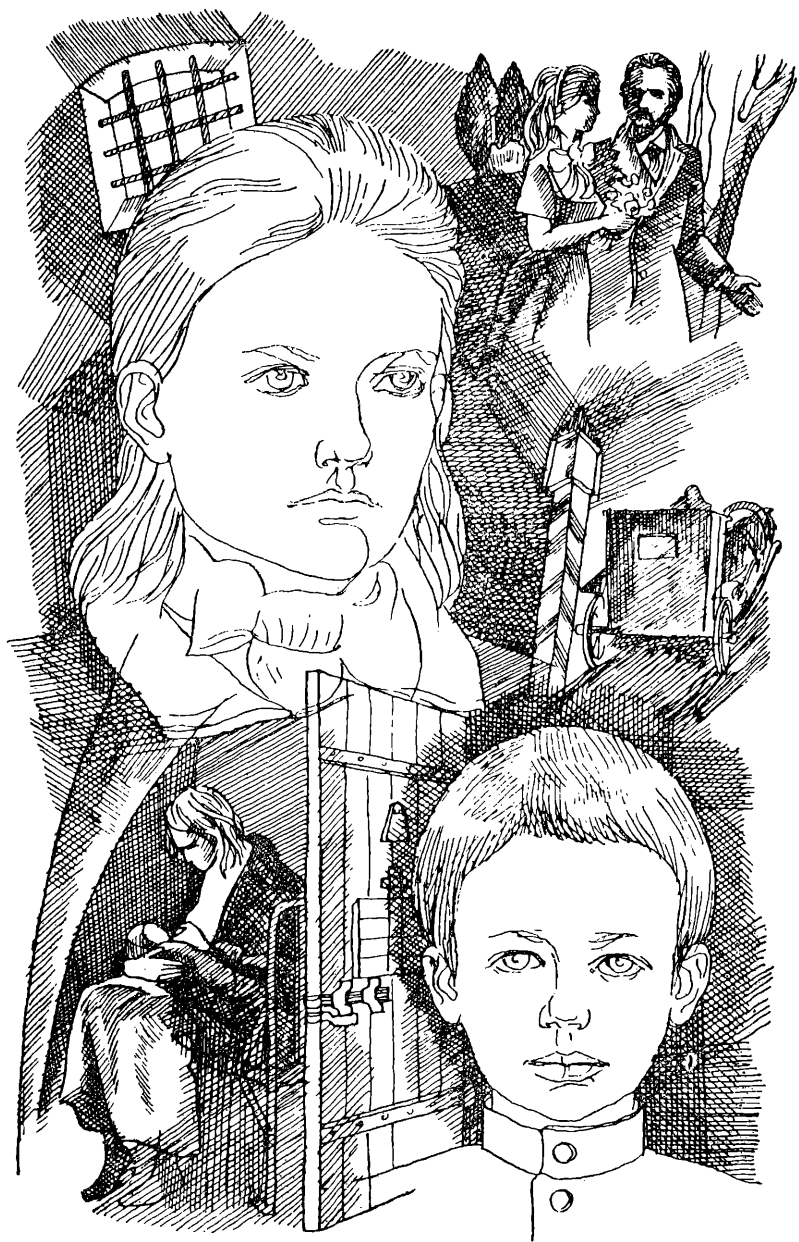
821/477/06
Д 75

ВОЛОДИМИР
ДРОЗД Д 75

ДОРОГА ДО МАТЕРІ

ВОЛОДИМИР
ДРОЗД

ДОРОГА ДО МАТЕРІ

Роман-біографія

КИЇВ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1979

Глибоко психологічний, гостросюжетний, сповнений високого громадянського пафосу роман «Дорога до матері» — друга книга відомого українського письменника Володимира Дрозда з документально-художнього життєпису родини Богомольців. Головні герої твору — видатний патофізіолог, президент Академії наук УРСР упродовж шістнадцяти років, Герой Соціалістичної Праці академік О. О. Богомолець і його мати, полум'яна революціонерка Софія Богомолець.

У книзі наголошується на революційній єдності поколінь, на глибокім політичній, духовній корінні нашого сучасника.

Роман В. Дрозда «Дорога до матері» відзначено першою премією на республіканському конкурсі, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня.

Я лише переповів історію родини Богомольців, сповнену вражаючої трагічності і високого суспільного оптимізму. Герої моїх романів-біографій її прожили. У цій книзі, як і в попередній — «Ритми життя», немає жодного вигаданого героя і домислених автором епізодів. Домислювати не було потреби: життя виявилось багатшим, аніж творча уява письменника. Навпаки, досить часто я безпорадно зупинявся перед фактами із життєпису своїх героїв, відчуваючи обмежені можливості художнього слова і свої власні. І тому я щедро цитую в творі уривки з найголовніших документів. Хай читач ні на хвилину не забуває, що люди, імена яких звучать для нас як історія, справді жили, справді страждали, справді боролись і в кінцевому результаті перемогли, бо перемогла справа, в ім'я якої вони жертвували життям.

Смертна — людина, але не ідея, не думка її. Життя академіка Богомольця — це один доказ цієї перевіреної історією істини. Ось уже більше тридцяти років немає з нами Олександра Олександровича, але є всесвітньо знані наукові інститути, які вирости із започаткованих ним лабораторій, є сотні учнів по всій країні, які розробляють його ідеї, є велика наука Радянської України, біля коліски якої стояв президент Академії наук УРСР упродовж шістнадцяти років академік О. О. Богомолець. Великий крок уперед зробила наука про довголіття людини, одним із фундаторів якої у нашій країні був герой цього твору, син полум'яної революціонерки Софії Богомолець, що такою молодого загинула на царській каторзі. Не випадково саме в Києві кілька років тому відбувся всесвітній з'їзд геронтологів. Одним із головуючих на ньому був син академіка О. О. Богомольця, заслужений діяч науки УРСР, член-кореспондент АН УРСР Олег Олександрович Богомолець. Традиції медиків продовжують жити в родині Богомольців.

Але це вже з іншої книги — її пише життя.

Завершуючи роботу над художнім дослідженням життя і діяльності всесвітньовідомого вченого академіка О. О. Богомольця та його матері революціонерки Софії Богомолець, ще раз складаю глибоку і ширю подяку всім, хто допомагав мені в цій багаторічній подорожі по історії нашої епохи: родичам великого патофізіолога, його учням, нині видатним російським і українським радянським ученим, співробітникам та помічникам О. О. Богомольця по науковій і громадській роботі, журналістам, які досліджували його біографію, історикам, що неодноразово консультували автора, працівникам багатьох архівів Радянського Союзу.

Володимир ДРОЗД.

1882

ВТЕЧА

«Любий Олександр, думаю тікати, не чекаючи тебе, можливо, вдасться, обіцяли допомогти з волі, з Қари тікати набагато важче, а з дороги легше легкого, якщо є хоч найменша зовнішня допомога; якби ти приїхав, як я писала, то я була б уже вільна, чекати більше не можу; попереду безпросвітна тьма, обидна неволя, життя, що висушує мозок і душу... А жити так хочеться, так нестримно вабить воля, так жадібно просить усе ество мое діла, гарячого діла, так жагуче хочеться бачити близьких, дорогих людей, притиснути до серця дитя мое любе...»

З листа Софії Богомолець, перехопленого жандармами, до чоловіка О. М. Богомольця.

«Начальнику Київського губернського жандармського управління
від наглядача київського тюремного замку
15 січня 1882 року.

Пристав Старокиївської дільниці доставив для утримання у довіреному мені тюремному замкові політичних арештантів...— 13 сього січня дворянина Олександра Михайловича Богомольця.

Про що Вашому Високоблагородію маю за честь повідомити.

Наглядач замку».

«...Пишуть мені з нашої «всія Русі» найпрепаскудніші вісті. Арешти і гоніння, яких давно не бувало. ...І Богомолець арештований, і до нього нікого не допускають».

«...Сьогодні вранці одержав із дому вістку, що старша сестра по дорозі на Кару втекла... У зв'язку з цим меншу сестру, яка була на засланні в Тюменській губернії, арештували і відвезли знову в тюменську в'язницю...»

З листів брата Софії Богомолець Івана Присецького.

Скрипнула хвіртка. «Старшого!» — гукнув вартовий голосом хриплим, мерзлим, але щасливим: прийшла зміна. Зарипів сніг у дворі жіночої в'язниці, потім на ганкові. У коридорі затупотіло, забряжчали берданки, розчахнулися двері камер — вечірня перевірка. Біля Софійних нар солдати притишили було ходу (зараз пропахла тютюном рука урядника смикне з її голови полу халата і вона демонстративно обуриться: не дають спокою хворій!), але тільки на мить, і потупотіли далі, до камери кримінальних. Заплющила очі, вдаючи сонну, караул швидко вертатиметься назад, хай солдати звикають до нерухомих, закутаних у тюремне ганчір'я постатей — її і Єлизавети Ковальської на сусідніх, через прохід, нарах.

«Думай про щось хороше,— наказала собі Софія,— тепер ти ніколи не буваєш сама, і тільки ось так, накрившись із головою, ти можеш хоч хвилю побути наодинці з собою».

Зусиллям волі вона видобула з пам'яті сіре, в солових краплях осіннього дощу обличчя Олександра на волзькому березі, в Нижньому Новгороді, коли арештантів вели на баржу. Софія тепер пам'ятала чоловіка лише таким, усе, що було до того, ніби зітерлося з пам'яті. «Олександріку мій...» — прошепотіла подумки, але уже наступної хвилини навіть те, сіре, в дощі, як у сльозах, обличчя чоловіка зникло, натомість згадалася темна, через зелену тайгу, борозна сибірського тракту. Під босими (казенні коти видаються на шість тижнів, а зношуються за два дні) ногами арештантів чавкала грязюка, перемішана з першим снігом, брязкали кайдани, плакали діти, покрикував конвой, рипіли колеса обозу, свистіли батоги над змученими, виснаженими, як

і люди, кіньми, на підводах стогнали хворі, а від перших рядів партії, що втягувалися в село, пливла протяжна, тужна «милосердна». Офіцер конвою дозволяв її співати, коли обличчя кримінальних починали жовкнути з голоду: «Милосердные наши батюшки, пожалейте нас, несчастных странников, не забывайте нас, бедных заключенных. Накормите нас и помогите нам, бедным, нуждающимся. Пожалейте нас, наши батюшки, пожалейте нас, наши матушки...»

Караул знову протупав через їхню, прохідну, камеру, але не зупинився. Грюкнули двері, і ще раз — у кухні, зарипів на різні голоси сніг у дворі — караул мінявся, ось-ось вийде з кухні і поспішить додою наглядачка в'язниці, її випускатиме вже новий вартовий. Чи прибігала сьогодні до наглядачки подруга? Здається, ні, але вона прибігає часто, солдати звикли, що наглядачка і її подруга разом виходять із в'язниці.

Отже, вони з Єлизаветою Ковальською мають лише оці кілька хвилин — поки солдати, проминувши їхню камеру, перевіряють кримінальних.

Заплакала дитина. Після гупотняви солдатських чобіт і лункого перестуку прикладів ніжне дитяче квиління у камері — як відголос іншого світу. Плач дитини підняв Софію з нар. Згадалося: Сашкові болів животик, усеньку ніч вона носила сина по камері київської в'язниці, із страхом позираючи на заграатований прямокутник вікна, що його все виразніше відбілював світанок, сина могли забрати од неї кожної хвилини, і кожен новий день був тоді для неї як щемна рана, що знову відкривалась та кривавіла. Миттевий прозір у її минулу весну, як укол, глибокий, проте не такий уже болючий, як раніше: стільки горя людського набачилась відтоді Софія, що власне поблякло. На її очах діти задихалися в смердючому чаді тісних етапних тюрем, мерли з голоду і в тифозній огневиці під дощем та снігом, замерзали біля материних грудей на сорокаградусних сибірських морозах, вона чула, як матері просили бога про велику милість для їхніх дітей — швидку смерть і проклинали годину, коли їх народили. Її син ріс у діда, хоч і без матері та батька, зате доглянутий і не голодний.

Дитячий плач, так схожий на Сашків, Софії не привідвся: у кутку камери заколисувала свою крихітну дочку їхня подруга, також Єлизавета, — Южакова.

Колишню щоріхську студентку, її було арештовано за участь у голосній справі — конфіскації майже двох мільйонів карбованців із херсонського губернського казначейства на потреби революційної боротьби, Южакову заслали до Сибіру, в глухе селище Балаганськ. Вона спробувала втекти разом із Гнатом Бачиним, теж політичним засланим. Пробиралися по тайзі від сільця до сільця, вдаючи подружню пару. Не поталанило, та й мало кому щастило втекти із Сибіру. Тепер Гнат Бачин сидів у кримінальній частині в'язниці по той бік ріки, а вона з дитиною, яку нещодавно народила, — тут. Мали намір побратися — перед новою мандрівкою, тепер уже під конвоем, до далекої Якутії.

— Розбудила вас моя крикуха? — Жінка намагалась усміхнутися, так усміхалася б, якби могла, трагічна маска. — Молоко у мене на казенній баланді пропадає, а воно ж, дурненьке, не розуміє, йому їстоньки дай. А у вас, Соню, є діти?

— Я не спала. — Софія щільніше загорнулася в халат (вона не чула запитання Южакової, не хотіла чути, не мала права чути) і присіла на краєчок нар, де лежала Єлизавета Ковальська. — Бачите, як ми налякали їх своїми протестами, уже змирилися, що лежимо в час вечірньої перевірки. Треба поспішати, бо довго нас тут не протримають. Усі наші досі на Карі. А звідти не вирватися, там стережуть добре.

...Від тебе досі жодної вісточки, Олександрє. Я писала тобі часто, поки ми пливли на баржі, просила телеграфувати в Томськ, але в Томську нічого не було від тебе. Уже в Красноярську ми дізналися, що жандармське опудало фон Берінг, який супроводжував нашу партію, з перестраhu чи з підлості не відправляв наші листи. Та й хіба напишеш про все, що на душі, коли знаєш: його холодні очища підозріливо вимацуватимуть кожне слово твого листа, поки відтиснуть штамп: «Розглянуто».

Зате для наших німих розмов із тобою через п'ять тисяч верст не потрібно дозволу жандармів, і я подумки, як і в київській в'язниці, розмовляю з тобою. Правда, роблю це все рідше, бо не дозволяю собі розслаблюватися, бо дуже боляче: думати про тебе і про нашу дитину без жодної надії на скору зустріч — все одно, що

роз'ятрювати рану. Але признаюся — тільки тобі! — в своїй людській слабкості: спогади свавільно порушують заборону, і тоді крізь холодний осінній дощ проступає твоє обличчя — на волзькому березі, коли відчалювала наша баржа. Нас відривали одне від одного, можливо, назавжди, смуга води між нами все ширшала, як це було боляче, Олександріку! Але — мовчу... Ще ніколи, здається, я не любила тебе так, як люблю тепер. Навіть у перші дні після одруження. Кохання, як і яблуко, мусить дозріти, іноді на це потрібні роки. Не заздри, Олександріку, закоханий, які мають змогу щонаочі лежати поруч і обійматися. Вони не знають, як солодко кохатись, коли між людьми, що люблять, пів-Європи і вже пів-Азії. Поглянь на карту Росії і уяви комашину, яка повзе по неосяжному Сибіру все далі й далі від тебе. То бреде в безвість по закованому морозом сибірському тракту, по глухій безмовній тайзі твоя «мудрість», як ти мене колись називав, твоя Софійка. Ось-ось забудеться у задушному сні іркутська жіноча в'язниця, засну і я — на дощатих нарах, загорнувшись у халат із шинельного сукна, і зустрінуся у сні з тобою, бачитиму тебе, няньчитиму синочка нашого. Аж поки не заgrimлять засуви на тюремних дверях і хрипкий голос начальника караулу струсне камери:

— На пе-ре-вір-ку!..

І лише в одному я не зізнаюся тобі, Олександріку: що ти і дитина наша уже не приходите до мене в снах, а сняться мені у в'язницях — в'язниці...

Вона знову накрилася з головою, заплющила очі, накликаючи сон. Мусить берегти сили. Якщо пощастить утекти з в'язниці — то тільки початок, перший крок, бо найстрашніша в'язниця — Сибір, де стіни — безмежна тайга, болота, мертва снігова пустеля. З огорожених палями степових тюрем тікають багато, але тільки щасливі одинаки вириваються із сибірського зашморгу. Вона мусить вирватися, їй повинно пощастити — бо ще недоборолася, недолюбила, недожила.

Раніше, в київській в'язниці, і після суду, у перші етапні місяці, Софія любила сон. Сон дарував забуття, хай і тимчасове, сон не був підвладний жандармам. У тих перших тюремних снах її душа відпочивала. Софія снілася собі вільною. Найчастіше, що іде (в довгому білому платті) по квітучому лугові, не іде, а ніби летить: так їй молоді, легко і вільно, трави барвисто

міняться... Пробудження були страшні — чорні стіни камери, густе, як дьоготь, повітря, настояне на парашному смороді, блощиці і воші, раптова і від того ще гостріша безнадія: до відчаю.

І все ж ті перепочинки, ті втечі у сон на хвилю відживлювали.

Деся уже в Сибіру, на етапах, їй почали снитися в'язничні камери. Вони були однаковісінькі у всіх етапних тюрмах — продовгуваті засіки з крихітним загратованим віконцем під стелею. У ті засіки набивали арештантів, що й стати не було як, але Софії вони снилися порожні: вона ходить попід стінами, закопченими, червоно крапленими (на стінах в'язні звичайно розправлялися з вошами та блощицями), і раптом намацує потаємні двері в стіні, не виходить — випурхує крізь них. І то єдина, до солодкого щему яскрава радісна мить у сні, бо по інший бік потаємних дверей на неї чекає точнісінько така ж тюремна камера. Пізніше навіть того щасливого спалаху не стало в снах і вже самі в'язниці та етапи реально, важко, чорно снилися їй. І лише тепер, коли зникла навіть хвилинна ілюзія волі, яку дарували сні, Софія у повну силу відчула, що вона — невільниця.

Вона наказала собі заснути. Це так легко, тільки уявити себе в човні, якого лагідно несе Псел, а ти лежиш горілиць. на пахучому, щойно з лугу, сіні, білі хмари і зелені верховіття верб пливають у твої очі, а пальці руки, опущеної за облавок, лоскоче вода. Човен ледь погойдується, наче колиска на вервечках... І вже вона не в човні, а на баржі, огороженій дротяною сіткою, і вода за круглим, брудним вікном — чорна, осіння; дикі береги Ками, таке ж пустинне, низьке небо, і сутінки, що виповзають із лісів, клубочать над рікою, застеляють непроглядною повстю весь світ. А над Софією стовпіє педантичний і боягузливий фон Берінг, начальник конвою, вимагає повернути ножиці — ножиці з її ж несесера він видає Софії щоранку, а надвечір, тільки-но починає сутеніти, обов'язково приходять по них. Ножиці крихітні, вони ледве розрізають тканину, але фон Берінг клацає підборами чобіт:

— Я змушений буду застосувати силу...

Софія підводить голову і бачить у смерковій його обличчя: сухе, біле, мертве. Рука її свавільно бере із шитва ножиці і шпурляє в затиснуту в жандармський мун-

дир мару. Фон Берінг затуляється рукавом, обличчя його ще більш всихає, тепер воно схоже на череп у анатомічному кабінеті акушерських курсів, які Софія колись (здається — в іншому житті) відвідувала, а на черепі холодно зміяться безкровні уста:

— Я міг би подати рапорт про напад на офіцера корпусу жандармів. Але я цього не зроблю.

— Вас не вистачить навіть на це.

Фон Берінг піднімає ножиці і йде до дверей каюти, все маліючи в рості, аж поки не стає карячкуватим карликом, а вона презирливо сміється йому вслід, сміється з його ницості, з його перестрашу, з його майбутнього канцелярського щастя — підвищення в чині, якщо доставить партію політичних без пригод, здасть її новому конвою, обмінявши на гербовий папірець...

Софія прокинулась од власного сміху. А може, вона й не спала. Фон Берінг рапорту не написав — щоб не псувати собі іншого рапорту, що піде в столичні канцелярії. Але за їхньої останньої зустрічі у дворі красноярської пересильної в'язниці, де етапну партію кілька годин тримали на лютому морозі, він мстиво посміхнувся. Софія зрозуміла ту посмішку пізніше, коли її покликали до тюремної контори — адміністрація запропонувала політичним сфотографуватись, обіцяючи послати додому карточки.

Наглядач красноярської в'язниці Островський свого часу відбував кару за кримінальні злочини в цій же тюрмі, тепер вислужився до наглядача. Розвалившись у кріслі, він довго мовчки обмацував постать Богомолець нахабними очиськами. Софія теж мовчала. Нарешті Островський процідив:

— Я слухаю.

— Я хочу написати листа рідним і послати карточку.

— Хіба ви не розумієте, що це — велика милість з боку адміністрації тюрми, а милості так не просять.

— Я не вмю просити.

— Навчитесь...

— Думаю, що й не навчуся...

— А що, з тобою тут няньчитися будуть?! — закричав наглядач, лице його наливалось кров'ю. — Ти жбурлятимеш ножиці в очі жандармським офіцерам, а тобі за це дякуватимуть?! Я з тебе дворянську пиху зіб'ю, у тюрмі — не в материному помісті. Ти тут ніхто, ти тут

у моїй владі, захочу — роздавлю, як вошу, і буду квит перед богом та царем, що ви супроти нього з жиру бунтуєте! Негайно зніми з шії хустку, арештанту лише казенне положено носити!

Вона повернулася і швидко пішла з кабінету, боячися, що зараз кинеться на цього бурмилу, недавнього кримінального, жандармського лакея, дасть ляпаса, ввіп'ється нігтями у його сизу від горілки пику. («Я обіцяю тобі, любий Олександрє, заради нашого сина, нашої любові приховувати ненависть, але хіба це можливо, коли ненавидиш їх так, як ненавиджу я! Ні, розсудливої обережності твоя Софійка не навчиться ніколи...»)

Канцелярія була за тюремною огорожею, вона бігла через двір, солдат із берданкою ледве встигав, палючий вітер сушив сльози, і Софія вперше була вдячна сибірському морозові. Але в камері, серед своїх, сили залишили її, Софія упала на нари і розридалася. Дізнавшись про її сутичку з наглядачем, політичні відмовилися посилати фотокартки й почали вимагати губернатора. Замість губернатора у камеру політичних зайшов жандармський офіцер, його супроводжував Островський.

Наглядач тупотів ногами і пирскав слиною в обличчя Софії:

— Мене влада настановила, я знаю, що роблю, а твоє діло — коритися!

Олександр Долгушин, організатор бунтарського гуртка в Петербурзі, засуджений на десять літ каторги, підхопився з нар і дав Островському ляпаса. Вбігла варта, розтягла в'язнів по одиночних камерах. Політичні оголосили голодовку, вимагали замінити наглядача. Минуло кілька днів. Тюремний лікар доповів губернаторові, що багато політичних дуже слабкі, виснажені етапами, можуть померти. Губернатор погодився тимчасово усунути Островського. Олександр Долгушин залишився в Красноярську очікувати додаткових десяти чи й п'ятнадцяти років каторги: за протест у в'язниці уряд відмірював щедро. Партію політичних спішно відправили по етапу.

«..Із С. М. Богомолец ми зустрілися вперше у Нижньому Новгороді в серпні 1881 р. на арештантській баржі. Далі лежав етапний

шлях до Красноярська... Софія Миколаївна Богомолець — вроджена Прісецька. Усе молоде покоління цієї родини взяло діяльну участь у революційному русі і зазнало кари російського уряду.—

...Потрапивши до в'язниці, Софія Миколаївна цілком віддалася боротьбі з тюремниками і пристрасно вела її. В'язниці вона бачила душителей полонених самодержавства, що топтали все людське в цих полонених. І тюремники не залишалися перед нею в боргу».

О. Михайлов.

«Під час суду над нами Богомолець одержала конспіративно з волі листа. Розшифрувавши його, вона звернулася до мене: «Скажіть, маєте ви намір тікати, якщо присуд буде каторга?» — «Маю намір, якщо навіть буде лише поселення». — «Розраховуєте ви на яку-небудь допомогу з волі?» — «Ні, лише на себе». — «Згодні тікати разом зі мною?» — «Згодна...» — «...Якщо ви твердо вирішили тікати, то треба вам повідомити: я одержала листа з волі від близьких мені людей, що пропонують допомогу втечі жінок, які будуть засуджені до каторги». — «Відпишіть їм, що ми згодні тікати».

Я цілком довіряла Богомолець, знала її за людину, що серйозно ставиться до всякої справи і, не в приклад киянам, строго дотримується конспірації... У Москві до Богомолець приходив на побачення її чоловік, який у цей час перебував на волі. Повернувшись з останнього побачення, Богомолець повідомила мені: «Кияни пам'ятають свою обіцянку, але кажуть, що ближче, як у Сибіру, не можна буде організувати втечу».

Доводилося чекати, іншого виходу не було.

...Всю довгу дорогу, в жорстокі морози, в напруженому стані, не знаючи, де й коли з'явиться до нас допомога. У кожному стрічному проїжджому ми із завмиранням серця

намагалися влізнати нашого рятівника. Так ми доїхали до Іркутська. Стомлені, замерзлі, ми пізно ввечері підїхали до маленького дерев'яного будиночка на околиці міста. Це була жіноча в'язниця...»

Є. Ковальська.

В Іркутську Софія і Єлизавета Ковальська прикинулися хворими — тут мешкало багато киян, політичних засланих, вони обіцяли Софії організувати втечу. Втім, хворих не треба було і вдавати, чого-чого, а хвороб вистачало: понад рік в'язниць, етапів, голодовок, тисячі кілометрів тайги, самі не розуміли, як усе це може перенести людина і — жити. До Қари було, як на сибірські масштаби, шапкою докинути — місяців зо три етапної мандрівки. А втекти з каторги майже неможливо, треба тікати в дорозі. Софія відкинула з голови халат — все одно не засне. Тікати, будь-що тікати. У голові — самі в'язничні камери і пики жандармів. Так скоро здасться, що тільки й світу, тільки й життя — між в'язничних стін. Людина, яка упала в колодязь, живе доти, доки бачить над головою, між цямрин, блакитний клаптик неба.

Южакова годувала свою дівчинку. Іржаве світло каганчика розбавляло темряву в кутку камери, і в прорізі м'яко, ніби малюнок пастеллю, проступала жінка з довгим, розпущеним волоссям, в накинутій на плечі рядюжці, з-під якої білили перса. Вона тулила до грудей завинену у вовняну хустку дитину. Першим бажанням Софії було якнайшвидше перегорнути аркуш, на якому намальовано жінку з дитиною, але Южакова підвела очі й ніжно (вона все ще не бачила ні заграбованого вікна, ні чорних тюремних стін, ні дерев'яних нар, а тільки сонне, лагідне личко дитини) прошепотіла самими вустами:

— Заснула моя крихітка...

Софія підвелася з нар і пішла до жінки з дитиною на руках — ніби з морозу до тепла. Довго дивилась, як вона укладає дочку спати, затуляє полою кожуха від наскрізь промерзлої, в інеї, стіни.

— І я свого сина в тюрмі народила. Трьох тижнів не було, як від мене його забрали. Покликали в канцелярію, повертаюсь, а дитини в камері вже нема. Це вже після суду. Думали, що я в них милості попрошу,—

Софія говорила різко, але повільно, ніби кидала слова по одному, — та не дочекалися... Мене — на каторгу, сина діду з бабою віддали.

— А чоловік?

— Чоловік — сьогодні на волі, а завтра — один бог знає, якщо бог, звісно, зазирає у папери департаменту поліції. Готував для мене втечу в Києві, але не вдалося. Він поїхав слідом за нашою етапною партією до Москви, потім до Нижнього Новгорода, там нас на баржу загнали, він залишився. Обіцяв, що наздожене партію в Сибіру. Я чекала його в Томську, у Красноярську, тепер тут, в Іркутську. Не знаю, що й думати.

— Приїде, не близький світ. Головне, що є кого чекати, є кого любити. Тепер ось і в мене є — моя крихітка. — Єлизавета Южакова торкнулася вустами дитини. — Гаряченький лобик, тільки б не застудити. Радіо донечці своїй і від того ще більше винною перед нею почуваюся: не думала про дитину, не гадала і ось — маю. Ви, Софіє, щасливі, навіть не розумієте, які ви щасливі, бо любите, по ваших очах бачу, що любите. А я не люблю Гната, байдужий він мені, але під вінець іду, хочу, щоб донечка моя батька мала. І боюся я, Софійко, одиначкою в ту сніжну пустелю, у тундру їхати, і не на місяць, не на рік, а на роки. За втечу із заслання усіх до Якутії відсилають, в улуси, в юрти...

— І звідти можна втекти! — затято мовила Софія.

— Ох, Софійко, утекти можна звідусіль, і з тюрми, і з каторги, і з заслання, — зітхнула Южакова, зав'язуючи волосся вузлом. — Але хіба тільки оце — тюрма? — Вона повела очима по стінах камери. — Тюрма — і по той бік стін, та ще страшніша: Сибір, тайга. Як не злі люди за горлянку вхоплять, то природа-мачуха. Не сотні ж, а тисячі верст, та яких — сибірських, морозних, сніжних, бездоріжних верст!

Софія озирнулася на двері до камери кримінальних і прошепотіла:

— А ми з Ковальською надумали тікати. Боїмося, що потім буде пізно.

— Поспішати теж не варт, знаю з власного досвіду. З волі хтось допоможе?

— Поміч обіцяють. Я листуюсь.

— Я не відговорюю, не хочу, не маю права відговорювати. Але якщо невдача — це ще п'ять років каторги. До ваших десяти. Ваша дитинка, чоловік...

— Якби я дбала про дитину й чоловіка більше, аніж про загальну справу, я б сюди не потрапила, а плодила б солдатів для його величності російського імператора, бренькала на фортепіано і точила кров із селян,— різко мовила Софія.— Я ще в Києві могла б написати слізне прохання про помилування, і, повірте, мій батечко з таким козирем достукався б до самого помазаника... Я не хочу маринуватися у цих вошивих засіках, я хочу діло робити, я хочу боротися! А дитина виросте і без мене!

— Розумію, Софіє. Але мати є мати...

— Я не матір, я — революціонерка!..— Софія раптово схлипувала, ніби захлинулася густим в'язничним повітрям, упала обличчям на коліна Южакової. Тіло її тремтіло від притлумленого ридання, а крізь стиснуті уста рвався протяжний, як від глибокого, непереносимого болю, стогін. Прокинулася, підвелася з нар Єлизавета Ковальська, висока, худорлява, з владною суворою в очах жінка:

— Що з вами, Софіє?!

— А це ми так, про наші бабські справи розбалакалися, ось у неї на серці вузлик і розв'язався.— Єлизавета Южакова ніжно гладила Софіїні плечі. Тіло Богомолець заспокоювалось, як заспокоюється, втишується раптово збурена вода, стогін теж поволі тихішав, поки зовсім не урвався.

— Софія вже казала вам про наші плани? — пильно зиркнула на Южакову Ковальська.

— Так оце ж у нас така й розмова невесела вийшла. Звідси втекти, можливо, і легко, але із Сибіру без надійної допомоги не вислизнеш.

— Поміч Софії обіцяли її київські знайомі тут, в Іркутську. Але без вашої згоди та допомоги ми і звідси не втечемо.

— Я, звісно, згодна.

— За поміч у втечі політичних жандарми не подякують вам, я зобов'язана про це нагадати.

— Я знаю. Але далі Якутії мене не пошлють — нема куди далі.

— Ми вам вдячні.

— За віщо вдячні? — Южакова підвела докірливі очі.— Хіба допомога при втечі — не обов'язок революціонера?

Казанцев, як і належало лікареві тюремного відом-

ства, тримався дуже офіційно — холодна, стримана ввічливість:

— Я прошу вас глибоко вдихнути.

Софія Богомолець слухняно вдихала.

— Звольте видихнути.

Вона радісно видихала тюремний чад.

— Тепер кашляніть, будьте ласкаві.

Пальці Казанцева були сухі, гострі, ніби лікар не знав, що таке біль.

— Звольте одягтися. Ваша хвороба минає. Думаю, що можна лаштуватися в дорогу.

Софія мовчки кивнула.

На порозі камери стояла наглядачка — у звичайному міщанському платті, переперезана в попереку хусткою: жаліється, що кістки ломить, цілісінький день добровільно у в'язниці, служба неприглядна, але ж діти, тільки заради них і живеш... На Софію дивилася байдуже, без співчуття, очима наглядачки, а не очима жінки.

— Я знову погано сплю, лікарю,— сказала Богомолець.

— Я дам пігулку, вип'єте перед сном, це вас заспокоїть.— Казанцев дістав із саквояжа папірець, подав Софії і швидко пішов до камери кримінальних. Наглядачка посунула слідом. Софія одвернулася до вікна, замуваного морозом, бігма розгорнула папірець. Там лежала аптечна горошина, а папір було засіяно рядками дрібних, як мак, літер.

— Що пишуть? — позираючи на двері, які вели до камери кримінальних, зашепотіла Ковальська.

— Вони запитують, коли ми зможемо вийти з тюрми. Я напишу — завтра.

— Боюсь, що до завтра ми не встигнемо приготувати одержу.

— Я шитиму всю ніч, але — завтра.— Обличчя Софії горіло.

Ковальська мовчки кивнула: вона не дуже довіряла Софіїним зв'язкам, київські бунтарі — люди темпераментні, проте не дуже схильні до конспірації. Їхати до Києва її і Миколу Щедріна умовив три роки тому Софіїн брат, Іван Прісецький, після чергових арештів у Петербурзі. Було багато планів і надій, а зробити встигли мало. Коли Прісецький розповідав про революційну повинь у Києві, очі його палали, як зараз Софіїні.

Йому хотілося вірити, що сил аж надмір, і — вірив. Життя в Києві справді вирувало, але було в тому вируванні щось карнавальне. Принаймні так видалося Ковальській і Щедріну. Кияни погано знали, що таке конспірація. Павло Іванов ходив по вулицях у червоній косоворотці, грива до плечей — за версту видко, що нігіліст. В революційних гуртках було повно агентів жандармського управління. Втім, від невдач не застрахована жодна революційна організація. Ні в Петербурзі, ні в Москві, ні тут, в Іркутську. Коли попереду двадцять років каторги, можна ризикувати. Ну, буде двадцять п'ять, яка різниця.

Ковальську і Софію Богомолец судив військовий суд, формально обидві належали до однієї революційної організації — Київського Південно-російського союзу, але на волі вони зустрічалися мало. І то давно — ще в Харкові; дім Єлизавети Солнцевої, — Ковальською вона стала пізніше, після заміжжя, — слугував пристановищем для місцевих і приїжджих революціонерів. Коли Софія приїхала до Києва, Ковальська і Щедрін уже сиділи за ґратами. Погляди їхні на методи революційної боротьби теж багато в чім різнилися. Прокурор на процесі назвав Софію Богомолец ідейною силою Союзу, але вона ніколи і не поділяла цілком програми, написаної Ковальською разом з Миколою Щедріним, навіть заперечувала свою приналежність до організації. Вони ближче познайомились і подружились уже після суду, по дорозі в Сибір.

— Нас зустрічатимуть на мосту.

— Напишіть, хай вони тримають у руках білі хустки, ми теж дістанемо хустки. На мосту може стояти будь-хто. Ви хоч в обличчя їх знаєте?

— Знаю — одного. Це Володя Козловський, київський студент. У Козловських один час жили мій брат, Іван, і Марія, сестра. Жандарми вистежили Івана, оточили будинок, але він устиг вистрибнути у вікно і втік ярами. Супроти Марії в жандармів тоді не було жодних доказів: гостювала в брата, і все. Але потім, на процесі, їй і це пригадали, ви пам'ятаєте. У Володі Козловського...

— Мене не цікавлять прізвища, тим більше між цих стін, — сухо мовила Ковальська. — Поспішіть, ви не встигнете написати відповідь, Казанцев ось-ось ітимає назад.

«...Звернули на себе увагу студент університету св. Володимира Володимир Козловський і проживаючий з ним в одній квартирі Іван Прісецький, що були знайомі з революційними діячами: Валеріаном Осинським, Софією Лешерн фон Герцфельд і Володимиром Дебогорієм-Мокрієвичем, а також із числа притягнених до справи про останнє злочинне товариство в Києві — з Поповим, Івановим, Голубовим і Жуковим. Під час проведеного обшуку знайдено: у квартирі та в інших приміщеннях Козловського і Прісецького — прокламація з приводу вибуху 19 листопада 1879 року на Московсько-Курській залізниці, пластинка для вирізки фальшивих печатей, революційна відозва під заголовком «Звернення реалістів до суспільства», книга «Настанови для друкарів» і записка, що вказує на неабияке значення у вищезгаданому злочинному товаристві діяльності арештованого Попова, який мав намір влаштувати підкоп для вибуху і з цією метою їздив до Харкова по електричну батарею. У зв'язку з цим Козловський також заарештований, за появою ж у Києві Прісецького, який до обшуку встиг зникнути, встановлено нагляд...»

«Звід свідчень, даних деякими із арештованих у справах про державні злочини».

Так, Ковальська має рацію, не треба називати прізвищ, у в'язниці і стіни нашорощують вуха, це не конспіративно, але ж, Олександріку, ти знаєш, що я не вмію бути обережною, розважливою, я хочу на волю, я хочу до тебе, до нашої дитини. Звичайно, після втечі доведеться жити за чужим паспортом і на Полтавщину в ближчі роки дорога не стелитиметься. Бо там, біля дитини, біля батька й хворої матері, мене підстерігатимуть синьошинельники, але ти привезеш до мене мого синочка, мою квіточку. Я стаю сентиментальна, зараз я завіжкую себе, затисну в кулак (ти знаєш, що це я вмію) і напишу на волю про нашу згоду тікати завтра з цієї осоружної клітки.

Тюремний лікар, невідступно супроводжуваний наглядачкою, вийшов із камери кримінальних, і тут на один-єдиний мент Софія відчула на собі його не чиновницький, а людський, живий, співчутливий погляд. Наступної миті очі лікаря знову погасли, затяглися туманом, наче вбралися в мундир тюремного відомства, але Софія, що так одвикла від співчуття і ніжності у в'язницях, була вдячна і за хвилинку просинь.

— Пане лікарю,— Софія презирливо зиркнула на його акуратну борідку, дивитися в очі вона боялася — не стримається, дихне теплом, вдячністю, сфальшивить у грі, і в свідомості наглядачки поселиться підозра,— я не бажаю пити ваші ліки.

— Звольте пояснити — чому? — Казанцев теж дивився повз Софію.

— А може, ви у змові з ними, тюремниками,— Софія кивнула на наглядачку,— і одержали наказ мене отруїти!

Вона кинула папірець з горошиною на підлогу, під ноги лікарю.

— Що ж,— сухо мовив Казанцев,— воля ваша.

Нагнувся, підняв згорнуту в папір пігулку. Тоді повернувся до наглядачки:

— Потурбуйтеся, щоб Богомолець регулярно виходила на прогулянку, у неї погано з нервами.

Офіційний кивок головою, і вже грюкають двері, бряжчить замок, уже його нема — єдиного, хто зв'яже її тепер з волею.

— А про Олександра знову жодного слова,— зітхнула Софія.

— Думаю, що на вас давно чекають листи від чоловіка, але товаришам зараз не до того. Та й що напишеш на клаптику паперу...— Ковальська втішала її.

— Вони написали б хоч словечко, вони знають, як я чекаю. Уже місяць, як я послала листа через Казанцева, Олександр обов'язково телеграфував би, якби одержав.— Вона довго дивилася на вікно, розлінієне ґратами, забілене морозом — жодного прозору в світ. Воно навіювало таку безнадію, такий сум. Відтак похопилася, сплеснула руками: — Та що ж це я, дівоньки, розсілася! Давайте ганчір'я, яке в кого знайдеться, готуватимемося до балу-карнавалу...

Під час вечірньої перевірки солдати залишали двері до сінець і в двір відчиненими, проминали їхню камеру

і йшли до кримінальних. Наглядачка найчастіше спішила додому — діти — і залишала в'язницю ще до перевірки, але іноді й затримувалася. Вартовий біля хвіртки, з нового — нічного — караулу, не знатиме, виходила наглядачка чи ні. Ковальська статурою походила на наглядачку, її вона і гратиме, а Софія мусить зійти за подругу наглядачки, яка часто забігає до в'язниці поточити яси. Їм треба вийти і з камери, і з двору, поки новий караул рахуватиме кримінальних. Звідти караул вертатиме знову через їхню камеру, і вони, Ковальська й Богомолець, уже багато вечорів закутуються з головами в халати й вимагають, щоб караульні їх не будили.

Допізна шила Софія, лаштуючи сяку-таку одєжину, сґожу на вбрання наглядачки та її подруги, зимова ніч — рання гостя, можливо, їм поталанить і вартовий не доглядить камуфляжу. Лягла, коли очі уже нестерпно щеміли. Невже це остання її ніч у в'язниці? «Звичайно, остання,— сказала собі,— остання, остання, остання»,— ніби приговорювала, заклинала, і від завтра їй знову снитимуться Олександр і маленятко її — Сашко, а не жандармські пики, бо вона буде вільна.

Вільна — яке легке слово! Ніби воно летить, ніби має крила.

І тої ночі Софії наснилося, ніби вона легка, як павутинка, і здатна ширяти в небі. Наснилося їй, що за нею женеться зграя жандармів на чолі з фон Берінгом, за жандармськими спинами важко трюхикає гладкий Островський, і вже наздоганяють її, вже простягають волосаті руки, а вона відштовхується од землі і злітає вгору, над тайгу, над сибірські ріки, злітає, летить, знову повільно опускається на землю, а жандарми женуться, вони вже близько. Ще зусилля, ривок — і Софія під хмарами, у білому платті чи у весільній фаті, а жандармів унизу — сила-силенна, вони лаштують рушниці і ціляться в неї, вільну, недосяжну, фон Берінг змахує стеком — залп!

Софія підхоплюється: гримають двері, гупіт чобіт, перестук прикладів — ранкова перевірка.

Вони слухали.

Нарешті хрюснули кухонні двері, наглядачка, покашлюючи, вийшла на ганок. Піде додому чи дожида-

тиметься зміни караулу? Зарипів сніг під вікном, вискнула хвіртка: наглядачка пішла. Кримінальні за стіною грали в карти: вереск і сміх. Тепер — чекати вечірньої перевірки. Як і щовечора, Софія Богомолець та Єлизавета Ковальська лежали на нарах, з головами накрившись халатами. Але сьогодні вони були одягнені, взуті, напнуті хустками — зовсім як іркутські міщаночки. По той бік огорожі пролунала військова команда. Змінився вартовий біля хвіртки. Від хвилювання Софія холонула — холод добирався до колін, здавалося, ноги повільно відмирають. Вона вже боялася, що, коли настане вирішальна хвилина, не знайде в собі сили підхопитись.

Відчинилися сінешні двері, потім розчахнулися двері камери — клубок холоду покотився між нар. Перші дні в іркутській тюрмі Ковальська і Богомолець протестували, що караул напускає холоду, тепер байдужість чи й навмисна злодухість солдатів обіцяла їм волю.

— Ніяк не можу заснути,— мовила з-під халата Ковальська.— І так усе болить...

— Якби ці чорти в шинелях не тупотіли, наче скажені,— нарочито голосно відповіла Софія.— Я уже спала.

Караул, не зупиняючись, прогупав до камери кримінальних. Повертаючись назад, наглядачі засвідчать Южакову і дві звично нерухомі постаті під тюремним одягом. Софія підхопилась (ніг не відчувала, але вони слухалися), дістала з-під нар жмут ганчір'я, кинула під халат на нарах. Майже не думала, що робить і як, рухалася механічно, завчено, вони з Ковальською в останні дні продумали і безліч раз повторили кожен свій рух. За порогом камери доведеться все робити вперше і востаннє: пощастить вийти з тюрми чи ні, а назад дороги немає, вартовий їх помітить, та й караул якраз вертатиметься. Ковальська вже стояла біля дверей, зовні спокійна, строга, Софія аж позаздрила. Обое кивнули подрузі, що старанно гойдала на руках дитину, і ступили через поріг назустріч сірому, холодному клубочінню. Останнє, що бачила Софія в камері,— широко розплющені, повні тривоги, благословляючі очі Єлизавети Южакової.

— Не думала, не гадала, що втраплю сьогодні на пельмені,— якомога голосніше, щоб долетіло до вух вартового, сказала в сінях Софія.— Своєму я і словом не обмовилася, куди біжу, подумає — до бахура.

Голос був чужий, не її голос. Ковальська у відповідь засміялася, і Софія подивувалась, як природно, невимушено вона сміється. Єлизавета легко і звично сходила з ганку, ніби робила це щодня. Тепер вони наближались до вартового, бахмата постать якого темніла у проїмі хвіртки, між високих паль. Вартовий відступив за частокіл. Жінки вже були по той бік огорожі, коли солдат грайливо хахикнув:

— І мене б, тітоньки, на пельмені взяли.

— Свій такий удома є — пельмені їсти... — одказала Ковальська, не обертаючись і не стишуючи ходи, низьким, хрипливатим голосом наглядочки.

— Я, може, молодший та справніший!

— Старий кінь краще борозну знає... — знову засміялася Ковальська.

Сніг голосно, занадто голосно рипів під їхніми ногами.

В'язниця потроху даленіла — чорна прірва в сизому зимовому мороці. Сіявся сніг, сухий, гострий. Поле обабіч дороги, розпластавши білі крила, летіло назустріч. Уперше за багато місяців (більше року минуло з часу її арешту в Києві) Софія йшла без жандармського почту. Незвично свіже, після в'язничного, повітря п'янило, і голова легенько паморочилася. Софії згадалось, як вона верталася зимовим Києвом — Бібіковський бульвар, скверик біля університету — з вечорниць; на тих вечорницях познайомилася вона з Олександром Богомольцем, юним, вродливим (проникливі, задумливі очі, високе чоло, грива волосся — до плечей) студентом Київського університету, майбутнім медиком і вже революціонером. Тоді кожного, хто приходив на потаємні зібрання студентів і гімназистів, вона мала за революціонера. Так само помітував сніг, збираючись у хмарки навколо ліхтарів, вона не йшла — бігла, кутаючись у пелерину від очей зустрічних — раптом трапиться гімназичне начальство, вона тоді навчалася — в якому класі гімназії? — не могла пригадати, було це неймовірно давно, аж сім років тому, лише сім...

Спогад — то велика розкіш зараз, коли так багато покладено на ваги долі; попереду — засніжене лоно ріки, на протилежному березі горбатіли міські будиночки. Забовванів міст. На мосту дві постаті. Випадкові перехожі? Чекають на них? Мерзлі колоди мосту жалібно відлунюють на кожен крок, ніби зітхають чи схлипують. Час

діставати хустки. У руках тих, що на мосту, теж забіліло. Софія уповільнила ходу, але Ковальська недовіжливо тулилася до перил.

— Свої, свої, вас зустрічаємо! — Голос ніби знайомий, а раптом — помилка, востаннє вона бачила Володю Козловського три роки тому, незадовго до обшуку в будиночку Козловських на тихій київській вулиці; вони з Олександром погостювали в Козловських днів зо три і поїхали на Кубань, Олександр захоплювався тоді виробничими асоціаціями, а Софія вірила в агітацію серед селян, жандарми ішли по їхніх слідах, а швидше — вистежили Івана. Роздумувати не було коли, Софію вже брали під руку. І знову той же голос:

— Господи, Софіє Миколаївно, певно, це ви? Сам готував втечу, але не вірив до останньої хвилини, що виберетеся з тюрми. Дивуюся вашій мужності. Які характеристики породжує час, які характери! Але зараз вам з подругою треба в різні боки, ми поселимо вас поки що окремо, так безпечніше. Завтра в Іркутську така буча зчиниться!..

Вона мовчки кивнула. Розлучатися з Ковальською не хотілося, проте людям, які їх рятують, краще знати. Єлизавета і її супутник уже зникли з очей, загубилися у лабіринті вечірнього міста. Софія ледве встигала за Козловським. Останній місяць, вдаючи дуже хвору (щоб залишитися на довгий час в іркутській в'язниці), вона майже не підводилася з ліжка і тепер швидко стомилася. Вони довго кривуляли вуличками, бокуючи від освітлених вікон, від перехожих, аж поки не втрапили на задвірки. У глибині саду темнів крихітний флігельок. Козловський відчинив двері — дихнуло теплом. Пропустивши Софію, він довго й старанно скреготів засувами. Нарешті спалахнув сірник, заблїмала свічка, видобувши з п'їтьми вузьке дерев'яне ліжко, стілець, грубку, ікону на покуті. Єдине вікно завішено вовняною хусткою. Козловський поставив свічку на стілець.

— Бідненко, зате тепло, знімайте казенного кожуха, Софіє Миколаївно.

Вона взяла свічку, піднесла до свого рятівника: худе, з примороженими щоками, заросле обличчя, майже незнайоме, і тільки очі — рідні.

— Сибір не молодить, Софіє Миколаївно.

— Ви, Володимире? Борода вас змінила.

— Я,— невесело засміявся Козловський,— здається, я.

Вона захопила обіруч його широку долоню:

— Спасибі вам, спасибі!

— Поки нема за що дякувати, Софіє Миколаївно. Ви тільки перебігли з однієї в'язниці до іншої. Прогулялись, так би мовити, по свіжому повітрю.

— У Сибір приїде мій Олександр, він ось-ось буде, ми домовлялися. Він допоможе мені виїхати звідси.

— Олександр Михайлович, мабуть, буде в Сибіру, але не так скоро і не з власної волі. Олександр Михайлович Богомолець заарештований і чекає у київському замку суду. Ось так. Не хотів я вас засмучувати, але ви, Софіє Миколаївно, мужня жінка, можете дозволити собі таку розкіш — знати правду, якою б сумною вона не була...

Софія мовчки опустила на стілець. Вогник у її руках тремтів, ніби свічка догорала і мала ось-ось погаснути.

Коли Софія підвела голову, очі її були сухі, але дна в очах не було: два темних, у синій обвідці, провалля.

— Як вибратися з Сибіру?

— Найняти надійного провідника — і через тайгу, до Владивостока, там сісти на американський корабель... Але доведеться чекати літа.

— Ви ж знаєте, що я не можу чекати! Та й не для того я тікала з в'язниці, щоб накивати п'ятами в Америку. Хочеться діло робити! А якщо ми всі розбіжимося, наче миші, по закордонах...— різко обірвала вона і додала по хвилі: — Даруйте, Володю, нерви, перехвилювалася я сьогодні.

Козловський узяв з грубки чайник, налив у мідного кухля кип'ятку, розгорнув паперовий пакетик із колотим цукром.

— У мене тут припасені шинка і хліб, ви хочете їсти?

— Я вечеряла — там...— Згадувати про в'язницю було неприємно. Ніби прокидатися, коли сниться щасливий сон. Кухоль з гарячим чаєм узяла — кухоль медово саяв у мерехтливому світлі свічки. Одна з найперших згадок її дитинства — мідна овальна таця, з мідним

чайником, кавним млинком, ручку якого їй дозволяли крутити, з млінка висувалася крихітна шухлядка, повна таємничих, ніби з іншого світу, пахоців, ще на таці стояли мідний кухлик для вершків, дві візерунчасті мідні чашечки і дзвіночок, яким мати викликала покоївку,— все глибоких медових барв, тепле для ока. Софія рішуче відсунула кухню і підвелася.— Тепло тут у вас, я одвикла, а звикати до тепла не варто. В Америці і будь-де в еміграції мені робити нема чого. Я ще надто мало зробила, щоб дивитися збоку, як борються інші. Мені треба в Європу. До Києва мені треба, і якнайшвидше.

— У Києві жандарми так чисто підмели, вже після вашого процесу, що навряд чи там зможете хоч щось зробити. Всі, хто наслідювався піднімати голову, або в тюрмах, або заслані до Сибіру. В останні місяці заарештовано близько сотні товаришів, брали кожного, чие ім'я згадувалося в жандармських паперах. Невже думаєте, що ваша поява в Києві залишиться непоміченою? Та ще після втечі з в'язниці! Лише прогуляєтесь по Росії, і знову зустрінемося з вами у цих краях. А вдруге вирватися з-за ґрат буде важче.

— Усіх, з ким я працювала в Києві, не заарештують, де тих в'язниць набрати... То був короткий, але результативний період мого життя, Володю. Я читала лекції з політичної економії у робітничих гуртках, і слово моє лягало в родючий ґрунт. Я це бачила, відчувала. Доля подарувала мені надто мало часу, я тільки починала розуміти, що треба робити. Але зробленого уже не викорчують і армії жандармів. Я повернуся до робітників, відновлю гуртки і пропагуватиму соціалізм, поки мене знову не заарештують. Один місяць такої роботи вартий, щоб за нього заплатити роками в'язниць. А ще — маю надію допомогти Олександрові. Якщо не в самім Києві, то по дорозі в ці краї, що не вдалося йому — вдасться мені, я знаю...

— Воля ваша, Софіє Миколаївно. Ми зробимо все, що зможемо, щоб доставити вас до залізниці. Товариш, який пішов із Ковальською, ви з ним познайомитесь, має деякий досвід в організації втеч із Сибіру. Він теж переховується в Іркутську, має зв'язок з ямщиками, які возять пошту по сибірському тракту. Ямщики передаватимуть вас по вірьовочці до першої залізничної станції за Уралом. Іншого шляху в Європу немає. А там

уже покладайтеся самі на себе. Паспорт ми вам забезпечимо. Але треба перебути тиждень-два, поки вляжуться колотнеча після вашої втечі з в'язниці. Скоро ваше зникнення помітять, якщо не помітили досі, і почнуть розшук по всьому губернаторству. Ця машина в них добре відрегульована: перекриваються дороги,—обшуки, облави, засідки. А зараз, Софіє Миколаївно, я мушу йти. Навідаюся до вас завтра, коли стемніє. З цієї халупи виходити вам, звісно, не можна, самі розумієте. Наберіться терпіння. Господар садиби — із співчуваючих, але обережний: знає про вас і ніби не знає...

— Зачекайте! — Вона боялася залишитися наодинці з думками про заарештованого чоловіка.— Топити можна?

— Краще вночі або вдосвіта. Дрова — у сінцях. Завтра я принесу книги, а поки що відсипляйтесь. У майбутній дорозі усяк доведеться.

Вона замкнула за Козловським двері, повернулася до кімнати, дмухнула на свічку і, як була, одягнена, впала на ліжко, сховала обличчя в подушку. Коли це було? На початку літа сімдесят шостого, здається. Як нереально давно! Ніби наснилося чи привиділося. Узимку, коли написала батькам на Полтавщину, що залишає гімназію, не бажаючи збільшувати свій борг перед народом, відтепер працюватиме і заробить на себе, а ще — виходить заміж за молодого лікаря Олександра Михайловича Богомольця. І ось вона вперше з'явилася перед очі батьків з майбутнім чоловіком. Олександр, хоч і мав уже двадцять шість, не виглядав на свої роки, вони обоє були того літа такі молодюсінькі, обоє вірили в скору перемогу розуму й добра. Революційній хвилі, що котилася по Росії, здавалося, не буде спину, вони почувалися краплинками тої хвилі і були з того щасливі. Вона, Софія, задихалася від непримиренного вогню в крові і намагалася роздмухати полум'я любові і ненависті в серці кожного, навіть із своїх батьків хотіла зробити революціонерів, а що мало хто хотів і здатен був горіти, то багато сперечалася, конфліктувала з рідними. Олександр умів розсудливо поступитися, не вимагав від людей жертвовності в ім'я майбутньої революції, тим сподобався її батькам, і вони майже вибачили коротко обстриженій, такій самостійній і такій ще дитинній дочці її зухвалу неслухняність та потайки

тішили себе надією, що лікар, людина статечна, приборкає непокірну, непогамовну Софію.

Літо сімдесят шостого — ідилічний острівок у житті їхньої родини, коротка зупинка, хвилина тиші перед бурєю, перепочинок. Так перепочивали давні предки їхні перед дніпровськими порогами. І для всіх Прісецьких то було чи не останнє більш-менш спокійне літо. Старша сестра Ольга перейшла до останнього класу гімназії, багато читала, вдавала із себе дуже дорослу, та й справді була серйозна, розсудлива. Найменша із сестер Прісецьких, Марія, Мізинчик, як називали її в родині, закінчувала прогімназію. Батьки не мали наміру віддати її до гімназії (навчання нині до добра не доводить) і наглядали серед довколишніх поміщиків вигідну партію. Братові, Івану, стелився рівний шлях до високих чинів — він закінчував кадетський корпус, їхав до столиці у військово-інженерне училище. А тепер і на Софію, що її долею так тривожилися досі батьки, знайшлися вуздечка та гальма — чоловік; восени обое їдуть у Катеринославську губернію, де Олександр Михайлович матиме медичну практику. Батьки готували посаг: на обзавід, щоб родина повітового лікаря мала все, що належить мати порядній родині, незгірше, ніж у людей. Уже в останні дні літа батьки дізнаються, що Олександр Богомолець і справді практикуватиме в Катеринославській губернії, але Софія їде не з чоловіком, а до Петербурга, на жіночі лікарські курси при Миколаївському військовому госпіталі, і зчиниться буря. А поки що — погожі, супокійні дні в зеленій альтанці, де сонце бризкає золотим циганським дощем крізь виноградне листя на улюблені книги, на коханого Олександра (біла вишиванка, світле чоло, довге волосся, яке вона любила патлати), на її легке літне платтячко. А поки що — лагідна вода Псла, яка бере твоє тіло в теплі долоні і гойдає, ніби в колиці, і зелений берег, залитий сонцем, який ніжить, вдихає в тебе запас життя — на довгі тюремні роки, на довгі тюремні роки...

Темрява останніх років — у неволі, чадні в'язничні сутінки знову затуляють тебе, Олександріку, колишнього, щасливого, від мене, але зусиллям пам'яті (сьогодні я маю на це сили) я розриваю їх, і знову ми, скупані в нашій тихій річечці, напоєні сонцем і любов'ю, йдемо,

побравшись за руки, по свіжоскошеному лугу. Тепер я забороняю собі згадувати ті хвилини, що занадто боляче навіть для твоєї Софії; але востаннє — ти в саду, на кручі, з якої видно нашу оболонь, переперезану Псллом, місяць, білий і мудрий, як твоє чоло, яке я любила цілувати, пригорнувшись до тебе; я боюсь поворухнутися, щоб не сполохати мить, як казкової краси птаха,— пам'ятаєш синьо-золоту сиворакшу? — бо знаю, що таких хвилин буде мало в нашому житті (часом ми, жінки, стаємо такі самовпевнені, що віримо, ніби плин часу скоряється нашій волі, а може, воно так і є), а ти стиха наспівуєш свою, і вже мою, улюблену:

Закувала та сива зозуля
Рано-вранці на зорі...

А тепер і ти у в'язниці і, можливо, в тій же камері київського замку, де я народила нашого Сашка, де прожила з ним щасливо два тижні — моє коротке материнство (виявляється, і в тюрмі можна бути щасливою) і де від мене забрали мого синочка. Мені тоді так боліло,— але вони не бачили моїх сліз! То наші з Сашком тіні на закопчених стінах твоєї камери! Один із красноярських тюремних держиморд, наглядач Островський, дивувався: «Чого ще вам, дворянам, не вистачає, що бунтуєте?! Із жиру біситесь! Я ось не дворянин, ніхто й ніколи кусня хліба мені даремно не дав, а служу царю вірою і правдою!» І він по-своєму правий: чого нам не вистачало? Моеї батьківщини і твоєї, набутих кривцею кріпосних, вистачило б для того, щоб ми до кінця днів своїх по півроку вигрівалися на кримських та кавказьких курортах, а іншу половину року пили чаї із срібних самоварів у затишних київських вітальнях. А ще й твоя прибуткова професія — лише не соромся заглядати в кишені довірливих хворих. Ми могли продовжити солодку хвилину забуття там, на кручі, де я тебе обнімала, на всі відведені нам долею роки. Врешті-решт, мета життя — життя з його радощами, а не повільна смерть у в'язницях. Від нас вимагалось єдине: щоб ми заплатили за право на житейські радощі нашими душами. Щоб ми заплющили очі на все, що діється навколо. Ми навіть не торгувалися — така плата була і є для нас неможливою. Ми не народилися героями, ми звичайні люди: ми лише вчинили так, як вимагала наша совість. Це природно, інакше й бути не могло. Ми просто не мали вибору: у нашій деспотичній імперії

для чесної людини, що не вміє торгувати своїми переконаннями, доля стелить єдину дорогу — багатостраждальний Сибірський тракт. Втім, що я кажу: вибір був, адже ми могли все бачити, усе розуміти і — мовчати, пошепки іронізуючи з царського ладу наодинці одне з одним, під спільною пуховою ковдрою, за зачиненими віконницями... Але ж це ганебніше, аніж бути цинічним держимордою, наглядачем у всеросійській темниці, катом — ті принаймні себе не виправдовують і не плетуть велемудрих інтелігентських сентенцій навколо дуль у кишенях.

Отже, все так і мусило статись, як сталося, нам немає в чім собі дорікнути; я ось-ось засну, вперше за останній рік не на тюремних нарах і не в тюремній камері, хоч і недалеко від неї. З порога іркутської в'язниці (тільки б не переступати мені знову того порога, я вже повірила, що відтепер — вільна, не люблю бути в клітці, чоловічку мій, не створена я для клітки, твоя Софійка любить волю, та й хто її не любить) у в'язницю київську шлю тобі, мій коханий чоловічку, вітання...

Пробач мені хвилину сентиментальності!

Вона відчула крізь досвітковий сон, як вихолоджується хата, і прокинулася. Не запалюючи світла, затопила в грубці. Накинула на плечі кожушок, довго сиділа біля розчинених дверцят. Вогонь вона любила з дитинства. Вогонь жив у каміні, в залі. Удень вогонь спав, прикинувшись купкою сірого попелу (він був схожий тоді на мертву пташку), а ввечері розпластував золоті крила і ставав іволгою (вони жили у вербах над ставком), іволгою, яка тріпочеться, б'ється в рожево-чорній клітці каміна і ніяк не може злетіти; по якійсь часині вогонь стомлювався боротися, згортався у пурпурову грудку, крила опадали й мертвіли, припадали попелом, вогонь ставав сірим, ніби маскувався. Перед сном Софійка придумувала казки про вогонь, який вона звільняла з вимуруваної людьми клітки, і вогонь крилатим сонячним птахом шугав у небо. Підрісши, вона полюбила вогонь вільний — у саду, коли садівник палив сухе листя, у лузі над Пслон — купальський. Купальський вогонь розпалювали, пустивши на воду цяткований свічками вінок, сільські дівчата і хлопці, а панянки ходили дивитись, як розважається простолюддя. Якось її відпус-

тили в нічне, не на всю ніч, а поки місяць зійде, Софія скакала верхи, слідом їхав на бідарці батьків кучер. Вогнище, розпалене пастухами, було неприручене, воно навпіл розривало ніч, здавалося тоді — до самісіньких зір, таким і запам'яталося. У дитинстві вона була дуже самостійна і непогамовна, найперші слова, які навчилася вимовляти, після мама і тато,— я сама, «с» не давалося, звучало: «Я шاما». У ляльки ніколи не бавилася; випещені, нарум'янені, набиті ватою, в ста одешинках панночки, що їх навіз батько із столиці, новенькими, неторканими переходили у спадок молодшій сестрі, а Софія аж до прогімназії гралася з сільськими дітьми в запорозьких козаків та гайдамак, пам'ять про яких ще жила на Полтавщині.

Софія зачинила дверцята грубки, де дотлівав, мерхнув жар, підійшла до вікна, відсунула занавіску. Шибки були в паморозі. Ранішнє сонце лежало на вікні продовгуватими рожевими пасмами. Од грубки віяло теплом, і шибки крижавіли, але Софія не хотіла чекати, поки зйдуть зимові більма, прохукала в паморозі ополонку. Перше, що впало в око, була стіна, складена з колод, схожа на тюремну, і вона внутрішньо здригнулася: на мент здалося, що все те їй наснилося — втеча, кружляння по нічному Іркутську, розмова з Козловським. Потім розгледіла, що то глухий бік довгого приземкуватого сарая у сніговій шапці. Збоку темнів частокіл, і три молоді берізки вздовж частоколу — ніби свічки. Вікно виходило на білий, розмальований сухим бур'янищем городик. Жодного звуку не долинали з-за частоколу, можливо, там була така ж вуличка чи така ж грядка, і світ, здавалося, звузився до білого плацка, до беріз, деінде ще в жовтих листочках, ніби в намистинках, до клаптя яскравого, але холодного неба вгорі.

Софія пила чай і дивилася, як відтають, наче лянють шибки, вода збиралася на підвіконні, поки не задзюррила цівкою на підлогу. Зграйка снігурів прилетіла в город, вони червоними ліхтариками повисли на гінких стеблах бур'яну, це було гарно — на яскраво-білому тлі. Сивий пухнастий кіт ішов по гребеню частоколу, зизо позираючи на снігурів, потім стрибнув у город. Він ледь видимо стелився по снігу, але птахи помітили, пурхнули і зникли, кіт довго зирив їм услід, потім і собі зник у якомусь іншому, недосяжному для Софіїних очей світі, лише вервечка слідів лишилася на

пороші. Тінь від частоколу, що перше звужувалася, невдовзі почала знову рости, у затінку сніг був сизувато-синій, наче рафінад на зламі. На мить заявився дятел, строкатий, карнавальний, пробіг по стовбуру берези і зник, ніби привидівся. Софія дивилася на ті сплески живого життя широко розплющеними, жадібними очима, цила і не могла втамувати спраги. Це був її, лише її театрик, вистава, хоч і довга, на весь день, але конечна в часі, і вона із щемом у серці думала, що завіса ось-ось упаде — споночіє. День справді згасав, смеркло, але Софія була вдячна долі і за цей короткий спочинок душі.

Увечері в двері тричі, як і було домовлено, постукали. Софія обережно відсунула засув: Козловський. Він був стривожений, пригнічений, навіть не присів, а ходив по кімнатці, нервово хукаючи в долоні.

— Що, лихі вісті?

В її голосі не було страху, а співчуття і трішки іронії. Вона недолюблювала нервових чоловіків. Козловський відчув іронію і поспіхом сховав руки в кишені кожушка, прихилився до одвірка.

— Лихого поки що нічого немає, але обшуки по місту, і дуже густо, хазяїн двору перелякався, свободомисліє вивітрилося, просить забрати вас. Ви, звичайно, чули про невдалу втечу з красноярської в'язниці Малявського? У в'язниці йому допомагав Долгушин, а на волі — сестра Долгушина, дочка прокурора. Долгушину за поміч у втечі політичного додали п'ятнадцять років каторги, а його сестру зіслали в Якутію. І це — прокурорських дітей! Люди начувані і бояться.

— Маєте запасну квартиру?

— Лише та, де тепер Ковальська.

— Ходіте.— Софія рішуче підвелася, почала одягатися. Було шкода їй тихого, самотного, після етапного багатолюддя, пристановища, було шкода їй вікна і городу за вікном, завтра знову прилетять снігурі і дятел, але її уже не буде тут, і не буде ніколи. Свій крихітний живий театрик вона згадуватиме довго. А може, цей короткий меланхолійний зимовий день біля вікна — і все, що вона виборола своєю втечею?

— Бути окремо від Ковальської — нині для вас безпечніше. Я ось подумки перебираю своїх знайомих в Іркутську, хтось та згодиться вас переховати. Мій обо-

в'язок — будь-що зберегти вас. Що я скажу вашому брату і чоловікові, якщо з вами трапиться лихо?

— Лиха не кличуть, воно само приходить, Володю, незалежно від нас... Я умовила Ковальську тікати з тюрми і розділю її долю. Якщо ми виберемося з Сибіру, то удвох. Я їй так дорікаю собі, що залишила її на незнайомих людей.

— Люди, в яких тепер Ковальська, надійні.

Софія погасила свічку і вийшла в ніч.

Тепер вони йшли глухими околицями Іркутська. Деінде в ночі тепло світилися вікна занесених снігами хаток. Козловський проминав їх обережно, проклинаючи сніг, що голосно рипів під ногами. Софію освітлені вікна, не забарикадовані віконницями, заворожували. Вона притишувала ходу, боязко, ніяковіючи за свою причепливість, зазірала в душі осель. Найчастіше по шибках стелилися лисиці — бралося на добрий мороз — і годі було щось розгледіти в жовклих присмерках від свічки. Але часом їй таланило, їй очам відкривалися зворушливі живі картинки: сім'я біля самовара, жінки із шитвом на колінах, мати, що годує чи пеленає дитину. Вона і раніше любила зазірати у вікна, коли ішла вечірнім містом, а тепер, після казематів, де здавалося, що тільки й світу — совині лиця жандармів, стовповисько змучених, знедолених людей у тюремній одежі, дзвін кайданів, зашморг із мурованих стін, — ці видіння з напівзабутого, майже нереального тепер для неї життя вбирала спрагло й жадібно. Особливо збурювали Софіїну душу діти. Діти були їй у в'язницях, брели із засудженими батьками по Сибірському тракту, замерзали в дорозі, помирали від гарячки в етапних тюрмах, і не раз, а щодня серце Софії обливалося кров'ю. Але її син, її мати й батько, усе, чим вона колись жила, існувало поза невольницьким, кайданним світом, і в спогадах та снах вона отак — з морозної ночі в теплу освітлену хату — зазірала до них. В одному з вікон Софія побачила молодого чоловіка та хлопчика літ шести-семи за столом і жінку, що несла від печі миску з вечерєю, чоловік різав хліб, притиснувши до грудей буханець, а хлопчик обіруч перед себе тримав ложку; жінка поставила миску на стіл, підвела очі — спокійна, тиха радість світилася в них.

Софія відсахнулася, наздогнала Козловського і вже не затримувалась біля вікон. Коли вони зайшли в край-

ній від поля будиночок і Софія побачила в такій же довгій та вузькій, як їхня камера, кімнатці Єлизавету Ковальську, кинулася до неї, наче то була найрідніша їй людина, з якою розлучилися не вчора, а хтозна-коли. У тому пориві своєю Софія рятувалася од видінь за освітленими вікнами, від туги за родинним затишком. Уже потім подумала, що з Ковальською, попри несхожість їхніх характерів і відмінність у поглядах на шляхи революції, ріднить її значно більше, аніж із молодницею в занесеній снігами хатці, яка терпляче несла крізь будні солодко-гірку життєву ношу і якій Софія на мент позаздрила було. І раніше, в казематах, їй спадало на думку, що, відгороджені од буденщини в'язничними стінами, вони ніби випали із життєвого потоку і живуть за власними, відмінними від законів своєї епохи, свого покоління законами. Мільйони по той бік в'язничних стін закохувались, розкохувались, одружувались, ростили дітей, збирали копійку до копійки на посаг, на теплий куток, на шмат землі, який можна огородити і почуватися на нім господарем, гнулися перед сильними світу сього заради грошей, орденських стрічок, заради сходинок на суспільній драбині; мільйони, щасливі й менш щасливі, вдатливі й невезучі, багаті, бідні і менш бідні, дбали про тепле родинне кубельце та, люблячись перед сном, просили у бога — аби лише не було гірше та було у світі тихо. І тільки жменька відчайдух на всю неосяжну імперію дбали не про себе, а про всіх; кинуті у кам'яні мішки, закуті в кайдани, вони жили майбутнім вселюдським щастям. Це добровільне відособлення від загальної людської маси в ім'я її ж блага часом лякало, як лякає і паморочить голову висота, коли піднімешся на вершину гори і зиркнеш униз, але воно й підносило над буденністю, над узвичаєними людськими слабощами, давало духові нелюдську силу й затятість, що вражали навіть ворогів...

Козловський попросив розбудити його опівночі, ліг на долівку, накрився полою кожуха й одразу ж заснув, а вони з Єлизаветою сиділи на ліжковій; притиснувшись одна до одної, пошепки розмовляли і не могли наговоритись: розлучилися добу тому, але доба на волі, хай і відносній, після року в'язниць та етапних поневірянь здавалася такою наповненою враженнями і почуттями!

Хоч у пам'яті Софіїній від тої доби залишаться лише

різдвяні вогники снігурів на білій грядці та освітлені віконця хатки на крайній іркутській вулиці.

А потім дні були довгі, одноманітні, як у в'язниці, лише не чорні — білі: за вікном кімнатки, скільки й ока, лежало засніжене поле. Раз на день його перебродило зі сходу на захід сонце, але воно ніколи не верталось назад, і кожного вечора Софії здавалося, що це уже назавжди і сонце ніколи не з'явиться на білому пружі. Але ранком сонце знову сходило над засніженим обрієм, червоне з морозу, і поле за вікном видовжувалося на півсвіту, дражило, кликало, обіцяючи волю, життя, побачення з рідними, боротьбу з ненависним ворогом. А вони з Єлизаветою тіснилися в кімнатці, наче звірі в клітці, двері якої забули замкнути: ось-ось повернуться сторожа, зачинить, клацне замком, і назавжди, — й звірі тривожно зирять у проїму дверей і ждуть невідомо чого. Вони теж чекали і не знали, чого чекають, від'їзд відкладався з дня на день — ось-ось мали з'явитися в Іркутську ямщики, яким можна було довіряти, які «по вірвовочці» доставлять їх до залізниці, мали з'явитися — і не з'явилися. По місту нишпорили переодягнені жандарми, поліція налітала з обшуками на квартири неблагонадійних інтелігентів, дороги з міста були давно перекриті. Їм залишалось єдине — зачаїтися і лежати, перечікуючи, покладаючись на щастя, на везіння. Втеча не була як слід підготовлена, тепер Софія розуміла правоту Олександра, який за коротких побачень у в'язницях умовляв не поспішати із втечею, дочекатися його приїзду.

Втім, Софія все одно тікала б, дізнавшись про арешт Олександра, на день раніше, на день пізніше, яка різниця? Не тікати не могла: в'язниця страшніша, аніж вона думала, і страшна в'язниця не голодом, холодом, розлукою з близькими, усе це вона перенесла б, витерпіла. В'язниця страшна бездіяльністю. День без революційного діла, якому присвятила життя, — змарнований, безповоротно втрачений. Кожен такий день тягнеться невимовно довго, це все одно, що чекати, поки крапля крижаної води впаде на тім'я, здається, середньовічна інквізиція придумала таке катування. Софія не боялася фізичного болю, не боялася тортур, але бути похованою живцем — понад її сили.

‘ Вона хотіла так мало і так багато — жити.

«...Я постараюсь затриматися в Іркутську до літа; якщо ти до квітня не одержиш вістки про мою втечу, то ти вижджай, як і раніше збирався; з приїздом моїм на Кару буде надіслана тобі телеграма; грошей на руках у мене мало, але, здається, можна дістати. Якщо я одержу відмову в солідній допомозі, то тікати без тебе не буду; не турбуйся, любий мій, вір, що наосліп нічого не стану робити. До побачення, поспішаю закінчити, міцно цілую тебе, Олю, хлопчика мого коханого... Добре було б, якби приїхав ще хто-небудь до Сибіру, пиши частіше і завжди повідомляй адресу телеграфом; скажи це й Олі. Туга жахлива; бувай здоровий і не хандри, я дужа. Павло ще в Красноярську, централісти днями пішли на Кару, я повинна була іти разом із ними, але залишилася тут по хворобі, маючи на увазі втечу. Вітай усіх».

З листа Софії Богомолець, перехопленого жандармами, до О. М. Богомольця.

«Государ Імператор у 6-й день квітня 1883 року височайше повеліти зволив: вислати для проживання в місцевості Західного Сибіру на розсуд Міністерства внутрішніх справ на чотири роки — Олександра Богомольця.

Міністерство юстиції».

«Государ Імператор в 23-й день травня 1884 року височайше повеліти зволив: розв'язати цю справу адміністративно з тим, щоб:

1. Вислати Ольгу Прісецьку для проживання під нагляд поліції в місцевості Західного Сибіру на розсуд Міністерства внутрішніх справ на чотири роки...

Міністерство юстиції».

«...Вашого сина... ми любимо як свою дитину. Життя наше так склалося, що чим швидше смерть, тим краще. Якщо ви поїдете до Софії, у вас ще діти будуть. Але чи будете ви щасливі завдяки їм. Діти — це радість і горе батьків. Забути, не любити їх — не в природі людини, але який щасливий той, хто їх ніколи не мав. Яке горе може зрівнятися з горем людини, якщо діти гинуть, а допомогти їм не можеш... Бажаю вам усього доброго. Син ваш дуженький».

*З листа матері Софії Богомолець до
О. М. Богомольця.*

У ці довгі, наповнені тривожним чеканням дні Софія іноді дозволяла собі помріяти. Вона заплющувала очі й уявляла себе по той бік Уральських гір, у Європі. Ось вона, з паспортом на чуже ім'я, сідає в поїзд; Москва, потім Київ. У Києві вже цвістимуть каштани, а може — тополиний пух, як сніг, теплий, лоскітливий, коли діткається твого обличчя, але це — лірика, раніше травня вона справді не добудеться до Києва; синій Дніпро — на півсвіту, і золоті маківки соборів на зелених пагорбах, і цвістиме бузок на схилах, знову лірика; на вокзалі вона візьме візника, береги Либеді — в жовтому лататті по ясно-зеленому; спершу вона поїде... До кого ж вона найперше поїде? Її вже розшукуватимуть у Києві: і на вокзалі, і в готелях, у квартирах знайомих — жандармські пастки. Втім, майже всі, кого вона знала в Києві, досі або тут, у Сибіру, або в центральних в'язницях, або в еміграції, хоч, напевно, з'явилися нові люди, москвичі їй дадуть адреси. Але хіба в Москві не те саме? Та ось їй поталанило пройти крізь усі перепони, вона розплачується з візником, сходить на дерев'яний ганок будиночка десь на Шулявці, робітничому передмісті Києва, їй відчиняють, вона каже пароль, проходить у вітальню — назустріч підводиться Олександр, він або втік із в'язниці, або його випустили, бо не було доказів, що вони знають про нього, — Олександр обережний; він іде їй назустріч, розпростерши руки тут вона, мабуть, упаде з радості, ні, вона не викаже, що вражена несподіваною зустріччю, вона, звичайно, обніме його, на хвилину пригорнеться до чоловіка...

Тут Софії не ставало чим дихати, вона поспіхом розплющувала очі, щоб порятуватися від гострого, що проймав усе тіло, радісного болю, схожого на щасливий зойк, на теплу пінисту хвилю, якою тебе раптово захоплює море, а коли знову заплющувалася, вони з Олександром уже їхали в Климове на Полтавщину, до їхнього синочка; вони з'являться, звичайно, на один вечір, на однеденьку ніч, а удосвіта залишать масток. Можливо, синок їхній так і не прокинеться, не зиркне на матір васильками оченят, але вона притисне його, сонного, і всеньку ніч триматиме на руках — живий, теплий клубочок, а синок спатиме, легко, солодко дихаючи, і всміхатиметься до неї кризь сон...

Але скоро Софія заборонила собі і цю втіху — мріяти: губилося відчуття реальності, життя ставало схожим на солодкий, тягучий маляс, і невимовно боляче було прокидатися від мрій. Тепер вона годинами ходила од вікна до дверей, прислухалася до життя за стіною, в сусідній кімнаті; власниця будинку підробляла, надаючи тимчасовий притулок втікачам — і політичним, і карним. Козловський присягався, що схованка надійна, і Софія вірила: сибірячка їх не видасть, за ризик їй добре заплачено. Але такі підозрілі квартири майже завжди на оці в поліції і обшук може бути випадковий. До господині, гожої молодички, вечорами навідувався солдат, солодив душу чаєм, підбивав клинці, напрохуючись на ночівлю, молодиця віджартовувалась, але втікачки боялися, що молодичка врешті-решт обмовиться про квартирантів або настирливий солдат і без її необережного слова запідозрить та накличе поліцію.

А за вікном до обрію і далі біліло поле — переступи підвіконня і йди, йди. Доки вистачить сил, доки не зацюрбієш десь у заметі, не заблукаєш у тайзі: воля...

Стомившись ходити по кімнаті, вона сідала біля вікна, дивилася на засніжене поле і уявляла шлях від Іркутська до Києва — тисячі кілометрів снігів.

Скінчилося це раптово, неждано, а можливо, і ждано, бо до цього велося.

— Бабоньки, солдати у дворі, зараз вас арештують! — зойкнула господиня в сусідній кімнаті. Софія кинулася до вікна, але поля, яке стільки днів нашіптувало волю, за склом уже не було, — його заступили сірі,

зашинені постаті. Тої ж миті двері з гуркотом розчахнулися — на порозі стояли озброєні солдати. До кімнати зайшов веселий, задоволений поліцмейстер. Знявши рукавичку, дістав хустку, витер чоло.

— Набігалися ми за вами, дамочки, по всьому Іркутську. Жартувати не раджу, будинок оточений. Нагralися, досить, тепер відпочинемо, і ви, і ми.

Нехить до життя паралізувала Софію, зробила тіло мертвим, покірним чужій волі. Вона без жодного протесту дала себе обшукати і мовчки дивилась, як обшукують Ковальську, як бабраються в їхніх постелях, вигрібають попіл із грубки. Ховати не було чого — вони не мали зброї, не мали паспортів, усе їм лише обіцяли, навіть листів вони не писали, наївно сподіваючись, що будуть по той бік Уральських гір швидше, ніж їхні листи. Потім їм принесли кожухи, і Софія покірно дала себе вдягти. З усім було покінчено: надіями, планами і — життям. Софія Богомолець померла, її вже нема, ось чужі руки кладуть її тіло в сани, везуть по білому полю — хоронити. У холодному зимовому сонці горять над її тілом сталеві свічки — багнети. Чорна продовгувата коробка в'язниці на білому плацу — її труна. Двері зачинилися за нею, гримлять замки — то забивають віко труни, і день назавжди погас. Її ведуть темними коридорами до камери — у великій труні є ще труна маленька, карцер. Її штовхають через поріг у непроглядну, вогку, холодну ніч, триумфуючий смішок нагледача, гримлять ще одні двері — і все.

Вона прихилиється до мокрої, в паморозі стіни, широко розплющеними очима дивиться в п'тьму і думає про одне: померти. У листі до Олександра вона просила привезти отруту, на такий ось випадок, коли нема як і нема заради чого жити. Проте Олександр — у в'язниці і не привезе, та й буде вже пізно, жити вона не хоче і не житиме, десятиліття, а тепер і більше, — бо літ п'ять дадуть за втечу — у труні, живцем похованою, врешті, це принизливо для людини. Отрута має бути в чоловіків, їх привезли в чоловічу в'язницю, отже, можна перестукуватися, політичні в'язні передадуть отруту з кримінальними, що розносять по камерах їжу. Думка, що незабаром муки її скінчаться, втішила Софію. Вона роззирнулася, звиклі до темряви очі вже розрізняли контури предметів. Ковальська лежала на нарах, не було

чути навіть її дихання. Ще одні голі нари темніли під стіною. І все, камера крихітна.

Раптом вона завважила на протилежній стіні світлі лінії, ніби накреслені білим по чорному. Лінії все чіткіше проступали з темряви, а вона все дивилася на них і дивилась, поки не зблиснула думка, що там — вікно, забите дошками. Простягнувши руки, вона перейшла камеру і справді намацала дошки, світло променіло крізь щілини. Десь там, за стінами в'язниці, жив яскравий зимовий день, жило сонце. Шалене бажання бачити світло дня розбудило Софію, відігнало нав'язливі думки про смерть. Жити! — наперекір цій вогкій, гіпнотизуючій темряві, наперекір торжествуючому сміхові тварюк у жандармських мундирах, наперекір недолі. Вона намацала край дошки і з силою, яку подесятерила ненависть, рвонула. Зарипіли гвіздки, тріснуло дерево, і в обличчя Софії хлюпнуло сонцем. Сполошно гукнув вартовий під стіною в'язниці, у коридорі загупали кроки, гриміли замки, а Софія несамовито, тріумфуючи, рвала дошку за дошкою. Вбігли наглядачі з солдатами, схопили Софію за руки, відтягли од вікна, спеленали вірвочками. З порога командував, покрикуючи на солдатів, ад'ютант іркутського губернатора Соловйов. Уже зв'язана, вона тяглася до вікна і сміялася в злі, наполохані обличчя наглядачів — той сміх був страшний.

— Та заткніть їй пельку! — не гукнув, а нервово вискнув ад'ютант губернатора. Наглядач кинувся до Софії. Ковальська підхопилася з нар, ударила його. — А цю відьму — в кайдани! Коваль! Покличте коваля!

Солдати забивали вікно дошками, ось зостався лише косинчик світла, ще одна дошка, два гвіздки, глухе гупання молотка, і віко зачинилося — ніч.

Нашіптую до тебе, Олександріку, наче з того світу. Я знову у в'язниці, і тепер надовго, якщо не назавжди. Завтра нас відправлять на Кару, звідти втікати важко, майже неможливо. Та й стежитимуть тепер за мною пильніше. Я не шкодую, що наважилася на втечу, випробувала щастя. Душа моя, все моє ество вимагали цього рішучого, відчайдушного кроку. За втечу надбавили мені каторги, але це мене якось не обходить — десять, п'ятнадцять, двадцять, яка вже різниця? Якщо трапиться випадок, я, звичайно, тікатиму знову і знову.

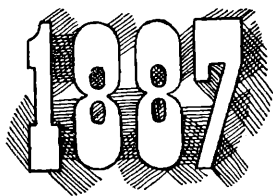
Але надій на зустріч нашу мало, чоловіченьку мій, я не обманюю себе, не втішаюся марними надіями. Хотілося б побачити крихітулечку мою, хлопчика мого — що ж, «у кожного своя доля і свій шлях широкий». Мені подарували «Кобзар» Тараса Шевченка, не читаю — молюся. Щасливий: після нього лишилися його біль, його сльози — вірші. Після мене залишаться лише стоси справ у жандармських архівах і — мій син. Я все частіше думаю про нього — дорослого і про світ, у якому він житиме. Я вірю, що той світ, його світ, буде справедливий і чесний — надто багато хороших людей пожертвували усім в ім'я нового життя. Такі думки зігрівають мене в моїй холодній труні. Я вірю, що в'язниці в його, синовім, світі стануть музеями, а нові люди берегти будуть пам'ять про нас, вклонятимуться мукам нашим і силі духу нашого.

А поки що ми латаємо одяг, лаштуємося в довгу дорогу через тайгу, через Байкал, на каторгу Кара. Микола Щедрін тягтиме від етапу до етапу тачку — його прикували до тачки, додавши ще й п'ятнадцять літ каторги. Дев'ятнадцятий вік — вік прогресу!.. Провина Щедріна: дізнавшись, що наді мною і Ковальською тюремні наглядачі знущалися з наказу Соловйова, ад'ютанта іркутського губернатора, він дав йому ляпаса. Соловйов наказав прив'язати Щедріна до стовпа, що підтримував стелю камери, і тоді відомстив за свій переляк — бив зв'язаного.

Отак ми тут живемо, Олександріку.

Але — живемо! І я живу, хоч траплялися хвилини, коли хотіла померти. Проте я не подарую ворогам нашим радості. Ще не одному з них вкорочу віку. Знаю, ти хвилюєшся за мене, але бути смиренньою не обіцяю.

У в'язниці, як і на волі: живеш, доки борешся, доки не впав на коліна...

БАТЬКО І СИН

«Синочок твій процвітає — верховодить серед хлопців, любить книжки і казки. Та все запитує, яка ти. Нянька Уляна його переконає: «Засадити? Не біда! Раніше тільки за крадіжки до в'язниці садовили, а тепер за правду садять. Усі знають, за що твоя мати на хресному шляху — за правду... для всіх... від жалю до нас, простих... Ось ти підростеш і свою справу зробиш». А він слухає та все супить брови...»

З листа до Софії Богомолець, надісланого їй матір'ю.

Л. М. ТОЛСТОЙ — М. І. СТРАХОВУ
«1887 р. Листопада 10. Москва.

...Колишній революціонер, лікар Богомолець, він був під наглядом, тепер звільнений, але із забороною мешкати в столиці, дружина його засуджена у 1881 р. в Кару на 10 років. Вона пробувала тікати, повернена, і їй додано 6 років. Чоловік її бажає клопотатися за неї в Петербурзі у начальства, — головне бажання його те, щоб йому дозволено було жити з нею, йому і їхній дитині — в Карі. Чи не можете ви дізнатися чи навіть попросити кого треба, чи можна йому приїхати до Петербурга для цього».

Усе було як колись, на початку літа 1876 року, тоді він уперше приїхав із Софією до її батьків. Знову половили жита, цвіли липи, у лузі над Пслем паслися коні. Не було лише Софії... У сімдесят шостому вони відправили візника з багажем уперед, а самі йшли від Ковалівки до помістя Прісецьких полівкою. Софія забрела у жито, нарвала волошок і завітчала волосся, потім вона млинком кружляла перед ним на середині дороги і сміялася: «Я виходжу заміж, я виходжу заміж!» Олександр заплющив очі, передихнув: це надто боляче згадувати.

На плацку, під горою, збиваючи ногами куряву, грались у квача сільські діти. Богомолець поставив на землю валізу, діти лопотіли навколо верескливою, вируючою зграйкою, наче берегові ластівки.

— Цур, я не квач!

— Цур, і я не квач!

— Цур...

— Сашко квач!

— Сашко!

— Тікаймо!

Зграя розсипалася, кинулась врозтіч. У центрі плацка перед Богомольцем залишилося, переступаючи з ноги на ногу, хлоп'я літ шести-семи, вбране охайніше, ніж інші діти, — в білу матерчату, а не полотняну, сорочечку і випрасувані штанці. «Квач! Квач! Квач!» — галасувала, дражнилася дівчора, а хлоп'я, нахмуривши лобика, з тривожною цікавістю роздивлялося незнайомця. З-під випуклого надбрів'я, розвіюючи останні сумніви Олександрові, сяяли сині Софіїні очі. Усі приготовлені, роками виношені, вимріяні слова забулися, Олександр простяг тремтячі руки:

— Здрастуй, синку...

Назустріч йому випромінилась крихітна долонька:

— Здрастуйте!

— Ти... чекав на мене?

— Довго чекав, — зовсім по-дорослому зітхнув хлопчик і забрав долоню з Олександрових рук. — А ви надовго?

— Думаю, що надовго, — видихнув Богомолець. — Поїдемо з тобою в Ніжин.

— А мама до нас приїде?

Він знав, що їхня дружба на багато десятиліть уперед починається ось цієї хвилини, і не хотів, не міг

казати неправди шестилітній дитині, яка уже встигла стільки пережити.

— Можливо, ми поїдемо до мами. Мама поки що не може до нас приїхати. Вона у в'язниці.

— Я знаю, вона — за правду. Няня Уляна казала: «Твоя мати за всіх добрих людей страждає». А ви теж за правду були в Сибіру?

— Мабуть, — усміхнувся Богомолець. — Красти я не крав. Дідусь удома?

— Хворий дідусь. Ось я тільки черевички взую, бо дідусь свариться, коли я босоніж, ти, онучок, не якийсь там босак, а дворянин, каже. А я люблю босий.

Олександр узяв сина за руку, і вони пішли на гору, де білів будинок Прісецьких. Дорога була тепла й ніжна на дотик, як пелюсточка. У нескінченно довгі, самотні роки заслання в далекому Тобольську і Семипалатинську Олександр Михайлович стільки мріяв про зустріч із сином, що усе це здавалося сном. І лише синова рука із живчиком пульсу переконувала в реальності того, що відбувалося зараз, і Богомолець тримався за неї, наче людина, яка щойно тонула і тепер знайшла точку опори. Він не тонув. Але сибірські роки далися важко. Скільки паперів списав Олександр, випрохуючи у петербурзьких чиновників єдиної «милості» — відбувати заслання ще на кілька тисяч кілометрів далі від столиці, на Карі, де ув'язнено дружину! Єдине, чого він добився в департаменті поліції, — дозволу займатися лікарською практикою (політичним засланням заборонялася будь-яка діяльність), але виявилось, що в Семипалатинську немає аптеки, і його єдина поміч хворому — добре слово.

— Я відкрию вам велику таємницю, — раптом мовив син, інтуїтивно, наче добрий човняр підводну скелю, обминаючи слово «тато». — А ви — нікому?..

— Звичайно, ні. — Обличчя Богомольця було серйозне і поважне, він правдиво хвилювався. — Я не маю звички виказувати таємниці.

— То ідіть, будь ласка, за мною. — Сашко шмигнув у густу зелень. Олександр ледве продерся крізь придорожні кущі. Вони пішли через сад, старий, занехаяний сад Прісецьких, що збігав до ставка. Стежка вивела батька і сина на головну алею. Алею давно не чистили — бузкові кущі розрослися і спілелись угорі, трава стелилася під ноги, хоч покіс клади. Синьо зблиснув за деревами ставок; політував, сріблив воду тополиний

пух — як перший сніг на скронях. Отут, під тополями, восени вісімдесятого, перед від'їздом за кордон із Софійним братом Іваном Прісецьким, він і Софійка прощалися. Отут він востаннє бачив її — вільну.

(— ...Я мушу, я повинна відмовитися від усього, чим мене зваблює життя, я мушу бути вільна!

— І навіть від мене — вільна?

— І навіть від тебе, якщо цього вимагатиме революційне діло! Але щоб ти завжди знав: люблю тебе і любитиму...)

— А тепер заплющіть, будь ласка, очі.

Олександр присів на лаву під тополю, затулив долоною очі. Господи, невже усе це було насправді — на оцій ось галявині, під оцими деревами? Були дерева, такі ж розлогі, незворушні, самі в собі, ніби не од світу сього, так само сріблилась під сонцем вода, наче крапелька ртуті на велетенській зеленій долоні, був він, хай постарілий на шість літ, хай у чомусь інший, але ж був, і тільки його Софії, його Сонечка («Свободи, свободи! Світла! Світла!» — писала з Петербурга) — не було.

— Дивіться!

На зеленому морозу стояв хлопчик із променистими Софійними очима, його руки міцно стискали хрестате руків'я відшліфованого до блиску дерев'яного меча.

— Це — чарівний меч. — Сашко розмахнувся, і верхівки кропиви, зелені вовчки лопухів упали на землю. — Його знайшов на бойовищі, де наші билися із степовиками, дядько Панас, він коней пасе. Супроти цього меча жандарми не вистоять.

Обличчя хлопчика палало, він підступив ближче і довірливо зазирнув у очі Богомольця.

— Ми визволимо мою маму, правда?

Олександр простяг назустріч Сашкові тремтячу руку і погладив круглу, підстрижену під горщик голівку.

— Сину мій...

І тут щось відтануло, розморозилося у хлопчиськовій, раптова повільно почуттів прорвала загату з остороги і ніяковості між сином та батьком. Сашко випустив меча, кинувся до батька із щасливим, крізь сльози, зойком, ніби щойно побачив його, упізнав:

— Таточку, татку, татуню, я так тебе чекав, я знав, що ти прийдеш, тільки не залишай мене більше! Дід лякає, він, каже, матір твою угробив і тебе згубить, а

я все одно знаю, що ти — хороший, і не хочу жити без тебе...

Востаннє Олександр плакав у Нижньому Новгороді, на березі Волги, коли осіння мряка поволі ховала від його очей арештантську баржу і його Софію...

Він почувався зараз у помісті Прісецьких, ніби за лаштунками театру після вистави. Ще стояли декорації для кожної дії і сцени, ще жили, звучали в душі Богомольця голоси акторів (він так часто згадував ті голоси у роки заслання!), але самих акторів уже не було в театрі і ніколи не буде, бо люди, які повернуться із Сибіру, якщо й повернуться, будуть у чомусь інші, життя, на жаль, не театр, і трагедії, і комедії на його сцені граються лише один раз.

— Діду, діду, мій тато приїхав!

Довгий обідній стіл у світлиці, стільці, підсунуті до самого столу, старанно вирівняна шереха високих різьблених спинок, декорація, якою давно не користувалися. За їхнім останнім родинним обідом сім літ тому Софія сиділа ось тут, червоне дерево, здавалося, ще берегло тепло її тіла — Олександр пробіг пальцями по різьбленій спинці. Навпроти неї, на іншому кінці столу — батько, Микола Максимович Прісецький, — аж поки не дійшло до словесної дуелі між батьком і Софією, дуелі, запобігти якій, попри всі свої старання, не могла навіть лагідна, добра, поступлива Софія Семенівна.

(— ...Високу честь зватися російським громадянином дарували й дарують, тату, не воєнні кампанії, а свинцеві рудники Сибіру й тюремні центральні!)

— Не знаю, дочко, як це зветься по-чужоземному — ваші нігілізми, ваші революційні пропаганди, ваші гнилі німецькі соціалізми, вам це краще знати, а по-нашому це зветься точно й одверто: державна зрада!

— Звичайно, батьку, коли серед ста мільйонів сліпих рабів з'являється гуртик зрячих, здатних на самостійний критичний погляд навколо, здатних пожертвувати життям, щоб відстояти право народу на фізичний і розумовий розвиток у країні, де критика давно вмовкла, наука похоронена, а філософія пішла в утриманки, їхня зрячість для обивателя завжди злочинна, зрадницька і гріховна, і в ім'я власного спокою обиватель перший волає до власть імущих: скоріше на вогнище їх!..)

Софіїна мітір померла минулої зими, Олександр за-пізнався з приїздом на кілька місяців, Софія, мабуть, тяжко пережила смерть матері, вона її любила. Як і сім літ тому, на мармуровому столику стояв годинник із дзвоном, але трілки не рухалися,— зіпсувався чи не за-водили,— часу будинкові зупинився. Втім, Олександрові здавалося, що час зупинився по всій імперії, країна уявлялася йому величезним напівмертвим тілом, серце якого за примхою природи не в грудях, а далеко на периферії, за Уральськими горами, у сибірських снігах, і те далеке, ледь чутиє серце не в силі дати свіжу кров усьому організму, того серця вистачає лише на те, щоб тіло не вмерло, перебувало на межі між життям і смертю, поки в ньому запульсує сила молода, сповнена нової віри і нових надій. Він мислив професійно, як медик. Він втрапив між двох суспільних хвиль, одна хвиля, ударившись об кміяний берег, розсипалася, вмерла, а нова ще тільки народжувалася десь в океані часу. Він — краплина з гребеня хвилі, яка була і якої вже нема, бо вона виконала свою історичну місію. Де розбилася хвиля, у березі — шумовиння, піна, видимість руху, але не рух, а нудування, болотна яма, в якій легко потонути, але важко жити.

Двері кабінету розчинилися — по той бік порога, ніби по той бік шірви, стояв господар помістя. Він увесь був у темном! (жалоба по дружині), але голова, обличчя, руки, навіть вуса були жовтувато-білі і нерухомі, застигли, немче з гіпсу, неначе маска, знята з померлого. Цей поронний контраст чорного з білим і ця гіпсова застипність лиця, що теж асоціювалася з мерцем, боляче штрикнула Олександра, він низько схилив голову.

— Здрастуйте, тату..—

Прісецьки ворухнув безкровними губами:

— Здрастуйте, Олександрє Михайловичу...

Ніби наснілося: сім літ тому, заїхавши на одну ніч до Прісецьки (удосвіта вони з Іваном подалися на південь, у бік Румунського кордону, Івана розшукувала жандармерія, а йому, Богомольцю, київські революційні групи доручили організацію друкарні в Румунії), він несподівано зібався з тестем у сінцях, коли той вертався з мандри після суперечки з сином, так само шанобливо привітався, а тесть військовим кроком промарширував мимо, чемно, проте холодно кивнувши:

«Здрастуйте, Олександрє Михайловичу». Софійчині батьки завжди були певні, що це він, Богомолець, призвів їхню дочку до каторги, врешті-решт — банальна історія, на денці якої нерозуміння, неповага до власної дитини.

Але сьогодні хода старого вже була не та, що сім літ тому. Міцно тримаючись за руку Сашка, ніби та дитяча рука могла йому допомогти, Прісецький ледве перебрів світлицю і з полегкістю опустився в крісло біля вікна. Відчувалось, що він тепер рідко підводиться з нього; на маленькому столику лежали його окуляри, папери, петербурзькі і київські газети і сигари, хоч сигарного диму в світлиці не чути було, мабуть, сигари уже були тут як декорація з давньої життєвої вистави. Старий тремтячою рукою штовхнув половинку вікна — йому бракувало повітря. Тоді повернувся до онука.

— Сашко, ти іди, іди розпорядися, щоб Старчовоза твого напоїли, без тебе не зробиться...

Сашко зирнув на батька і подріботів із світлиці. Лише тоді Прісецький млявим рухом кивнув на стілець, що стояв навпроти нього, запрошуючи сісти. Богомолець послухався. У світлі дня, що сіялося крізь шовкові занавіски, шкіра на обличчі старого Прісецького здавалася мертвим пергаментом. Раптом його повіки піднялися, і на Олександра важко лягли повні задавленого горя очі.

— Ну от, ви й повернулися. А де моя дочка?..

Ідучи по сина, він чекав на таке запитання Прісецького і знав, що відповісти на нього неможливо, занадто довго довелось б відповідати, і з тої відповіді нічого, крім нового зіткнення з тестем, не вийшло б. Софія там, де й не могла не бути, зважаючи на її особистість і час та обставини, в яких їй випало жити; було б дивно, якби вона була десь інакше, наприклад, прогулювалася із синочком по алеї саду за вікном, або за оцим ось столом віддихувалася після ситного обіду та перемивала кісточку знайомим. Щоб приймати зараз повітряний моціон у саду чи похитливо всолоджувати тіло обідом із дванадцяти страв, їй треба бути не Софією, якою вони обое її знають, а кимось зовсім іншим — всеїдною посередністю, без Софіїного розуму, без гострого почуття справедливості, завдячуючи якому людина стає суспільною совістю епохи, без Софіїної гордині і самоповаги. Такою вона народилася чи виховалася під крилом

у батька з матір'ю, такою він зустрів її ще одинадцять літ тому в Києві, коли Софія навчалася в гімназії, за це й покохав її, і, якщо розібратися, нині він із таким же правом міг би запитати в тестя: «Де моя Софія?» Але він не хотів сперечатися із старим. Втім, не хотів і виправдовуватись, бо не почувався винним.

— Я готував для Софії втечу з в'язниці, але мене самого заарештували, Софія спробувала втекти без моєї допомоги і — невдало, ви знаєте. Усі ці роки я домагався дозволу відбувати заслання на карійській каторзі, біля Софії, — не дозволили. Думаю, що незабаром її випустять у так звану «вільну команду», коли в'язень хоч і мусить тричі на день з'являтися перед очі тюремної адміністрації, але живе поза стінами в'язниці. Хочу добитися дозволу поїхати на Кару і жити разом.

— А син? — гостро запитав Прісецький.

— Життя покаже, — ухилився від прямої відповіді Богомолець: і сам ще гаразд не знав, як буде з Сашком, та й не хотів тривожити старого. — Можливо, залишу на своїх сестер.

— Сашка ви бережіть. Голова у нього золота, і взагалі — меткий хлопчик, була у мене мрія — влаштувати до Пажеського корпусу, деякі пітерські знайомства збереглися, та, бачу, вже не встигну, мое уже скінчилося, його — починається. У мене до вас єдине прохання, Олександрє Михайловичу: усе зробіть, щоб тінь від Софії на дитину не падала. Знаю, що дворові уже натуркали йому в голівку — син каторжанки, мати за правду страждає, але воно мале ще — вивітриться. Хай краще думає, що померла мати, від чого — самі придумайте, ви — лікар, смерті помічник, від гарячки, тифу, хоч від золотухи, аби лише не від політики. Забуде він, люди навколо забудуть, забуде і простить держава, якій він, дворянин з дідів-прадів, служитиме. Ви мені це обіцяєте?

— Сашко сам вибиратиме собі дорогу в житті, сам думатиме, кому і як служити. Але щоб син забув свою матір, щоб син не знав, за яку провину перед державою страждає на каторзі та, що його народила, — за розбійництво на великій дорозі чи справді за волю і щастя для народу, — цього я обіцяти не можу, мій син завжди пам'ятатиме, що народився в тюремній камері, це мій обов'язок, Микола Максимовичу!

— Ваш обов'язок був не доводити до того, щоб ваша дружина народжувала у в'язниці! — Прісецький потягся до склянки з водою, рука його тремтіла, вода краплями живого срібла падала на чорну пару.

— Не треба нам сперечатися, Миколо Максимовичу, — тихо мовив Богомолець. — Ми із Софією досі жили, як нам веліла совість, думаю, що й надалі так житимемо, а в нашій країні мало хто може цим похвалитися.

— Совість, совість! — закричав Прісецький, уже не приховуючи роздратування. — Ви краще запитайте, як помирала ваша теща, а моя дружина Софія Семенівна, чи було кому, крім старого, хворого чоловіка, їй очі закрити? А четверо дітей виростила, викохала! Софія за Байкалом, Марія і Ольга за Уралом, Іван теж у Сибіру, то вам — політика, совість, а їй що — сльози і горе материнське? Про народ ви турбуєтесь, а своїх рідних щасливими зробити не можете! Ну, нарobili ви галасу на всю Європу, кров'ю розписалися на кількох роках, мовляв, і ми тут були, дякуйте нам чи проклинайте нас, а щоб пам'ятали, і що з того? Трон як стояв, так і стоїть у промінні людської і божої слави, а ви по казематах і каторгах догниваєте!

— Пробачте, Миколо Максимовичу, але я збиратиму Сашка, сьогодні хочу виїхати. У Ніжині я — під наглядом поліції, відлучатися надовго не дозволяється. — Богомолець підвівся. — А щодо сенсу нашої боротьби, то я багато про це думав і думаю. Ми, звичайно, життя держави не повернули і вже не повернемо, це зроблять за нас наступні покоління. Але жертви наші не даремні, ні: ми підтримували в суспільстві вогонь — щоб не згас. Для жменьки молодих людей і цього немало...

Сашко терпляче очікував на батька під дверима світлиці, і щойно Олександр переступив поріг, кинувся до нього, вхопив за руку:

— Ми їдемо, татку, ми їдемо?!

— Звичайно, їдемо. — Богомолець помітив у куточках стривожених очей сина сльози. — Що з тобою, мій хлопчику?

— Я боявся, що дід мене не відпустить або ти передумаєш і знову надовго зникнеш.

— Даю тобі чесне слово, що уже нікуди від тебе не поїду. — Богомольцеві перехопило подих, він стис кри-

хітні рученята сина.— Ми завжди будемо разом. А тепер біжи попрощайся з товаришами. Скоро в дорогу.

У грудях Сашка вителенькувало безліч сонячних дзвіночків, ніби не хлопчик біг сінцями, а їхав весільний поїзд. Йому хотілося, щоб хтось конче послухав, порадів разом із ним дзвону, що віщував нове життя. Він збіг із ганку, побачив на сходинках до тераси няню, упав їй на коліна, захлинувся щасливим вереском:

— Няню, нянечко, а я з батьком їду!

Няня Уляна підвела свої добрі, лагідні і такі рідні очі — в них не було його захвату, а був сум.

— Добре, що їдете, паничку. Тільки ж хіба не жаль вам залишати свою стару няню? А дідуся вашого, що й без того недавно осиротів, а теперечки вдвоє осиротіє? Дід ваш, Микола Максимович, хоч і строгі, і буркотливі, і з батечком вашим ніяк не примиряться, а до вас, паничу, були добрі...

Залишати няню, діда? Про це він якось не подумав. Досі він нікуди не виїздив далі Ковалівки і лугу по той бік Псла, і йому здавалося, що відтепер усе буде, як досі, лише додасться батько, дорога і Ніжин, про який батько розповідав.

— А ми візьмемо тебе з собою, няню.

— Розсиплюся в дорозі,— зітхнула няня і витерла ріжком темної хустки очі.— Виростеш, захочеться тобі глянути, де з отакого пуп'яночка вип'явся, кожна людину в її дитинство тягне, значний будеш пан, може, навіть генерал, он дід твій уже тобі генеральське причандалля в думках приміряє, заїдеш у наші краї — тож не забудь до Уляни на могилку сходити. Прийдеш на могилку, кашкета із золотою кокардою знімеш і скажеш: «Драстуй, няню», я вчую і зітхну легенько...

— Ти не помирай, няню, ти жди.— Сашко гаряче зашепотів:— Тільки ти нікому-нікому, це велика таємниця. Ми їдемо з батьком визволяти з неволі нашу маму...

— Хай береже тебе господь бог, дитиночко моя.— Уляна перехрестила хлопця.— Бог сиріточок любить, бог сиріткам помагає. Визволиш чи не визволиш матір, а ніколи не забувай її, стражденницю. За усіх нас вона, Софія Миколаївна, тяжкий хрест несе. Ох, піду одержинку твою збирати. А ти походи по стежечках, де твої ніженьки дибати вчилися...

Він стрибнув у малинник і подався, не вибираючи дороги; дряпуче пагіння накидало пута йому на ноги,

шмагало по обличчю, сонце в далекому верховітті дерев стрибало з гілки на гілку, наче золотиста круглолиця мавпа; сонячні відблиски спалахували у листі, і то вже були папуги, вони били крильми, пронизливо кричали, попереджали про небезпеку, а під яблунею, на мокрій траві ліниво потягувався, весь у сонячних плямах, дужий і добрий тигр. Цей тінистий закуток саду — його Африка, барвиста, казкова Африка, куди він поїде полювати, коли дід подарує йому рушницю. «А як буде тепер з рушницею?» — скинулася думка і загубилася, Сашко уже біг бузковою алеєю, біг що було сили, — йому здавалося, ніби все, що він встигне оббігти, обійти за недовгі хвилини, які лишилися до від'їзду, залишитися назавжди з ним. Шлях йому перепинив ставок, цяткований по голубому лататтям, наче небо зорями; ставок був широкий, він не давався в Сашкові очі, ховаючись за верби та очерети, і вперше його пронизало гостре, шемке передчуття розлуки з усім, що його досі оточувало, що стало його суттю. Він повернувся і повільно пішов до будинку. В бузковій алеї Сашко сторожко озирнувся навколо і дістав із схованки свій меч, що його недавно показував батькові. З мечем він не розлучиться, аж поки не визволить маму. Тепер, із зброєю в руках, він почувався певніше, і смуток потроху минав, а від'їзд знову набрав особливої, відомої тільки йому з батьком, та ще няні, взаємниченої значимості.

І лише коли вони вже сиділи з батьком у візку, що мав ось-ось рушити, Сашка сколихнув безмірний, дитячий, бо дорослі навіть у найглибшому горі відчують берег ріки, яка несе їх, розпач. Візник поправив упряж, зіп'явся на передок та узяв до рук віжки, і все, чим Сашко жив досі, що оточувало його з першого зблиску свідомості, зупинилося, завмерло, наче намірилося сфотографуватися на пам'ять і чекало на спалах магнію в руці невидимого фотографа: пароплав будинку, намальований на зелених хвилях саду, заплакана няня, робітники економії біля стайні, сільські діти, дід на ганку, весь білий, наче виліплений із снігу. Сашко зіскочив з візка, збіг на ганок і повиснув на дідових руках. Сльози не давали йому дихнути.

— Ну що ти, що ти, козаче.— Прісецький засопів, закашлявся, відтак нагнувся, поцілував онука в голівку.— Пам'ятай діда і люби, як він тебе любить, але живи

днем завтрашнім, не вчорашнім, тобі, хлопче, ще ярмаркувати і ярмаркувати, а я уже з ярмарку вертаюсь...

Візник сіпнув віжки, вйокнув до коней, дорога посулулась, наче сувій полотна, який розмотували, Сашка кинуло на шкіряні подушки сидіння, навздогін візку бігли діти, махали руками й галасували, він теж їм махав, аж поки і дід, і будинок, і сама гора не зникли з очей. Стрічний вітерець висушив сльози, новий світ, не знаний досі, небачений, ніби щойно народжений, розкрилювався увсебіч, у цьому новому світі в Сашка була єдина опора, єдиний захисток — він пригорнувся до батька і відчув, як батькова рука суворо й ніжно лягла йому на плече.

Другого дня вони в'їздили в Ніжин — ярмарково-храмовий, через те людний і хмільний. Дзвонили в численних церквах, і Сашкові, який вперше втрапив до міста, здавалося, що небо тут не небо, а голуба баня велетенського храму, і це вона так багатоголосо звучить. По головній вулиці нескінченною валкою тяглися підводи, порипуючи колісьми і виторохкуючи на камінні, їх обганяли екіпажі з розцяцькованими панночками й офіцерами; казенні будинки під червоними залізними дахами випиналися над приземкуватими оселями міщан, наче мухомори; з церковних ганків барвистим водограєм скочувався потік святково вбраного люду, під церковними огорожами на всі лади голосили-співали жебраки. Візник звернув на міст через тиху, лагідну ріку і скоро зупинив коней; по той бік невисокого паркану жадібні Сашкові очі ввібрали продовгуватий будинок із дерев'яним ганком, білу доріжку од воріт і калейдоскопічну барвистість троянд у дворі.

— Соди, пане? — обернувся візник.

Богомолець кивнув, зійшов з візка, узяв на руки й опустив на моріг сина.

— А хто тут живе, тату?

— Тут живе твій дід, Михайло Федорович.

Металево цокнув засув на хвіртці, теленькнув дзвінок — і нова сторінка Сашкового дитинства відкрилася перед ним. Він знову побачив багато барвистих троянд — ними була засаджена середина просторого двору, побачив стежку, посипану світлим піском, побачив фасад будинку, а головне — він побачив за будинком густий

сад, що сповзав до лугу, за садом верховіттям лип, кленів та ясенів підпирав небо ліс. Сашка пойняло передчуття щасливих відкриттів. Острах і ніяковість минали, він висмикнув руку і побіг під розлогі волоські горіхи, на гоїдалку. Олександр не зупиняв сина — у будинку було повно гостей, крізь відчинені вікна долинав хмільний гомін, дзенькіт скла, там на них ніхто не чекав. Богомолець розплатився з візником, валізи лишив на господарчому дворі і, обминаючи будинок, слідом за сином пішов до саду. З рідних він був духовно близький лише із сестрами, Марією та Єлизаветою, але сестри мешкали окремо: Марія очолювала жіночий пансіонат, а Єлизавета, вислана із столиці за участь у революційних сходках, перебивалася приватними уроками. З батьком стосунки не налагоджувалися, та вже й не могли налагодитися. Олександр Михайлович розумів, що батько, вихований за іншої епохи, не зобов'язаний поділяти революційні погляди своїх дітей, і раніше тільки посміхався поблажливо на батькові докори, що його син і невістка живуть не як люди, бунтують супроти богом дарованої влади, жертвують своїм благополуччям заради мужиків. Але коли сина арештували і в Ніжині зробили обшук, родину Богомольців паралізував страх. Софія прислала з етапу на ніжинську адресу, бо не знала про його арешт, листа, де писала про свій намір тікати, — Михайло Федорович передав листа жандармам. Цього вже Олександр не міг вибачити батькові. І не вибачить ніколи. Тепер він тримався батькового дому, бо не мав куди податися, та ще з малим сином. В'їзд у великі міста був йому заборонений, працювати за фахом не дозволяли. Він почувався в Ніжині гірше, аніж пес на ланцюгові, — пес міг хоч гавкати, а він мусив мовчати, якщо не хотів знову втрапити до Сибіру. І все ж він рвався в Сибір — до Софії. Хай він смішний мрійник, але він наміряв і хотів, щоб так було: занесений снігами будиночок, хоч на краю світу, і їх троє — Сашко, Софія, він. Пізніше Сашкові треба буде вчитися, він здасть екстерном, коли Софії дозволять виїхати у Європу, тим часом її зарахують до «вільної команди». Хай навіть вона буде в тюрмі, але жити біля стіни, за якою Софія, — уже полегкість. «Господи, хіба можна так божевільно кохати?» — запитував він часом, з подивом прислухаючись до своїх почуттів, і сам собі відповідав: «А може, це і є моє єдине щастя — отак кохати?»

Він бридливо поминув будинок, наповнений по вінця хмільними, пінистими, як щойно відкорковане шампанське, ситими голосами. Він був такий чужий тому ситому гомону мертвих. Вони мертві — він це бачив, він це знав, і це мука — почуватися живим серед мертвих, живі жили за Байкалом, за палями в'язничних стін, за снігами морозних якутських безлюдь. Живі — в кайданах. Мертві — на так званій волі. Страшне, нелюдське десятиліття: мертві загнали живих у в'язниці та на каторги і бенкетують. Він знав: підійметься нова суспільна хвиля, прийдуть нові люди, мужніші й далекоглядніші, захитаються під дружними зусиллями стіни в'язниць, гряде нова ехопа, а поки що почесніше й вільніше у в'язничній камері, аніж на волі, — парадокс доби.

Олександр повів Сашка липовою алеєю у глибину саду. Тут, над Остром, проминуло його дитинство, і те, що його і Софіїн син зараз іде поруч, такий уже дорослий, по цих же стежках, алеях, — хвилювало. Софія не любила бувати в Ніжині, відчуваючи нещирість і підозріливість у ставленні свекра до неї, але один її приїзд по дорозі з Петербурга, де вона навчалася на акушерських курсах і разом із Георгієм Плехановим працювала в революційних робітничих гуртках, запам'ятався. Він сидів на березі Остра, що облямовував їхнє помістя, і раптом обернувся, ніби його покликали: від саду по зеленому лугові бігло до нього його сонечко — в довгому білому платті, з червоною стрічкою у волоссі, яке золотисто розвіював вітер. Це було гарно, барвисто, аж до банальності, усе те досі жило в пам'яті, і варто було йому заплющити очі, як Софія знову бігла по весняному, у червоних іскорках гвоздик, лугові, не бігла — летіла, легка, струнка. Багато більш важливих, наповненіших хвилин їхнього спільного життя випало з пам'яті, загубилося в невмолимому потокові часу, а це — жило. А нині по тому ж ясно-зеленому лужкові, цяткованому квітами, біг їхній син, біг, високо підкидаючи ніжки, як лошатко, і Олександр подумав, що це теж запам'ятається. «Ось воно, життя, над усі схоластичні побудови», — подумав він, в останні роки захоплювався філософією: йому здавалося, що десь хтось уже відкрив істину, тільки він не зумів її знайти на сторінках мудрих книг, і він затято порпався у фоліантах.

Пройшовши понад річечкою аж до болота, вони вернулися у сад і відпочивали в альтанці під липами. Липи

починали цвісти, угорі гули бджоли, і не вірилося, що десь є в'язниці, каторги і десь людям не дозволено милуватися золотим сонячним шитвом у верховітті дерев, слухати, як скидається риба в річці і як цвірінчать, розгойдуючись на гінких шпичаках, очеретянки. Олександр подумав, що він уже ніколи не зможе сповна відчувати красу земного світу, як це було замолоду, бо по той бік мальовничого марева йому зяє і зяятиме, мабуть, завжди камера пересильної московської в'язниці, вщерть набита арештантами. Бувають епохи, коли люди живуть ніби на кладовищі, на могилах п'ють і їдять, люблять, народжують, йому випало жити в таку епоху. А ще страшніше знати і ніколи не забувати, що в могилах — не лише мертві, а й живі. І неждано для себе Олександр почав розповідати синові, як він, дізнавшись, що його мама — у в'язниці, переходив тайкома, з допомогою контрабандистів, кордон, як пробирався до Києва і як уперше побачив Сашка в залі суду — крихітного, спеленутого, на руках у матері, оточеної жандармами. Сашко сидів на поруччі альтанки, як любила колись сидіти й Софія, його очі, такі схожі на материні, тривожні, широко розплющені, вбирали кожне батькове слово. А від будинку алеєю йшли гості, осоловілі від ситного обіду; уздрівши в саду молодого Богомольця, вони поспіхом звертали на бічні стежки: провінційне панство сахалося його, як зачумленого. Він був не від їхнього світу, недавній політичний засланець,— поліція не зводить з нього очей,— дехто був перестраханій, а більшість широ ненавиділи його, як ненавиділи всіх, хто був за голоту, хто посягав на їхні дворянсько-чиновницькі привілеї.

Скільки бундючних слів про вибраність, святість дворянського стану було наговорено йому в дитинстві! Трохи не сам господь записував «кращі з кращих» родів до дворянської книги, і ця вибраність оправдувала ситість і чванливе неробство за рахунок інших, тих, кого сотворено для каторжної праці на полях і фабриках. У передуніверситетське літо батько відчинив перед Олександром Михайловичем родинне святилище — ковану скриню з архівом Богомольців. Серед паперового мотлоху, що тхнув їдким пилом, Олександр знайшов напівзотлілі грамоти, які підтверджували право його роду на винятковість. Заповзятий предок його козакував у Острозькій сотні, вибився у верховоди, сини козака уже мали офіцерські звання, а що обов'язковою умовою

дворянського стану було володіння землею, то предки Богомольців купили у сусіди город. Протягом півтора-ста років їм довелося шукати підтвердження своїх прав у судах — петербурзький писар помилився і в царському указі, що дарував дворянство, замість «о» написав «у»: Богомулець. Водевільна історія! Але дрібне панство мало не дрібний гонор. Йому, Олександрові Михайловичу Богомольцю, належало успадкувати той гонор і передати його дітям своїм. Натомість він розказував синові про його матір — революціонерку. Він відмовився грати в гру, правил якої слухняно і старанно дотримувалися багато поколінь Богомольців, знаходячи в цій грі сенс життя, він випнувся з шереху, вишикуваної часом, вийшов із ряду, добровільно став альбіносом, білою вороною — і зграя мстилася, не визнавала за свого.

Він був тим щасливий — чужий зграї нахлібників!

Сад наповнювався хмільними, ситими голосами, грайливо-хтивим жіночим сміхом, той зашморг звужувався, Олександр узяв сина за руку і пішов на голоси, як загнаний звір — на червоні прапорці облоги. Замість пострілів його стріли ввічливі, подивовані вітання і недвозначна тиша: чужак поблизу зграї. Вони з Сашком опустилися до річки, стежкою вздовж берега дісталися мосту, і невдовзі крізь зелене мереживо парку забіліли попереду стіни Ніжинської гімназії.

— Восени, Сашко, ти прийдеш сюди навчатися. Якщо будеш старатливим учнем, покажу тобі найкоротшу стежечку через парк — сам колись протоптував...

Між його гімназійними роками і сьогоднішнім днем стільки пролягло — і доброго, і більше гіркого, — аж не вірилось, що це він, отаким ось капшучком, з ранцем за плечима, туманистими ранками бігав через визолочений осінніми морозами парк. Минуле — як лисиці на шибках узимку, що про них випадком згадаєш серед літа: були вони чи не були? Страшно подумати, скільки зітер, змив потік часу; не дні — цілі роки, ніби і не було їх, а ще страшніше думати, що від нинішнього твого дня, такого, здається, наповненого, навіть у твоїй власній пам'яті через десятиріччя не залишиться й сліду. Навіщо ж тоді живе людина, для кого? Це все одно, що тяжко, в мукх писати геніальну книгу, знаючи, що слідом невидима рука стирає тобою написане, і ніхто не прочитає книгу, навіть ти сам. А може, в цім і велика справедливість, бо для кожного власне життя — високе й значиме; а тим

часом скільки посередніх, нікому не потрібних книжок обтяжило б пам'ять людства!

Йому пам'яталось, як під оцими ось липами, над Остром, вони, гімназисти, познімавши ранці з книгами, обсипали одне одного оберемками золотистого листя,— веселий запал тої дитячої штовханини, висвітленої золотою осінню, досі викликав на Олександровім обличчі веселий усміх. Йому пам'яталися, ніби сьогодні, зелені сутінки алеї в Ботанічному саду в Києві, де він освідчувався Софії в коханні і просив її руки: по алеї незворушно бродили в сонячних плямах шпаки, сіявся тополиний пух. Йому пам'яталося їхнє прощання у нижегородській в'язниці, коли стрілки годинника на стіні кімнати для побачень видавалися злими руками, які відривали їх одне від одного: на роки чи й назавжди. У засланні кожен день здавався вічністю, а тепер із тих днів у пам'яті не залишилось майже нічого, окрім хіба останнього, коли він виїздив із Семипалатїнська...

І раптом Богомолець подумав, що в пам'яті — своя правота. Він пам'ятав якраз те, що варто було пам'ятати, найвищі миті свого життя, і чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям.

Вечоріло, невидимі декоратори занавішували стіни гімназії рожевими стягами.

— Ходімо, синку, додому,— бадьоро мовив до сина Олександр, але від самого себе гіркоту не сховаєш: де їхня домівка?

Сашко звів на батька очі, і Олександр мовчки подивувався: син розумів більше, аніж у його віці належало розуміти. Олександр обійняв худенькі синові плечі, і вони пішли по алеї навздогін призахідному сонцю, дві тіні — довга-довга і зовсім мала — ковзали слідом. Сашко раз у раз озирався, йому було смішно, що тато такий високий, а він такий куций.

— Я виросту,— пообіцяв він батькові, коли вони виходили з парку.

— Це добре,— споважнів батько.— А поки що я куплю тобі велосипед. Хочеш велосипед?

— Хочу,— радісно кивнув Сашко, велосипед він досі бачив лише на картинці в журналі, що його виписували з Петербурга.

Назустріч їм спроквола ішов надміру повний, але ошатно вбраний панок. Масивна, кована сріблом пали-

ця, здавалося, самотійно, з глибоким усвідомленням власної неординарності, ступала попереду. Тренованим оком лікаря Богомолець відзначив брезкле, жовтувате обличчя, мішки під очима: «П'є, закінчить цирозом печінки...» Аж тоді з пам'яті виплигло інше обличчя: юне, сповнене життя, обрамлене довгим, до плечей, волоссям — мода сімдесятих років. «Невже він? — аж жакнувся Олександр. — Невже і я видаюся на чужі очі отакиим старим і давнім?» Він помітив розгубленість на обличчі панка, але то було лише одну мить, алея вузка, і жодного рукавчика вбік, — зустрічі не уникнути: колишній товариш по гімназії (скільки перемріяно, переговорено з ним про світле майбутнє народу!..) упізнав Богомольця.

— Боже, Олександрє, невже-бо ти, друже! Власним очам не вірю! А молодий — ніби вчора з-за парти! Заздрю, заздрю вічній молодості духу!

Він розпростер руки і потягся цілуватись. Богомолець торкнувся стиснутими вустами щоки. На нього війнуло міцним духом одєколону і горілчаним перегаром.

— І ти — нівроку, такий поважний.

— От-от, поважний. Служу, братє, служу. Мрії, мрії, ще пам'ятаєш? Де вони? Мріялося багато, а все закінчилося канцелярським столом, столоначальником і орденом за вислугу років. Юнацькі мрії — в шухляду і замочком — клац, клац. Чував про твої поневіряння, з батечком твоїм, Михайлом Федоровичем, якось розмовляли, радий, що все минулося. Починаєш, можна сказати, пове життя. Аж заздрю — самому хочеться часом розпочати з нуля, хоч скаржитись не доводиться — усе в мене, як бачиш, склалося непогано. Як кажуть селяни: добре живу, є що їсти і пити... А це що за козак?

— Мій син.

— Ну-ну. А хіба давно ми були такими? Лускаємо роки, як насіння, і навіть лушпиння не залишається, вітер розносить. Треба б якось стрітись, є що згадати, є про що поговорити, ти тепер у Ніжині будеш?

— Поки що в Ніжині. Шукаю місця земського лікаря, але начальство не поспішає давати дозвіл.

— Усе перемелеться, повір мені. Хто замолоду не помилявся? І вгорі, над нами, люди, а люди відхідливі, коли бачать щирє каяття.

— Але я не бачу в своєму житті нічого такого, що вважав би помилкою і в чому хотів би каятись.

— Даруй, Олександрє, але не півнись, переді мною цього не треба, я ж не якийсь там синьошинельник, я зовсім по іншому відомству. Ось розкручу трошки свої службові справи, нещодавно отримав підвищення, і обов'язково заїду, і я докажу тобі, докажу, що кожен із нас помиляється в житті, але кожен по-своєму. Ну, до зустрічі, друже, вибач — поспішаю...

Він поспішав, бо до парку впливав гурток таких же вгодованих чиновників, а знайомство з недавнім політичним засланцем і дотепер — піднаглядним не сприяло ще нічий кар'єрі.

Вони розкланялися і розійшлись. Олександр знав, що назавжди. Тепер колишній співучень обминатиме його десятою дорогою. І це добре. Погано, що йому не вистачило злості після знайомого заспіву про помилки молодості та каяття повернутися і мовчки піти геть або кинути в піку розгодованому на народних хлібах обивателю усе, що він із цього приводу думає. Софія так і зробила б. Раніше так зробив би і він. А тепер із ним — їхній син. І він уже не вільний у вчинках, емоціях. Він вільний лише в думках.

Досі він жив для революції — в ім'я майбутнього.

Тепер він житиме для сина — теж в ім'я майбутнього.

Гіркувато, але треба дивитися правді у вічі.

Він виростить сина розумним і чесним.

А може, це спроба виправдати власну втому? Діти — випробуваний щит для оборони батьків від докорів совісті.

— Тату, а скажи, правда ж, ми з тобою вже ніколи-ніколи не розлучимося?

— Правда, синку...

Газети повідомляли про арешти в столиці — студенти готували замах на царя.

Якби Олександр був віруючий, він простяг би руки до ясно-малинового неба і простогнав: господи, навчи, як жити!

Але вірити в божу справедливість і премудрість він розучився давно — відколи навчився думати.

Він міг волати тільки до себе: як жити?!

І сам себе судити.

«...Велика кругла альтанка, в якій майже завжди можна було бачити Сашкового бать-

ка — Олександра Михайловича з книжкою. Агрус, смородина, яблуні, груші... Велика сажалка й озерце біля садиби. Земляні фортеці з валами і ровами. Лщинник для луків і очерет для стріл. Смолу (коломазь) для стріл ми мали удома. І каштанів... каштанів... Рогаток ми тоді ще не знали.

Окрім нашого будинку, Сашко Богомолець майже ніде не бував. Тепер я розумію чому. Матір — на каторзі. У моїй уяві Софія Богомолець — «Чудная» Короленка. Так про неї відгукувалися моя мати і тітки. Батько — Олександр Михайлович — колишній зсильний, живе із сином у Ніжині, напевно ж, під наглядом поліції. Широки: знайомств у Олександра Михайловича в таких умовах не могло бути, та він, напевно, і не шукав їх».

*О. Левчановський.
Спогади про О. О. Богомольця.*

A

Михайло Федорович Богомалець напівлежав на похідному ліжку, закутаний у картатий плед. Скляна стіна веранди іскріла в ранковому сонці, до шибок тулилося широке каштанове листя. Каштан одцвітав, свічки квіту пригасали і тільки на сонці ще хоробрилися, хизуючись не своїм уже, а позиченим світлом. Пригасав і батько. Олександр уперше виразно побачив це і зрозумів. До всього далось взнати і вчорашнє храмування — очі під крутими надбрів'ями були червоні, сльозилися, руки тремтіли. Олександр із Сашком довго стояли в порозі веранди, старий мовчки дивився то на сина, то на онука, потім сердито дорікнув:

— Що ж це він у тебе як ювчення: і руки дідові не поцілує!

— Не навчений він, батьку, руки цілувати.

— Так учити треба — не навчений! Весь у матінку. Ну, гаразд, іди, шибенику, порадій світові, поки і на тебе хомута не одягли. Тільки умова: трави не рвать і галасу біля дому не зчиняти, хочу в тиші і благодаті дні свої добути.

— Іди, Сашко, я з дідусям порозмовляю, а тоді підемо велосипед купувати.

Сашко радісно вислизнув за двері — діда Михайла він боявся.

— Балачка наша з тобою довга буде, сину. Що забрав хлоп'яка — хвалю, не місце кровині Богомольців у тому революційному вертепі, у Прісецьких. Чим рідше нагадуватимуть йому про ту каторжанку, тим краще для нього і для його будучності. Хай уже твоє життя вона поламала, в злочинні ятери свої заплутала, не дай хоч онука мого згубити.

— За яких недоумків маєте ви, тату, дітей своїх! — із серцем вигукнув Олександр. — Два дні тому мене звинувачував Микола Максимович Прісецький, що, мовляв, не хто інший, а саме я призвів його дочку до каторги... Невже ж ви такими нетямущими нас народили та виростили, що ми не здатні приглянутися до навколишнього життя, критично проаналізувати побачене і зробити висновки?!

— А ти мене не вчи, не вчи! — Руки старого забігали по пледу. — Я вже навчений: як закутали тебе в тюрюгу — кожен гультіпака на вулиці пальцем тицяв. Думаєш, лише ти бубнове тавро носив? На моєму живому тілі воно батьківським соромом випечено. Так ви все про народ, про людство, про майбутнє, вони, бачите, критично мислять, а про батька свого ти подумав, яка для нього радість і благоденствіє — сина за плетеним із заліз вікном бачити? Недовго вже мені сонцем дихати, у вічну ніч скоро піду, але поки живий, хоч онукові не дам пропасти, якщо уже сина так попустив.

— Що ж ти, батьку, хочеш? — стомлено запитав Богомолець. Суперечки з тестем, з колишнім товаришем по гімназії, тепер з батьком — усі навколо вважали, що він живе якось не так, і всі вони були переконані, що знають, як треба жити: лише так, як вони живуть. Одвічна людська обмеженість! ↗

— Хочу, сину, щоб ти далі не вив віршовку на свою шию. Знаю, чув, що в думках виношуєш. Але поїдеш по Сибірах шукати ту каторжну, ту почвару в спідниці — і себе, і сина свого доведеш до згуби.

— Дружина вона моя перед людьми і богом; ти ж, батьку, віруючий.

— Закон вона давно переступила, і людський, і божий, — пронизливо закричав старий Богомолець. — Ти маєш право вимагати узи ваші розторгнути! Хіба їй родини треба? Їй кайдани миліші!

— Я думаю про життя так, як думає Софія. І я люблю її, батьку!

— То їдь, и здихай разом із нею! — Батько дістав з-лід подушки та шпурнув синові цупкого конверта.— Лише онука я на згубу вам не віддам, я до губернатора, до самого царя доберуся, а не віддам!

Лист буі адресований йому, Олександр Михайловичу Богомльцю. З департаменту поліції. Він поспіхом розірвав коверта: невже дозвіл? Опікшись на петербурзьких канцеляріях, він написав Льву Миколайовичу Толстому, великий письменник пообіцяв допомогти, і ось — дозвіл на поїздку в Сибір! Але департамент поліції лише сповіщав, що піднаглядному Богомольцю Олександр Михайловичу дозволено прибути до Петербурга для клопотання про дозвіл їхати до Сибіру, де відбуває покарання його дружина.

— Ну, що там? Невже дозволили? — На похмурому обличчі батика проступала дитинна цікавість.

— До столиці дозволили приїхати,— ворухнув плечима Олександр.— Хочуть, щоб уклонився.

— І уклонись, і уклонись,— заспіщив старий, очі його заясніли, на щоках проступив рум'янець.— Менше тебе не стань, а гордия ще нікого до добра не довела. Уклонись і попроси, але не про те проси, що надумав з дурної гогови, а проси, щоб провину твою супроти влади вибачили і дозволили добрими ділами її покрити! Проси, щоб синові твоєму життєву стежку не перегорджували, щоб тій батька і матері на нього не падала. Проси місцетобі оприділити, а не ганяти по світу, як скаженого пса. Проси, якщо хочеш сином моїм зватися.

— Сином вашим, батьку, зватись я хочу,— тихо проказав Олександр.— Але хочу і людиною зватися.

ЛІВ ТОЛСТОЙ. *Із щоденників:*

«Невже люди, які тепер живуть на ший інших, не розуміють самі, що цього не повинно, і не злізуть добровільно, а дочекаються тоб, що їх скинуть і роздавлять?»

«...Болісно тяжке враження справив поїзд адміністрації і військ, що їхали на усмирення.»

«Треба бачити ту безодню, яка розділяє заюшвлених, заморених мільйони людей з

переговораними, в мереживах, іншими людьми, і щоб заповнити її, потрібні жертви, а не те лицемірство, яким ми тепер намагаємося сховати од себе глибину цієї прірви...»

СОФІЯ БОГОМОЛЕЦЬ:

«Народ не хоче бути скованим рабом, що стікає кров'ю в темних підземеллях. Ми боремося супроти найжахливішого страховища — царського деспотизму. У кожному з нас б'ється гаряче, трепетне людське серце. Ми пристрасно хочемо бачити наш народ вільним».

АНДРІЙ ЖЕЛЯБОВ:

«Мое особисте завдання, мета мого життя було служити загальному благу. Довгий час я працював для цієї мети шляхом мирним і лише потім був вимушений перейти до насильства».

СОФІЯ ПЕРОВСЬКА:

«Я жила так, як підказували мені мої переконання; чинити ж супроти них я була не в змозі».

ВІРА ФІГНЕР:

«Я завжди вимагала від особистості, як від інших, так, звичайно, і від себе, послідовності і відповідності слова ділові».

МИХАЙЛО ГРАЧЕВСЬКИЙ:

«...Ні, я не можу визнати себе винним за нинішнього ставлення державної влади до народу та суспільства, коли ані родинне вогнище, ані особистість нічим не гарантовані від свавілля урядових таємних і явних агентів, коли за самої простої підозри в так званій політичній неблагонадійності сотні осіб кидають до в'язниць, наражають на всі жахи

одиначного ув'язнення, що призводить до смерті, а то й божевілья, коли інші сотні осіб без постанови суду за такими ж достеменно підозрами в політичній неблагонадійності можуть бути схоплені, одірвані від праці й родини та відправлені так звані адміністративним порядком за тисячі верст на північ і схід Сибіру».

Сашко вийшов на ганок, ніби на кавалерійський плац,— енергійно і рішуче. Його верховик, його скакун, швидкий, як вітер, і такий же норувистий, стояв біля ганку: голубий, триколісний, з блискучою вуздечкою керма. Велосипед протривав скільки міг,— то свавільно звертав у глибоку колію, де педалі орали землю, то на узгір'ї ставав дибки, і тоді небо із дзенькотом падало на дорогу. Кілька днів приручав, об'їжджав непослуха Сашко, поки велосипед упокорився його волі і почав слухняно виконувати найменше його бажання. Тепер, хоч ноги Сашкові і були геть у синцях, він почувався переможцем, умілим наїзником, американським ковбоем, блідолицим братом знедолених, але мужніх індійців.

— Можливо, не варто брати велосипед у гості? — вийшов на ганок батько.— Це дуже далеко, ти стомишся.

— Я не стомлюся, якщо не стомиться велосипед.— Сині Сашкові очі вперто зблиснули.— А велосипед не стомиться, бо він залізний.

— Що він залізний, це я напевно відчую, коли нестиму його через усе місто,— засміявся батько і додав по хвилі: — Що ж, їдь, подивимося, чи надовго вистачить твого благородного ентузіазму. Дорога важка, але і в житті, Сашко, ніхто не стелитиме для тебе узорчатих килимів...

Сашко осідлав велосипеда. Верховик застоявся — ментом промчав стежиною від ганку до хвіртки і пірнув у русло вулиці, в її гарячу, в'язку купіль. Не проїхавши і сотні метрів по вулиці, Сашко уже відчув і підступну податливість піску, перемеленого на порох ногами пішоходів та колісьми підвід, і виснажливе дихання літнього розпеченого неба, і обмеженість сил, що їх таїть у собі його худеньке тіло. Йому вже не вистачало

дихання, курточка на плечах змокріла, м'язи ніг мліли. Сашко озирнувся на батька, і якби батько цієї хвилини, помітивши втому сина, заметушився біля нього, умовляючи визпати поразку, повернутися додому і залишити велосипед, Сашко теж не витримав би: йому хотілося тицьнутися батькові в коліна і жалібно розплакатись. Але батько незворушно ішов узбіччям вулиці, попід парканами, над якими вже червоніли запилені вишні, і, здавалося, не помічав хвилинного синового розпачу.

Сашко передихнув і знову натиснув на педалі. Колеса не котились, а орали пісок вулиці, порохнява була в туфлях, рипіла на зубах, липла до спітнілого обличчя. Але тепер прибуло сили — так у вичерпаній до дна криниці знову з'являється вода. Сашко виїхав на згірок, вичавлюючи з педалей піт, переможно озирнувся на батька і покотив униз. У видолинку піску знову було по віськи, але тепер він уже не страхав, Сашко зосереджено метр за метром долав дорогу. Для нього тепер не існувало нічого, окрім дороги, яку треба будь-що перемогти, і велосипеда, якого треба зробити покірним своїй волі, і ще — заохочуючих, підбадьорюючих батькових очей, — батько терпляче ішов поруч. Через вісім років цю затяту впертість, це уміння зосереджуватись на головному помітить популярний спортсмен Уточкін (Сашко Богомолець мчатиме на двоколісному велосипеді по ніжинському велотрекові нарівні з професійними велогонщиками), потисне йому руку і скаже: «А з тебе, юначе, будуть люди...»)

Поки що у нього єдиний глядач і вболівальник — батько.

Олександр з подивом і зворушенням дивився на настирного сина: «Характером у Софійку вдався. Затятий хлопчисько росте. Якщо знайде точку опори, щось путнє зробить у житті». Можливо, його доля буде щасливіша, аніж доля матері. Олександр досить насидівся в казематах, щоб бажати їх і синові своєму. Він хотів би, щоб син полюбив медицину, і не просто медицину, а медицину наукову. Це була його власна мрія — з дитинства. Життя вирішило інакше — соціальна терапія. Можливо, синові вже не доведеться відмовлятися від мрій: «І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі». Шевченка він любив.

— Іїрїхали, синку. Ти переміг. Молодчина!

— Кого переміг, тату?

— Самого себе. Підростеш, зрозумієш, як це важливо — перемогти самого себе, не піддатися власним слабощам.

Вони стояли біля садиби Левчановських. Олександр Михайлович дістав годинник: минуло півтори години, відколи вийшли з двору. Батько відчинив хвіртку, і перед Сашком відкрився куточок його дитинства, про який він вдячно згадуватиме усе своє життя. Назустріч бігли два хлопчики його віку в оксамитових штанцях і рожевих сорочках. Вони швидко познайомилися, і Сашко став поважним учителём — навчав Миколу й Олександра Левчановських їздити на велосипеді. Потім хлопчачки показали гостю свої домашні джунглі, не менш таємничі, аніж африканські: старий хлів, з якого можна стрибати в солому льодника, погріб, повний води, — по тому крихітному озерці Микола й Олександр плавали в цебрі, печера під купою колод, густий малинник, гойдалки в саду, отороченому вербами.

— Сашко, а чому не прийшла твоя мама? — раптом запитав Олександр Левчановський, коли вони вибралися на стару розлогу вербу в кінці саду. Тої ж миті старший, Микола, штовхнув брата кулаком у бік. — А ти чого б'єшся, хіба я що?!

— Мама моя далеко, — старанно добираючи слова, відповів Сашко. — Ми з татом скоро до неї поїдемо. А біля нас є озеро і човен на озері. Приходьте до нас у гості, і ми влаштуємо фортеці на в'язах. З ліщини поробимо луки, а на стріли — повно очерету в кінці городу. Ми воюватимемо з ворогами поневолених індіців, ми захищатимемо бідних і визволятимемо з тюрем в'язців...

Було б далєбі легше, якби по той бік голого, як пуста, і такого ж мертвого столу сидів ворог, хай сповнений ненависті до революціонерів, проте здатний мислити і приймати рішення. Саме на таку зустріч, на трудну, але результативну розмову сподівався Олександр, їдучи до Петербурга. По той бік широчезного столу у позолоченім саркофазі-мундірі сидів чиновник. Його обличчя і формою, і кольором нагадувало Богомольцю аркуш неприродно білого з просинню — гербового — паперу. Богомолець перевів очі на вікна кабінету:

шпиль-багнет Петропавловської фортеці незворушно простромлював низьке, сіре петербурзьке небо.

— Я доповідатиму про ваше прохання.— Бліді щоки чиновника департаменту поліції зайнялися було червоно і за мент знову згасли.— Але я мушу пояснити їх превосходительству причини такого дивного, відверто скажемо, бажання: добровільно тягтися вісім тисяч верст, через Сибір, та ще з дитиною. Знаєте, я давно служу по департаменту поліції, і мені, признатися, доводилося відмовляти в дозволах на поїздку в Сибір, до засуджених кавалерів, закоханим гімназисточкам. Але, пробачте, ви — доросла і твереза людина.

— Софія Миколаївна — моя дружина і матір мого сина,— терпляче повторив Богомолець.

— Згідно із законами імперії ви маєте право вимагати, щоб вас розлучили, і я певен, що вам не відмовлять, принаймні я у відповідному світлі доповідатиму їх превосходительству, а щодо сина, то чим швидше ваш син забуде таку матір, тим краще для нього. І щодо сина закон, безсумнівно, буде на вашому боці...

— Щодо закону, то я ніколи і не сумнівався, що він буде на моєму боці, коли я вчиню так, як ви радите.— Зусиллям волі Богомолець погасив іронічну посмішку.— А ось обов'язки щодо своєї засудженої дружини я розумію інакше. Природно, що і мій син хоче бачити матір, хоч би через вісім літ після свого народження. Фізично він дужий і, сподіваюся, легко перенесе труднощі далекої дороги.

— Департамент поліції більше цікавить моральне здоров'я вашого сина як майбутнього громадянина Російської імперії, до того ж і дворянина. А я не думаю, що поїздка на каторгу для політичних і спілкування з політичними сприятиме його моральному здоров'ю. Ми зобов'язані оберігати своїх дітей від небажаних впливів...

— Моральне здоров'я, так як ви його розумієте, залежатиме в майбутньому від багатьох причин, передбачити які сьогодні неможливо,— ухильно відповів Олександр.

— Що ж мені написати про причину вашої поїздки?

— Напишіть — любов.

— Любов? — презирливо перепитав чиновник і ще раз повторив: — Отже, любов. Але я тут не для того, щоб по-дитячому вірити у зворушливі казки. Я більше

вірю ось цьому.— Чиновник департаменту поліції дістав із сейфа і поклав перед себе папку.— Людина одурити може і найчастіше одурує, папір — ніколи. Так би мовити, послужний список вашої дружини Софії Миколаївни Прісецької. Злочинна діяльність, поведження під час слідства і на суді — це я пропускаю, це вам відомо, тим більше, що ви й самі, будемо відверті, занадто легко — засланням — відбулися, лише щасливим випадком уникнули каторги. Ось уже після вашого арешту: втеча — втеча! — з іркутської тюрми у січні вісімдесят другого року, за втечу додано ще кілька років каторги; посадження до карцеру за спробу вдарити начальника тюрми; на каторзі для державних злочинців — діяльна учасниця групи непримиренних арештанток, на знак протесту супроти заходів тюремної влади голодувала, противилася наказам коменданта зачиняти камери на замки, двічі намагалася підпалити окрему камеру, до якої була зачинена згідно з розпорядженням адміністрації; відмовилася іти в контору в'язниці для дізнання і, коли її принесли в контору, відмовилася давати свідчення; за буйну поведінку переведена у вісімдесят четвертому році з Кари до іркутської тюрми, де брала участь у шістнадцятиденній голодовці, нині утримується в усть-карській тюрмі, де продовжує брати участь у протестах державних злочинців... Офіційні особи, які відповідають за належний порядок на карійській каторзі, вимагають особливо суворох заходів щодо Софії Богомолець. А ви — любов! Знаємо ми цю любов, сьогодні любов, а завтра — підкоп під тюремними стінами, та через китайський кордон, а там і Японія, за місяць із Парижа нам телеграфуватиме, і борзописці зуби скалитимуть: мовляв, російський департамент поліції почув про любов і вуха розвісив, у дурні пошився... Тоді хто відповідатиме: ви — на паризьких бульварах? Я — своїм мундиром, своєю честю!..

Олександр знав і про невдалу втечу Софії з іркутської в'язниці, і про голодовки та протести на Карі, і про карцери. Чого не знав — здогадувався, його дружина була бунтаркою не лише за переконаннями, а й за темпераментом. Проте сухий голос чиновника департаменту поліції, що незворушно перелічував хресні муки, крізь які пройшла за ці роки його Софійка, його кохання, перше і єдине, несподівано вразив його. Холодні, жорсткі слова, схожі за формою на параграфи канце-

лярського паперу, нагадували Богомольцю гупання молотка, коли забивають віко труни з тілом дорогої тобі людини. Він — лікар — знав, чим закінчуються отакі тюремні поневір'яння, та ще в умовах Сибіру: бугорчаткою, сухотами. Від самої думки, що оцей петербурзький слимачок, перед яким за нього клопоталися знайомі Льва Миколайовича Толстого, зараз сховається налякано у позолочену мушлю мундира і він, Богомолець, уже ніколи не побачить свою дружину, йому стало зле. Він уявив розчаровані Сашкові очі, коли на запитання сина: «Ми поїдемо до мами?» змушений буде відповісти: «Не поїдемо», і вирішив бути розсудливим. У теперішньому житті — як на війні, перехитрити ворога — теж перемогти його.

— Мені здається, що ви могли б, коли ваша ласка, доповідаючи панові міністру, звернути їхню увагу на один дуже важливий аспект мого бажання їхати в Сибір до дружини.— Богомолець не впізнавав власного голосу.— Адже моя поїздка на каторгу, про дозвіл на яку я прошу департамент поліції, об'єктивно обстоюватиме не лише мої власні, а й загальні інтереси.— Чинownik підвів очі, і хоч дивився повз Богомольця, але в сірих невиразних скельцях під повіками брижіла тепер зацікавленість — таку мову він розумів.— Так, загальні,— потвердив Олександр.— Софія Миколаївна, окрім того, що вона революціонерка, людина неприйнятних для держави поглядів, ще й жінка. Розбудити в ув'язненій почуття дружини, матері, а зустріч із чоловіком і сином неминуче це зробить, хіба не значить ненав'язливо спробувати порятувати її? Не хочу вас переконувати, що роки заслання в Сибіру кардинально змінили мої погляди. Я належав і належу до людей, які вважають, що соціальний устрій, при якому ми живемо, можна і треба покращувати, а рівень життя бідніших верств нашого народу не відповідає зрослим вимогам розвиненої людської цивілізації. Але я хочу мати сім'ю: дружину, яку люблю, сина, і тут мої та державні інтереси збігаються...

Потім він довго ходив петербурзькими вулицями, вилизаючи із спогадів про розмову в департаменті поліції. На війні, звичайно, хитрість потрібна, але потім довго ту хитрість вихаркуеш. «Мої й державні інтереси...» — аж нудило. «Мої й державні...» «А раптом перехитрив самого себе?» — скинулася думка. Що, як для Софії справді стане надто тяжким випробуванням їхнє

побачення, миттєвий і від того болісний прозір в інший світ, вікнина в небі, що одразу затягується шинельними сувоями хмар, і небо опісля видасться ще важчим, ще безпросвітнішим? Йому і синові, звичайно, радість, але як поведеться Софія? Він надто добре знав дружину, щоб боятися, ніби справді прислужиться департаменту поліції, утишивши непримириме бунтарство Софії Богомолець. Але роз'ятрити рану, поглибити страждання такої людини навіть в ім'я любові, чоловіка і сина,— хіба таке легко взяти на душу? Досі він втішав, обнадіював себе тим, що по їхньому приїзді Софію відпустять або у «вільну команду» (та ж неволя, лише по цей бік тюремних стін), або відправлять на поселення, хай навіть у холодну Якутію,— вони будуть разом. Але після розмови з чиновником департаменту надій поменшало. Вони, вся ця зграя сторожових псів у позолочених мундирках, ненавидять Софію за її незалежність, непримиримість, нездатність до компромісів і мститимуть їй: ця слаба жінка має те, чим вони ніколи не володіли.

Вони, від Петербурга до далекої Кари, від царя до рядового жандармика, розуміють, відчують: поки в державі є хоч одна така людина, царський трон нагадує стілець на грех ніжках. А якщо така людина не одна? Місто не заспокоювало, було чуже, холодне, хоч і літньої пори. Його вихолоджувала щемка пам'ять про недавню, у травні, страту п'яти сміливців, що намірювалися відправити Олександра III навздогінці за Олександром II Ульянов, Шевирьов, Генералов, Осипанов, Андреюшкіл... Процес відбувся за зачиненими дверима, до залу суду не пускали навіть найближчих родичів підсудних. Страх, страх тимчасових переможців. Тінь смерті лежала навіть на метушливому, багатолюдному Невському проспекті. Кат у тюремному відомстві одинєдиний, розповідають, його терміново відкликували у столицю з Варшави, але кат не лише той, хто накинув зашморг на шию засудженого сміливця...

Задушно було у Петербурзі, в ущелинах казенних будинків, і Богомолець, що так довго добивався дозволу приїхати в столицю, з радістю подумав про завтрашній день, коли поїзд повезе його додому, до сина.

«В 1886 році, коли Володі не минуло ще шістнадцяти років, помер його батько, Ілля Миколайович, а через рік сім'ю спіткало друге

тяжке нещастя: за участь у замаху на життя царя Олександра III був арештований, засуджений до страти і потім страчений — 8 травня 1887 року — його старший, любимий брат Олександр. Нещастя це справило велике враження на Володимира Ілліча, загартувало його, змусило серйозніше замислитися над шляхами, якими повинна була йти революція. Власне, вже і Олександр Ілліч стояв на роздоріжжі між народовольцями і марксистами. Він був обізнаний з «Капіталом» Карла Маркса, визнавав намічений ним хід розвитку, що видно з складеної ним партійної програми. Він вів гуртки серед робітників. Але ґрунту в той час для соціал-демократичної роботи ще не було. Робітників було мало; вони були роз'єднані і нерозвинені; до них тоді було важко підступитися інтелігентам, та й гніт царського деспотизму був такий сильний, що за найменшу спробу стосунків з народом садовили в тюрму, висилали в Сибір.

...Олександр Ілліч загинув як герой, і кров його загравою революційного пожару осяяла шлях брата, Володимира, що йшов за ним».

*А. І. Єлізарова-Ульянова.
Спогади про Ілліча.*

«Я можу віднести до своєї ранньої юності те невиразне почуття незадоволення загальним ладом, яке, все більше і більше проникаючи в свідомість, привело мене до переконань, що керували мною в цьому випадку. Але лише після вивчення суспільних і економічних наук це переконання в ненормальності існуючого ладу цілком у мені зміцнилося, і невиразні мрії про волю, рівність і братерство вилились для мене у строго наукові і саме соціалістичні форми. Я зрозумів, що зміна суспільного ладу не тільки можлива, але навіть неминуча».

Олександр Ульянов. З промови на процесі 18 квітня 1887 року.

«Весною 1887 року (рік закінчення Володимиром Іллічем гімназії) ми одержали звістку про страту старшого брата. Десятки років минули відтоді, але й тепер я добре бачу вираз обличчя Володимира Ілліча в ту хвилину і чую його голос: «Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти». І він почав готувати себе до того шляху, який, на його думку, повинен був привести і справді привів до перемоги».

М. І. Ульянова. З промови на траурному засіданні Московської Ради 8 лютого 1924 року.

Він заплющив очі і гарячково ковтнув повітря, густого, настоящего на пахощах жоржин, чорнобривців, пом'яків, троянд, що ними було застелено, ніби килимом, вітальню, двір Богомольців; було тихо, і десь у саду за будинком упали яблука; Сашко перебрав портфелік з книгами у ліву руку і повторив:

— Жаль, що мами немає сьогодні, правда?

— Жаль,— кивнув Олександр, опановуючи себе, і заспішив: — Ми про все напишемо мамі. А в неділю поїдемо до фотографії, сфотографуємося у гімназійній формі і картку пошлемо.

— А коли ми їхатимемо до мами, то візьмемо і цей костюм, і книги?

— Звичайно, де б ти не жив, ти відтепер гімназист.

— А там, де живе мама, є гімназія?

Там є ґрати на крихітних, брудних вікнах, там є безсердечні, добровільно заковані в мундири людиці з гвинтівками, там є вогкі, червоні від роздушених блощиць стіни камер, там є тюремна баланда — дві просини в пісній воді, там є карцер, кам'яний мішок, стіни якого вкриті кригою, там, де живе твоя мама, синку, є багато такого, чого тобі краще ніколи не знати, подумав Богомолець, а чи є там гімназія?

— Мусить бути, синку.

Це те, що йому відчутно муляло, коли він думав про свої плани — жити втрюх, родиною, він, Сашко і Софія, біля тюрми: де навчатиметься син? За перший, другий клас він може підготувати Сашка сам, потім здасть екстерном, а коли Софію довше не відпускатимуть на

поселення, та й місце заслання їй визначать не в губернському і не в повітовому містах, а там, де Макар і телят не пас, де про існування гімназії навряд чи й чули? Втім, прожити рік-два разом, родиною — то уже було таке щастя, безмежно розтягнене в часі, що не хотілося думати, як буде потім. Життя покаже.

Син справді був дуже миловидий у цей свій перший шкільний ранок — лагідне, зичливе до світу личко з широкими, синіми, Софійними очима, на дні яких відчувалася недитяча задума і смуток, у чепурному, цяцькованому міддю гімназійному костюмчику, в начищених до блиску черевичках; Софії було б приємно бачити, що син такий гарний і такий схожий на неї. Богомолець зітхнув:

— Ходімо, синку, бо рано встали, а ще запізнимося.

Вони вийшли з двору, перейшли курну вулицю: дорога через парк була найкоротша і найприємніша. Ближче до гімназії в алеях парку люднішало. Першокласників вели батьки, найчастіше — батько й матір; побачивши таку трійцю, Богомолець поспіхом відводив очі і намагався одвернути увагу сина. Вони підійшли до хвіртки у дворі гімназії, батьків далі не пускали. Якраз пролунав попереджувачий дзвінок. Олександр поклав руки на худенькі плечі сина:

— Ну, Сашко, хай тобі щастить у всіх твоїх майбутніх науках — і книжних, і життєвих...

Голос його затремтів, зірвався, Олександр поцілував сина в чоло і легенько підштовхнув у плечі. Від порога Сашко озирнувся, махнув батькові, і двері гімназії ковтули його.

Олександр знав, що гімназія лише зовні світла та привітна, роки реакції після страти народовольцями царя-«визволителя» зробили гімназії і університети Росії більше схожими на казарми, аніж на навчальні заклади, казарми, де навчали стояти по команді «струнко», мовчати і у всьому згоджуватися з волею начальства. І все ж навіть у цих жахливих умовах багато залежить від самої людини: головне не те, чого навчають, а що людина хоче знати. Його син починає свій шлях у тяжкі літа, що ж, якщо судилося йому довге життя, він побачить і світанок, і сонячний день. Оптимізм людини, яка вірить у конечну перемогу добра над злом. Інакше неможливо жити, та й навіщо тоді жити. Він роздумливо вертався через парк. Деревя ще зеленіли, але зелень

уже була цятована жовтим, часом досить рясно,— наближалась осінь. Він теж уже не був молодий, сьогодні помітив, що й хода його змінилася, зосеніла — ходив тепер повільніше, розважливіше, з руками за спиною і похиленими плечима. Що ж, син сьогодні пішов до гімназії, та й пережити довелося стільки, що вистачило б не на одне життя. Осінь не лякала, він любив тиху задуму, духовність осені людської.

— Пане Богомолець, даруйте, вам лист.

Олександр підвів голову: по той бік низького парканчика, що відгороджував міський сад від вулиці, стояв листоноша.

Лист був із карійської каторги. Він розірвав конверт: знову стандартна відписка, що приходить раз на півроку, згідно з тюремною інструкцією, кілька канцелярських слів, хоч і написаних Софійчиною рукою: «Ваша дружина Софія Миколаївна Богомолець листи ваші отримала, почувається при здоров'ї». І все. Усе — аж до наступного півріччя, до наступної офіційної, слово в слово, листівки із штампом тюремного відомства. Лише так дозволялося кріїнським в'язням писати додому.

Він промигнув батьків двір і звернув на стежку, що вела до річки. Не хотілося нікого бачити. Вистелений молодю отавою луг здавався зараз очам Богомольця чорним, і сине плесо Остра скидалося на жалобну стрічку.

Дійшовши до батькової левади, Олександр спустився в берег, присів на піс старого напівзатопленого човна, на яким уже давно ніхто не плавав, можливо, відколи на ньому плавала Софійка, рвучи в затоці білі й жовті лілії з довгими тонкими стеблами. Вона виплела з них дві гірлянди, схожі на намисто з велетенських коралів, і вони верталися додому з гірляндами на грудях. Софійка забігала наперед, поверталася до нього сяючим обличчям і запитувала крізь сміх:

— А правда, мені гарно, правда?

Чорнота іотроху розсмоктувалася, відчай минав. «А раптом усе, що сталося в останні сім років,— лише страшний сон,— подумалося Богомольцю,— і варто лише озирнутися, і я побачу на зеленому лузі сяючу Софійку в намисті з лілій...»

Він різко озирнувся, чи не вперше у своєму житті дитинно надіючись на чудо,— але Софії на леваді не було.

1887

НЕСАМОВИТА СОФІЯ

«...С. Богомолець була запеклою бунтаркою не лише за переконаннями, але й за темпераментом: весь час її перебування на каторзі — близько десяти років — минув не лише в непримиримій, але й відчайній боротьбі з різного роду начальством. ...Софія Миколаївна в кожному чиновникові бачила політичного ворога, просту розмову з яким вважала уже недозволеним опортунізмом. Вона бачила відступ від революційних принципів у таких, наприклад, актах, як дозвіл обшукувати себе без опору. Найменший компроміс, на який мимоволі примушений іти будь-який ув'язнений, С. Богомолець вважала легководухістю і злочинном. Сама вона нічому не підкорялася і нічого не боялась. Ніскільки не дбаючи не лише про своє здоров'я, але і про життя, Софія Миколаївна рішучою манерою поведінки просто тримала в страсі різного роду службових осіб, так як вони сповна переконалися, що їй не можна приборкати жодними покараннями».

Г. Л. Дейч. 16 років у Сибіру.

«Історія нас вчить, що влада ніколи не робила без боротьби і без потреби ані найменших поступок суспільству, що беззаперечна покора і відсутність будь-якого протесту ведуть лише до посилення деспотизму і доводять суспільство до повного безправ'я...»

І. М. Мишкін.

«...Я ні на крок не відступив від свого шляху... Я чистий перед собою і людьми...»

З листа І. М. Мишкіна до матері.

Пробач мені, Олександрє, але я часом думаю: як добре, що нам із тобою заборонено листуватися, що ось уже п'ять років ти отримуєш лише канцелярські повідомлення, що твоя дружина ще на цьому світі, бо про що я тобі писала б зо дня в день, із місяця в місяць, із року в рік? Мої листи нагадували б, мабуть, картинки пекла, що ними обрамовують ікони з грізними образами небесних суддів. Це були б нестерпні для стороннього вуха крики болю, а тобі і власного болю у ці роки вистачало. Про мої ходіння по муках неможливо розповісти, перед страшною, видовженою в часі не на тижні, а на роки реальністю слова втрачають живий блиск, умирають, як папір у полум'ї. Їх треба пережити, пройти мої муки, щоб відчуті сповна, але не приведи боже коли-небудь кому-небудь іти нашою хресною дорогою! Я тільки й живу надією, вірою, що моя в'язниця — остання в'язниця на землі, рано чи пізно, але прийде Револуція, відчинить двері в'язниць і — навіки. Можливо, ти, мій скептичний реалісте, мій філософе, на цих словах посміхнувся б, але без такої, хай і дитинної, віри в майбутнє неможливо пережити те, що ми тут переживаємо. Часом озирнешся назад і подумаєш: невже все це було зі мною, життєлюбним дівчиськом, з червоними стрічками у волоссі і синіми захопленими очима, ти ж, Олександріку, пам'ятаєш мене ще гімназисткою, і не тільки було, а й продовжує бути і буде, напевно, допоки живу. Ти ж, мабуть, ще не знаєш: строк моєї каторги замість того, щоб зменшуватися, росте, і виріс уже з десяти років, як постановив суд царських блюдолизів, до дев'ятнадцяти: п'ять років додано за невдалу втечу з іркутської в'язниці, а ще чотири — за протести і непокору тюремному начальству. Людина ніколи не знає межі своїх сил, і якби мені літ десять тому показали оцю мою камеру, швидше схожу на стайню, аніж на людське житло, показали і стали б запевняти, що я проісную в таких ось стайнях роки, а може, і десятиріччя, я нізащо не повірила б, бо це неможливо. А все ж я існую.

Ось бачиш, уже й рознюнялась. Як добре, що я нічого цього не можу тобі написати, уявляю, скільки жажів я переповіла б за ці роки. Втім, що я кажу? Так часом хочеться поплакатися тобі, щоб пожалів мене, погладив по голівці, я так любила в тому, нашому, житті, коли ти гладив мене по голівці. У кожній людині, скільки сил вона не має, живе дитина, особливо в жінці. Але все, досить, жодних сантиментів, я давно їх собі заборонила. Тим більше, що двері камери відмикають, здається, мені наносить обіцяний візит сам комендант політичної в'язниці на Карі жандармський капітан Ніколін.

Але поки він зайде, я признаюся тобі, Олександріку, чому це я раптом стала така говірлива. Раніше, випробовуючи себе, я могла місяцями не розмовляти, не шептатися з тобою — елементарний самозахист: щоб вижити на дні темного колодязя, без надії у скорім часі вибратися до сонця, не можна думати тільки про клаптик неба високо вгорі, так високо, що небо і життя під ним видаються з дна уже нереальними. Пам'ятати можна і треба, а думати постійно — ні. І ось в один із таких днів, коли я наказала собі не думати ні про тебе, ні про сина нашого, ні про покійну маму (звістку про її смерть я одержала — відмучилася, бідненька, не дочекавшись дітей своїх із Сибіру!), у тюремному дворіку підходить до мене сам Кіт (так політичні на Карі прозвали капітана Ніколіна). Невже це було тільки вчора, ну, звичайно, вчора, у тюрмі кожен день — безконечно довгий, як тортури, але потім усі дні, абсолютно, до жаху, однаковісінькі, зливаються у сіре, в'язке місиво, вервечку вагонів. І раптом два останні вагони одірвалися од потягу, побігли повільніше, зупинилися. Не знаю, чи казала я тобі, Олександрє, що мені опухли ноги, цинга, тут більшість із нас хворі на цингу, ходити майже не можу, втім, на прогулянку мене все одно не випускають.

Пробач, мені хочеться стільки сказати тобі, і я перестрибую з п'ятого на десяте, а я ж почала про Кота і про розмову з ним, що сколихнула мою душу...

— Можна було б підвестися, коли входить комендант карійських політичних тюрем,— сказав Кіт, але швидше за звичкою, без особливого притиску в словах, він уже звик, що політичні каторжани не особливо шанують своїх сторожів.

— Ще чого — буду я вставати перед казнокрадом! — дала я відразу одкоша.— Хіба мене отут належить тримати? Вас, кровопивці народні!

Минулого року на Карі відкрилася величезна покража — на складах недорахувалися двадцяти тисяч пудів казенного борошна. Щоб замести сліди, казнокради з управління карійськими тюрмами спалили продуктові склади.

— Як можна, як можна, Софіє Миколаївно. Істинно кажу — незаслужено ображаєте. Мої руки чисті.— Кіт справді простяг п'ятірні з гладкими, куцими пальцями, але, мабуть, лише глум і зневагу прочитав у моєму погляді й постіхом сховав їх за спину.— За життя і шеляга державного не взяв, а міг би, повірте, міг би, тридцять літ служу, і все біля верхів, по столицях, сам батюшка-цар моє усердя відмічав,— а міг би, міг би і капітан Нікслін руки погріти! А не погрів, бо тут,— Кіт постукав себе по грудях, де належало бути серцю, якщо в таких людей воно є,— статут жандармської честі навічно викарбувано. Що ж до казнокрадів, то вони є, є, і недалеко,— Кіт підняв палець, змовницьки глянув на мене,— я боровся з ними й борюся, скільки мені належить по чину, навіть більше, і скажу вам по секрету, з першого дня моєї відповідальної служби на посту коменданта карійських політичних тюрем я ретельно сповіщав куди належить, про переступи закону місцевим начальством.

Жодного секрету тут не було, чиновники з управління карійською каторгою і офіцери жалілися навіть ув'язненим, що Кіт ночами шкрябає доноси в Петербург на всіх своїх колег.

— Людина яка носить жандармську форму, не може мати чистих рук, якщо вона й не гребе у власну пазуху,— сказала я.— Бо жандарми охороняють несправедливий суспільний устрій.

Я бачила, як соловіють від злості його і без того недобрі очі. Не знаю, Олександріку, чи ти зрозумієш мене, але які це солодкі хвилини, коли відчуваєш, що слово твоє допекло ворогові! Це єдина форма боротьби, яка мені ще доступна,— допікати жандармам. Пси в жандармських шинелях — мої вороги, і поки вони скаженіють від лоті, ужалені моїм словом, моєю непокою, моїм протестом,— я жива, хоч і в могилі, я — полонена, але нескорена, я борюся. Людина, яка ненавидить

несправедливий суспільний лад, гнобителів народу, не повинна чекати сприятливих умов для боротьби. Це — самообдурення, політична і духовна смерть. Боротися будь-де, за будь-яких умов, кожну мить свого життя — ось мій девіз, девіз революціонера, девіз чесної людини. Не всі мої товаришки по нещастю чи щастю (залежить від того, як на це дивитися) згодні зі мною. Побутує думка, що ми своє одвоювали, за нас помстяться наші товариші на волі, а ми тут мусимо тихо перебути роки у мирі та злагоді з тюремним начальством: щоб і їм було добре, і нам. Я ж ніколи не згоджувалася з поразкою, ти знаєш — я не визнавала і не визнаю їхнього суду, їхнього права судити мене, і в тюрмі я оголосила їм війну, згуртувала групу протестанток. І ось я досі в розряді невинуватих. Минулого року (а може, поза минулого? — роки тут як верстові стовпи, однаковісінькі) начальство вирішило, що я погано впливаю на інших мешканців політичної в'язниці, і виділило для мене особисті апартаменти в глухому крилі тюрми, світлицю без світла, ще й із забороною гуляти по двору (двері камер у жіночій тюрмі останнім часом серед дня не замикалися). Але я захопилася, Олександріку.

Так ось, Кіт видихнув злість і зобиджено мовив:

— Я тільки-но збирався вивести вас, Софіє Миколаївно, з розряду невинуватих, а ви...

— Така величезна імперія і боїться такої маленької жінки, — засміялась я.

Кіт промовчав, пропустив мої слова повз вуха, я уже помітила, що він чого не здатен зрозуміти — ігнорує, вдає, ніби не дочув.

— Я вважав за свій обов'язок, поки я тут, полегшити вашу долю...

Я вже знала цю його гру. Кожна репліка Кота, вираз обличчя були заздалегідь розписані (можливо, за тверджені й департаментом поліції, внутрішньо глузувала я). П'явкою упивався він у душі і кількох слабкодухих чоловіків із політичних умовив підписати каяття в обмін на звільнення з каторги. Про це нам писали з чоловічої тюрми. Лише моїх слів Кіт не міг передбачити заздалегідь:

— А що, вам орден дадуть, якщо я зраджу своїм переконанням?

Кіт знову вдає, що не почув.

— Я розпоряджуся видати вам дзеркало.

— Навіщо?

Олександріку, я тисячу днів не дивилася на себе в люстерко, ти знаєш, що дзеркало у в'язниці заборонено мати, раптом спаде на думку покінчити життя самогубством (від мене вони такої полегкості не діждуться!).

— Навіщо? — повторила я з тремтінням у голосі. (Досі не можу той дріж собі вибачити — я все ще на щось надіюся, на рагову зміну долі, на щасливі випадок, хтосна на що, ти скажеш примирливо — так уже влаштована людина, але я не можу, не повинна дозволити собі такого, я уже давно не людина в буденному розумінні цього слова).

І тоді Кіт спокійно аж ніби неохоче випустив із своїх холодних вуст давно зготовлену фразу:

— До вас чоловік заміряється приїхати, просить дозволу в міністерстві, з якій жінці не хочеться бути гарною в очах чоловіка?

Даремно ти не написав мені про свої плани, розумію, що не хотів, поки нема дозволу, хвилювати, обнадіювати, зате цієї хвилини я не почувалася б такою обеззброєною, безпорядною перед комендантом. А Кіт уже відходив од мене, недбало, через плече, кидаючи:

— До речі, він і сина хоче взяти з собою. Подумайте...

І я залишаюся сама, але ні, тепер уже не сама — з тобою, Олександріку, і з нашим сином...

Самій вистояти можна.

А не самій?

Щойно зачинилися за Котом двері, я закашлялась. Кашляла довго, і мен боліло в грудях. Кашляти я почала давно, ще після цістнадцятиденної голодовки в іркутській в'язниці. Я навчалася на медичних курсах і розумію, що може значити такий кашель. Але досі я не боялася померти. І раптом, після розмови з Котом, мене охопив страх: помру, не доживу до зустрічі з вами, тобою і Сашком...

Я не боялася сметі, навіть коли смерть зазірала у вічі дулами гвинтівки.

Було це, здається, у вісімдесят другому, мене уперше привезли на Кару. Починалася весна, але не для мене. Я дихнула було волею, і знову каторга, ще й продовжена на п'ять років. Гітила і невідомість із Миколою

Щедріним. Ти його знаєш — один з організаторів Київського робітничого союзу, судили нас разом.

Здається, я вже розповідала: Щедрін ударив ад'ютанта губернатора, що грубо повівся зі мною й Ковальською, і за це був засуджений до страти. Страту для Миколи Щедріна замінили додатковими п'ятнадцятьма роками каторги, і ще його прикували до тачки. Але про це ми вже пізніше дізналися, коли Миколу доставили на Кару. Потім, після бунту в чоловічій в'язниці, групу політичних відправили в Петропавловську фортецю, і Миколу Щедріна з ними. Тачку везли слідом, за десять тисяч верст, адже вона значилася в жандармському опису! — о цивілізований дев'ятнадцятий вік! Залізниці, пароплави, телеграфи — і ця тачка з кінця в кінець Росії!..

Я знову захопилася. Коли що згадую, намагаюся одразу тобі розповісти, бо потім забуду. Із моєю пам'яттю щось лихе діється, думаю, що виною тому — брак зовнішніх вражень. Пам'ять, як жорна, стирається. Я ось подумала про сестричку свою, Марійку. Добре, що строк заслання її скоро закінчиться, мабуть, вона повернеться на Україну, ще й буде щаслива. Вона писала мені, що почуття її до Павла відгоріло, стільки років, стільки муки... Але добре, що Павло цього не знає. Перші роки в неволі він божеволів без Марії і все надіявся втекти з каторги. Жив мріями визволити Марію із заслання, добитися у Владивосток, сісти на американський корабель. Сімнадцять спроб втечі! Ти тільки подумай, Олександріку, яка сила любові і життя! За ці спроби йому додано до його двадцяти ще тридцять п'ять років каторги... П'ятдесят п'ять років! — життя людського не вистачить, щоб відбутися...

Але про весну вісімдесят другого року. Скоро по моїм приїзді на Кару з чоловічої в'язниці втекло вісім політичних. Їх схопили, двох уже у Владивостоці, начальство вирішило помститися за страх і продемонструвати перед Петербургом, що воно тут не даремно їсть казенний хліб. В'язницю оточило військо, командував «боем» сам читинський губернатор, шість сот козаків і жандармів — супроти кількох десятків беззбройних, знесилених в'язнів, які, рятуючись од озвірілої варти, забарикадувались у камерах. Революціонерів в'язали, заковували в кайдани і розвозили до довічних рудниках, у яких добувають золото для царя. Карійські руд-

лики — особиста власність їх імператорської величності... Жіноча в'язниця, солідаризуючись із чоловіками, оголосила голодовку. Ми протестували проти знущань над політичними в'язнями. Козаки на чолі з комендантом увірвалися у двір жіночої в'язниці з наміром обшукати нас і замкнути по камерах. Я. Єлизавета Ковальська, Олена Россікова і Марія Ковалевська вирішили противитися особистому обшукові. Ми згуртувались у кутку в'язничного двору, під палями, взяли за руки і сказали, що швидше помремо, аніж згодимося на принизливе насильство.

— Я накажу розстріляти вас за непокору і буду правий перед законом! — скаженів комендант.

— Що ви будете праві перед царським законом, ми не сумніваємося.— Я знайшла в собі сили зіронізувати.— Ще й подяку заслужите. На кількох чесних людей у країні стане менше — спокійніше спатиметься вашим господарям. Стріляйте!

— Катерина II теж була жінка, і вона писала закони, а ви не хочете підкоритися закону! — високим фальцетом гукнув комендант.

І тут ми розсміялися. Це був сміх над викопаною могилою. Сміх приречених. Мабуть, із людської глупоти сміятися гріх. Але комендант для нас не був людиною, він був ворогом, що полонив нас і тепер заповзвся поставити на коліна. Ми сміялися ворогові у вічі. Комендант так нас і зрозумів. Він теж не вбачав у нас жінок, він бачив лише іспокірних, лише революціонерок, які посягають на те, що він усе своє життя захищав. Я знаю, що не доживу до барикадних боїв. Але я побувала на барикадах — в тюремному дворі, на крихітному плацкові, огороженім двометровими палями. Жандарми, які знали нас давніше, відраджували коменданта:

— Вони помруть, а не підкоряться.

— Їх можна лише убити...

Але комендант не чув нікого і нічого, в його вухах звучав лише наш сміх.

— Зброю напоготів! — скомандував він.

Дюжина берданок втупилась у нас мертвими очима.

Про що я думала тієї хвилини? Не пам'ятаю, а вигадувати не хочу. Мабуть, ні про що не думала. Я була сповнена ненависті і презирства. Я не жила — я ненавиділа.

— Вимагаю встанне! — Голос коменданта тремтів. Боявся комендант — не ми.

— Стріляйте! — гукнула я зчужлим (на краю могили!), проте легким, вільним от страху голосом.

Наступну хвилину я пам'ятаю. Кажуть, що перед смертю людині згадується все її життя, з дитинства. Але в пам'яті моїй вирізьбився, проріс лише один день, неймовірно далекий і до щему в серці яскравий: на нашій горі над Пслом біло палають свічки груш, білий туман вишняку, і вже розплющуються в затишку рожеві бубки яблуневого квіту (жодні квіти не пахнуть ніжніше яблуневого квіту!). І прилітають наші ластівки (ластівки жили над вікнами дитячої кімнати й будили мене удосвіта, яке це щастя — прокидатися під щебет ластівок!), ошаліло носяться вони довкола будинку, а я запитую матір — де зимували ластівки, в Африці — відповідає вона, а я не вірю, бо вже знаю, що Африка — це дуже далеко, на іншому боці глобуса, що стоїть у батьковому кабінеті, а ластівки такі крихітні, такі ніжні, такі дитинні, я більше вірю няні, яка нишком переконає мене, що ластівки — це душі померлих людей, які за життя не робили зла іншим людям, а робили добро, і щовесни вони повертають із того світу, щоб натішитися світом земним. І я подумала, що після смерті отут, під кулями, перекинуся на ластівку й полечу на Україну, в Климове, де мій синок, защебечу над його вікном, і Сашко простягне до мене свої маленькі рученята...

— Що ж, я вмиваю руки! — несподівано сказав комендант, з докором, невідомо кому, чи вищому начальству, чи самому богу, повернувся й пішов з тюремного двору, за ним потяглися, закинувши гвинтівки за спину, козаки.

Ми перемогли!

Але як дорого довелося нам потім платити за цю перемогу!

Пробач, Олександррику, удень нашу німу розмову через тисячі кілометрів перервали. У мене були гості. Після гостей я виходила у двір і сиділа на сонечку трохи не до ночі — мені дозволили. За сонечком я скучила — так рідко і так мало буваю з ним. Я помітила, що коли погріюсь на сонечку, то менше кашляю і не болить у грудях, а тепер я не хочу помирати, я хочу дожити до

того із Сашком приїду. Якби ти знав, як я зараз сміюся з них, жандарських псів, з усієї їхньої псарні, від головного пса в црській короні в Петербурзі і до шолудивої вівчарки з югонами капітана тут, на Карі. Вони одірвали нас оде від одного, розгородили нас тисячами кілометрів і тюремними стінами: одне, чого вони не змогли загордити,— сонечка, адже сонечко у нас із тобою і у нашго синочка одне! Я виходжу на прогулянку по обіді, вли у вас ранок, дивлюся на сонечко і знаю, що ви тж на нього дивитесь, відчуваєте його, а коли сонячні ромені тепло дотикаються мене, мені здається, що це ти гладиш мене по голівці, як колись, або синок наш свіми крихітними пальчиками-промінчиками перебирає моє волосся...

Зараз вечір, камер знову замкнули, я згорнулася клубочком на нарах, зтілася під халатом-рядюжкою і розмовляю з тобою. Розмовлятиму довго, бо засинаю я тепер пізно, сон обмине мою камеру. Чи тобі в дитинстві не розповідали каочки про Сон, що унадився спивати вершки в бабусі та причинила його в льосі, кілька діб село не спало, о Сон не приходив? Отож і мені видається тепер, що жндарми і Сон замкнули в одній з камер в'язниці, можливо, ще й у кайдани закували чи прикували до тачки і віправили по етапу в Петербург, вони це вміють, і я марю у страшні безсонні ночі покликую його. Найжахливіше, коли в'язниця катує безсонням. Мрієш про сон, як првтечу, хай тимчасову, хай оманливу: від тюремних стн, від ґрат на ополонці вікна, від голоду і холоду. Бо ільки в спі ще й буваєш вільний.

Але не буду про сумне, розповім, Олександріку, про сьогоднішній день. Я же казала, що чекала на Кота, і, коли заgrimіли засуи, подумала: він. Боюсь признатися навіть собі, але яхотіла його бачити: щось та скаже про тебе й Сашка про ваш майбутній приїзд, Кіт знав, чим мене, майж мертву, зачепити за живе. Гримання замка, рипіння дверей на іржавих завісах звично сколихнуло мене — після багатьох тюремних літ нервує і збуджує кожен звук а тим більше це до божевілля знайоме (здається, я утиму його і після смерті) брязкання заліз на дверях Але неймовірним зусиллям волі я уговтала себе (бачи, Олександріку, я вже виправляюся!.. з отакого, з дрібниць, і починається відступ, там себе стримаєш, тм себе підправиш, а там уже й

промовчиш розумно, зсукавши дві дулі в кишенях,— і радикально, і безпечно!). До камери справді зайшов ротмістр Ніколін, але не сам. Попереду нього поважно ступав чиновник із губернії (коли приїздить інспектувати каторгу чиновник із самого Петербурга, про це відомо зарані навіть нам, в'язням, жандарми тремтять і довірливо діляться з нами своїми страхами, тоді я цитую їм глузливо: «А менший меншого кусає та ще й б'є — затим що сила є...»). За сім років в'язниці я надивилася на різних чиновників, і бундючних, надутих, ніби корж, порожній усередині, і лакеюватих, і маніакально підозріливих, і природжених канцеляристів, та що тобі розказувати, але цей навіть серед них виділявся. Розповідають, один із зарубіжних журналістів, побувавши в якійсь із наших губерній, дивувався, що місцеві чиновники немов у машкарі ходять. Журналіст не вірив, що такими можуть бути людські обличчя. Так ось, цей чиновник теж носив машкару — у нього було мертве лице. Алебастрове, гіпсове, а може, з картону, тільки не з дерева — дерево, навіть мертве, живіше. Мені схотілося підійти і торкнутися пальцем його щік: «З чого виліплені?» Я раптом подумала: «А може, це лялька, змайстрована кимось із талановитих дотепників, і ось її водять по тюрмах: здогадаються в'язні чи ні?» Затягнена в мундир лялька підвела очі, несподівано яскраві, світло-коричневі, схожі на мідні, з позолотою, гудзики мундира.

І тут, несподівано навіть для себе, я підвелася з нар!

Я, яка ще кілька літ тому на пропозицію губернатора підвестися, як то належить за тюремними правилами, відповіла: «Я зіслана на каторгу за те, що не визнаю вашого уряду. І перед представниками його не естану».

Я, яка не покорилася ворогам під дулами гвинтівок, коли смерть дихала в обличчя.

Я підвелася, Олександріку.

Це сталося поза волею моєю. Тієї хвилини я не усвідомлювала, що роблю. Слабкодухість підстерігає людину на кожному кроці, і саме тоді, коли ти зборов багато спокус та почувашся переможцем. Я пам'ятаю кладку через бакаї у Климовім — вичовганий слизький стовбур сосни. Ми уявляли себе ливохідцями, але мало хто переходив з берега на берег по кладці, не вхопившись за рятівні поруччя. Я переходила. Бо була від-

чайдуха; я не боялася викупатись у холодній воді, і я знала таємницю переходячи кладку, не треба озиратись і дивитись вниз, а треба дивитись тільки вперед.

Учора я озирнулася, Олександріку, і — заточилася.

Звичайно, я ментом потяглася за книгою на столику, щоб приховати свою хвилину слабкості, але Кіт помітив, і його широке лице вдоволено залисніло. Приїжджа лялька в мундирі не надала особливого значення моєму порухові: головне, я підвелася, як і належало, згідно з інструкцією. Чиновник завчено ворухнув мотузками вуст:

— Скарги є?

Приїжджий лише виконував свою роботу, нудну й остогидлу, він не почував до мене нічого, ані ненависті, ані любові, він вийде за двері й одразу забуде про мене. За кілька днів він повернеться додому, зніме мундир і гратиметься із дітьми, обніматиме дружину; навіть тінь жінки, яка вже сім років поневіряється по тюрмах, сім років не бачила ані чоловіка, ані синочка свого, не пропливе у пам'яті чиновника-ляльки, бо він мене не бачив, я для нього не існую, я для нього не людина, лише порядковий номер у спискові в'язнів карійської каторги.

— А кому саржитися? — засміялась я, проте сміх не був щирий, він був силувачий. Я вже не почувалася вправі сміятися.

Голова ляльки сіпнулася, чиновник повернувся й пішов із камери. Він відбував службу. Але Кіт не просто заробляв гроші — Кіт жив службою і, виходячи з камери, змовницьки, зі значенням зиркнув на мене, майже як співник. А може, це мені лише привиділося, можливо, я надто гостю усе сприймаю, втім, це вже не могло привидітись — його голос із коридора в'язниці:

— Дверей камери не замикати!

Це — мільсть послабка, захохота, пряник. За що?

За мій знак, що я здатна на компроміс.

За мою жагучу любов до нашого синочка і до тебе, Олександріку.

Я ховала її либоко в серці, тамувала її, свою любов, як тамують, ховають біль, коли знають, що ліків від болю немає ніде в світі, не може бути.

І раптом моя любов, мій біль прохопилися, щойно зблиснула надіяна зустріч із вами.

Моя слабкість — моя любов до вас із Сашком.

Пробач, Олександріку, — мовчу.

Я штовхнула двері — вони не були замкнені, розчинилися з протяжним, іржавим рипом. Тримаючись за вогкі стіни, я побрела довгим, низьким і темним коридором. Хіба тобі розповідати про в'язничні коридори? Теж надивився їх на десять життів. Ні на іншим, ні на яким світі не забути цей гнилий, погрібний, могильний дух, настояний на смороді параш і перекислої капусти. Цей дух, здається, в'ївся у кожну поринку твого тіла, у твій голос, у твої думки, у твою пам'ять. Коли я вперше переступила поріг сибірської в'язниці, я подумала з жахом і полегшенням (близькість смерті тоді не лякала мене, навпаки, радувала): хіба тут можуть існувати люди? А ось існую, і скільки років!

Нарешті я видибала у двір. Була середина дня, і двір був залитий сонцем, лише вздовж стін (двометрові палі!) лежала густа тінь, ніби намальована. Ближче до вечора вона знову розростеться на весь двір. Подумати тільки, скільки днів я вже не бачила, як сходить сонце! Я над усе любила схід сонця, ти знаєш. А пам'ятаєш, як ми з тобою скоро по одруженні пішли удосвіта на дніпровські схили — зустрічати сонце? Ми були такі молодесенькі, і душею, і тілом. Я бігла на Лису гору по крутій, білій (аж світилася!) стежині, щоб не запізнитися, і була вже на вершині, коли в задніпрянських лугах проросло схоже на парость півонії густо-червоне сонце. Я нині думаю, що люди, особливо в містах, втрачають найсвятіше, що є в земному житті, — схід сонця, народження нового дня; мені здається, що коли б я була нині на волі, я щодня прокидалася б удосвіта і молилася б з'яві сонця, наче язичниця. Чи не міг би ти, Олександріку, зустріти сонце на дніпровських схилах — я так кохаю тебе, що бачитиму народження дня твоїми очима. Втім, що я кажу! Адже і ти в неволі, тільки твоя в'язниця більша, аніж моя, — містечко Ніжин з околицями... Літ кілька тому на Карі збудували нову в'язницю, на два крила, під прямим кутом, а з двох боків огорожу двора продовжували стіни з паль. В'язниця та стояла на узвишші, і вікна багатьох камер виходили в долину, розповідають, що з вікон було видно, як сходить сонце, хоч і крізь ґрати, от щасливчики! Але щастя, навіть заґратоване, на каторзі тривалим не буває. Приїхав губернатор і розпорядився продовжити огорожу з паль довкола всієї в'язниці: «Тюрма — не палац, щоб краєвидами милуватися...»

Солдат, що тояв біля хвіртки, насторожено глянув на мене, але, мбуть, дуже вже не схожа я на людину, якій під силу текти з в'язниці, і він заспокоївся. Іти далі я не могл: опустилася на лаву під вікнами камер. Лава була тепа і пахла деревом, а не гниллям, боже, як я скучила з теплою деревиною! Я не лягла, а простелилася на лві, відчуваючи кожним нервом тепле дерево, що пахо живицею, я його пестила, ніжила, цілувала, а сонцмене пестило й цілувало, давно уже мені не було так доре, і я знаю, що довго ще згадуватиму сьогоднішній днь, бо він навряд чи коли повториться. Завтра двері мєї камери знову будуть на замку, і буде таке ж яскраве лагідне сонце, лише не для мене.

Дивно: стілки сонця у світі, а для твоєї Софійки його бракує!

Але не будео про сумне, Олександріку.

Із трьох тисч моїх тюремних днів я мала один день, по вінця наповений сонцем. Пам'ятаеш, ми ходили на пасіку в Климвому у те наше перше літо, і дід-пасічник налив у слянку меду, золотистого, з іскринками вощини, мед т через вінця, бджоли сідали мені на пальці, а ти смівся, що ревнуеш свою Софію до бджіл, які так її любять, і цілував солодкі пучки моїх пальців? Отак і дең про який я хочу розповісти тобі, налитий до країв лнєвим сонцем, наче склянка з липовим медом. Це бул, здається, у вісімдесят другому, після втечі восьми плітичних з чоловічої в'язниці, після облоги її читинсьим губернатором, після голодовок у жіночій в'язниці ля політичних, на підтримку наших товаришів, після проби коменданта залякати нас розстрілом. Уже більше тижня не випускали нас із камер, навіть на прогуляку. Від нас забрали всю нашу одєжу, примусили одянути в'язничні сорочки з грубої ряднини. Не залишили аї взуття, ні арештантських халатів.

Мужчини незваляються мужністю в бою, скільки про це написано воких слів! Але помирати в бою легше, аніж місяцями роками готуватися до смерті і знати, що вибір між життям та смертю залежить від самого тебе.

Нас було їді в тюрмі десятеро — жінок, які між життям на коліах і смертю обрали смерть.

Одного днянаглядач в'язниці оголосив, що ми мусимо негайно ібратися в дорогу. Збирати не було чого — все нає було на нас. Нас вивели за ворота

в'язниці. Тут уже стояли п'ять пар волів, запряжених у двоколісні возики. Нас розмістили по двоє на возик. Козаки оточили валку, і ми рушили.

Тепер я знаю, що буде, коли мертві, за євангельською притчею, підведуться з могил,— буде багато сонця.

Ми підвелися з могили, щоб за якісь години лягти в нову могилу: нас переводили з Нижньої Кари в Усть-Кару, у карцерну в'язницю для кримінальних.

Коли б і справді існував бог, творець світу, він мусив би змиловитися над нами і подарувати нам волю чи якусь іншу велику радість: навряд чи хто-небудь ще у тисячоліттях із таким захопленням і хвилюванням милувався його творінням, як худі, голодні, ледве прикриті тюремним рам'ям жінки на двоколках, що їх ліниво котили воли. Воли ледве перебирали ногами, а нам здавалося, що вони так швидко ідуть!

Я пам'ятаю: небо — наче синя квітка дзвоника, повернута денцем угору, а в чолопочку — сонце.

Я пам'ятаю: трава лоскоче мої босі, звішені з воза ноги.

Я пам'ятаю: галявини, вкриті яскравими й пишними забайкальськими квітами; мені так забагалось пройти завітчаною галявиною, я ковзнула з воза, начальник конвою вихопив шаблю, козаки взяли напереваги гвинтівки, валку зупинили.

— За спробу втечі — стрілятиму без попередження!

Потім, у карцері, я часто з жалем думала: яке це щастя — померти від кулі на квітучій галявині.

Я пам'ятаю: трава текла крізь мої пальці, коли я нагиналась і простягала руку назустріч землі. Це було схоже на дотик води, коли ми плавали човном по Пслу і ти гріб, а я полоскала долоні в річці.

Незважаючи на окрики козаків, я зірвала кілька квіточок — мої єдині квіти за багато літ. Я сказала собі, що їх подарував ти.

З цими квітами в руках я і зайшла в темний, вогкий сарай, поділений на крихітні клітки. Жаандармський офіцер оголосив наказ коменданта карійських політичних в'язниць: за протести, голодовки, за підтримку бунту політичних у чоловічій тюрмі нас карали тримісячним карцером. Ми почали було і тут протестувати, але нас силоміць розштовхали по одиночках. Дві-три дошки (це — ліжко...), параша — ось і вся обстановка за-

капелка, угорі ледь сіріло віконечко в одну шибку. Із спечного літа я ніби одразу перейшла у пізню сибірську осінь: стіни там ніколи не висихали, взимку покривалися кригою, і навіть у липні було холодно й мозкло. По кутках камери висіли китиці блощиць. З дірок у дощатій підлозі навіть серед дня визирали голодні пацюки. Квіти ментом зів'яли, і я пожалкувала, що зірвала їх, забрала з-під блакитного неба в могилу. Важкі двері камер надовго зачинилися за нами, загриміли засуви й замки, і — страшна, мертва тиша. На три місяці. Раз на добу нам приносили із в'язниці для кримінальних баланду — окріп зі шматочками капусти — і поскибці хліба. Коротке забайкальське літо котилося з гори, ночі ставали все холодніші, потім і дні, моя камера стала схожа на мішок із криги і снігу, — карцери не опалювалися. Я замерзала. Життя витікало з мене — з теплом, як із кров'ю.

Але не буду, Олександріку, мовчу. Я знаю: коли любиш, легше самому страждати, аніж бачити страждання людини, яку кохаєш. Ти писав, що просив дозволу відбувати покарання на карійській каторзі разом зі мною. Добре, що тобі цього не дозволили. Занадто тяжко було б для тебе знати все. А мені було б тяжко знати, що ти знаєш про мої страждання.

Я витримала, не здалася — і це головне.

Протестуючи, я підпалила камеру. Жандарми помітили дим, увірвалися, погасили, за кілька днів мене покликали на допит, в тюремну контору. Я відмовилася йти, жандарми зв'язали мене і понесли, у конторі я не відповіла на жодне запитання.

Мене, Єлизавету Ковальську й Олену Россікову забрали з карійської каторги і перевезли до іркутської в'язниці. В іркутській в'язниці ми побачили робітника-революціонера, смертельно хворого, закутого, в кайдани, попросили його розкувати, нам відмовили. Ми оголосили голодовку. Голодували шістнадцять днів.

Але це я вже розповідаю не для тебе, Олександріку, а для себе.

Бо завтра я мушу бути сильнішою, аніж є насправді.

Завтра я мушу знайти силу відмовитися від зустрічі з тобою і з Сашком.

Бо за нашу зустріч вимагають дорогу платню.

Комендант карійських політичних в'язниць капітан Ніколін зайшов до мене тільки сьогодні. Три дні він тримав мене в невідомості — щоб проросла в моїм серці підказана ним думка про можливість твого із Сашком приїзду на каторгу. Ти знаєш, Олександріку, які одноманітні, безбарвні, глухі дні, місяці і роки у в'язниці. Наперед знаєш, як мине день завтрашній, і всі дні наступні, і навіть роки. Спершу душа протестує, жадає, прагне якихось подій, надіється на чудо, на щасливі вістки, які прийдуть з черговою поштою (раз на тиждень), перевернуть твоє життя, твою долю. Минають роки, і душа стомлюється чекати, сподіватися, зникає до духовного напівсну, сутінків — без майбутнього. Хіба можна серйозно думати про майбутнє, коли маєш попереду, окрім семи відбутих, ще дванадцять років каторги? І раптом у ставок, затягнений ряскою, шубовсає метеорит. Вода збурюється, кипить, виплескується з берегів. Отаким метеоритом стали для мене слова Кота: «До вас чоловік намірюється приїхати, просить дозволу у міністерства, а якій жінці не хочеться бути гарною в очах чоловіка?» Я не все, Олександріку, розказувала, бо навіть подумки накидати тобі свого болю не хочу. Останні дні я почувалася так, ніби мене палила, трусила огневиця — ці щохвилинні хитання між яскравою, до щему в очах, всеосяжною надією і темним розпачем, ці розбуджені після довгого оціпеніння почуття дружини і матері...

Але не буду про це.

Капітан не зайшов до камери, ні, він — вкрався. Бачив, як кіт крадеться до птаха? Тіло його ще не розпластане по землі, ще не випущені пазурі, він удає, що й не думає про птаха, знати його не хоче, бачити, але очі уже налиті кровожерною хіттю, кожен м'яз пульсує, а по виструнченій спині пробігає лютий дрож. Капітан повільно ходив по камері, говорив тихо, з притиском, висовуючи кінчик язика, ніби облизувався від задоволення після кожної своєї фрази. Його барилкувате черевце, зовсім лиса (макогоп — кажуть у нас на Україні) голова, дві щітки сивих вусів могли б викликати іронічний посміх, бо робили його справді схожим на переогодованого kota, якби не зміюваті губи і не сірі холодні очі, які не теплили і в хвилини показної лагідності. Коли я ловила на собі чіпкий, хижуватий погляд жандармського капітана, мене охоплювало тривожне

відчуття, що Кіт гострить пазури, і вони ось-ось увіп'ються в чергову жертву.

Я була вже готова до відсічі, але Кіт не накидався. Він теж знав, що з наскоку моєї мужності не здолати. Він підготувався до тривалої облоги. Сьогодні він ні про що мене не запитував, не вимагав жодних поступок, він тільки говорив, не даючи мені мовити й слова. Капітан Ніколін відомий серед карійців як любитель поговорити, повеличатися в очах в'язнів, але сьогодні його нескінченний монолог мав точно визначену ціль.

Я переповім тобі, Олександріку, найголовніше, що сказав мені Кіт...

— Особисто я вважаю, що сибірські етапи і в'язниці не відповідають призначенню. Метою їхньою повинно бути виправлення засуджених, а не умертвіння їхніх тіл і душ,— почав капітан, погладжуючи вказівним пальцем правиці вуса.— Так-так. Особисто я неодноразово звертався у вищі інстанції з пропозиціями, спрямованими на деяке пом'якшення умов утримання арештантів на етапах і в тюрмах, але ж ви знаєте, що вгорі навіть до нас не завжди достатньо прислухаються.— Тут Кіт зовсім уже ліберально поглянув на мене, очікуючи, мабуть, співчуття і розуміння.

Але співчуття й розуміння я не могла зобразити на обличчі, якби й хотіла прикинутися. Він перебільшував: до Ніколіна прислухалися, принаймні в губернії. Першою його пропозицією, «направленою у вищі інстанції» скоро по приїзді на Кару, було прохання про заборону випускати у «вільну команду» більше п'ятнадцяти політичних одночасно. Губернатор охоче потвердив заборону, і десятки наших товаришів, існування яких могло б хоч трохи полегшитися, знемагають у в'язницях.

— Так-так. Ви тільки уявіть, звертаюсь я до їх пресвосходительства забайкальського губернатора за роз'ясненням, як чинити, наприклад, за випадку, коли у якійсь камері політичної тюрми миють підлогу і двері відчинені, а між тим настав час випускати на прогулянку в'язнів з іншої камери. Мені на це відповідають: «Керуйтеся тринадцятим параграфом інструкції». Але ж в інструкції лише дванадцять параграфів! Що вони хотіли цим сказати? Відчувається бюрократичний підхід до важливих, державного значення питань, я так і повідомив у Петербург.— Тут він захопився, що я можу засумніватись у його силі та можливостях, і поніс свою

звичну хлестаковщину.— Звичайно, із столиці вказали губернатору. Мене там належно цінують. Ви тільки подумайте, скільки в Росії капітанів жандармерії, але з усіх вирішили саме мене і настановили над карійськими політичними тюрмами, так-так. Звичайно ж — вислуга років, звичайно — ордени, але головне — велика школа роботи в Польщі. З молодих літ я, не жаліючи живота свого і здоров'я, боровся з польськими бунтівниками під рукою знаменитого Муравйова, а така школа — на все життя. Я — єдиний у Сибіру комендант в'язниць, який має право звертатися безпосередньо до міністра внутрішніх справ і користується тим правом. Як я подумаю і скажу тут, на Карі, так і буде вирішено в Петербурзі, так-так. Мое слово — остаточне, тільки так ви мусите розуміти, коли йтиметься про вас, тільки так. У міністерстві не поради моєї чекають, дозволити побачення з вами чоловікові і сину чи не дозволити, зважаючи на ваше, м'яко кажучи, некоректне ставлення до жандармських чинів і до начальників каторги, поставлених над вами, Софіє Миколаївно, а мого рішення. Як я вирішу, так і буде. Ці три дні я багато думав про вас. Хочеться, дуже хочеться полегшити вашу долю, так-так, усі ми люди, хоч ви нас, жандармських чинів, за людей і не маєте. Можна дозволити цю поїздку, чому не можна. Ви тільки подумайте: приїде до вас чоловік, якого ви любите і який вас любить, знаю це, знаю, бо маю неприємний, трудний, але потрібний обов'язок читати листи, вам адресовані, приїде синок, якого ви залишили немовлям, можна сказати, на чужі руки і який уже цієї осені піде в гімназію. Хіба ми не розуміємо — хочеться матері у його оченята зазирнути, за теплу ручку взяти, ніжними словами перекинутися. Можна буде подумати, щоб випустити вас у «вільну команду», двоє ваших цієї осені йдуть на поселення, ми, звичайно, на їхнє місце випустимо, тих, хто заслужить цей привілеї зразковою поведінкою, підтвердить наші надії на виправлення, можна буде подумати і про вас, можна буде, так-так. Звичайно, біля в'язниці, звичайно, під нашим пильним оком, а все ж не в камері. Тільки уявіть, Софіє Миколаївно, знімете ви будиночок у селищі, житимете втрюх, ви, чоловік і синочок ваш, як люди житимете, хіба ви про таке ще вчора навіть мріяти могли, знаючи, що попереду у вас — дванадцять років каторги? Звичайно, якби ви, припустімо, написали прохання про помилу-

вання, формальне навіть, так-так, формальне, яке ні до чого не зобов'язує, вас уже тепер відпустили б на поселення, ми подумали б, щоб і місце вам знайти відповідне, неподалік від міста, де ваш синок міг би навчатися в гімназії.— Тут Кіт зирнув на моє обличчя і поспіхом відступив.— Звичайно, я знаю, що ваші переконання цього не дозволять і ваші товариші вас осудять, я вмію поважати чужі переконання, так-так, умію, правда, я при цьому хочу, щоб і мої переконання поважали (чуєш, Олександріку,— його переконання!). Але можна і без такого кардинального, голосного кроку зробити так, що буде добре і вам, і вашому сину, і вашому чоловіку, так-так, можна. Ви подумайте, Софіє Миколаївно, подумайте, час у нас є, я можу відписати в Петербург завтра, а можу і через рік, справа терпить.— Кіт дістав із кишені, поклав на столик конверта, підписаного твоєю рукою.— Чоловік пише, що гімназичний костюмчик пошили синкові вашому. Яка мати не мріє побачити сина в костюмі гімназиста! А син — покрасуватися перед матір'ю! Так-так, подумайте, Софіє Миколаївно, а я згодом навідаюсь.

І Кіт зник за дверима камери.

Я залишилася наодинці з твоїм листом і своїми думками.

Не лам'ятаю, Олександріку, чи я розповідала тобі (хоч наша розмова через тисячі верст — лише плід моєї уяви, але хвилинами мене охоплює майже містичне відчуття, що ти чуєш мене, і я боюся повторитися, боюся стомити тебе),— років чотири тому, скоро після коронації «богопомазаного», відгодованого на народних харчах Олександра III, приїздив на Кару високопоставлений, з тої банди, що роїться навколо трону, чиновник. Викликали до нього моїх подруг, викликали й мене. Чиновник — пещений, повновидий пан — дивився на мене з цікавістю і подивом.

— Навіщо усе це вам, Софіє Миколаївно?

— Що? — не зрозуміла я.

— Ну, ця гра в революції, справедливість, рівність. Серед людей рівності ніколи не було й не буде. Поміняються лише господарі, пастухи, а череда залишиться чередою. Хіба варто заради цього стільки страждати? Ви тільки подумайте, Софіє Миколаївно, попереду у

вас — дванадцять років каторги! (Тоді було дванадцять, і тепер дванадцять, отак, Олександріку). Що станеться з вашими прекрасними очима через дванадцять тюремних років? Учора мені показали каторжну в'язницю, так належиться, я уособлюю тут канцелярію його величності. Я тільки пройшовся коридором, заглянув у вічка камер — і ментом на свіже повітря, під голубе небо. Я приїхав, кажу вашому начальству, не інспектувати, а з іншої метою. Не розумію, як люди можуть жити в таких умовах місяці й роки, та ще й не чернь, не бидло, звикле у своїх норах до всього, а вихідці з високого дворянського стану...

— Як бачите, живуть і на коліна не падають, щоб назад, у розцяцьковані вітальні, пустили,— холодно мовила я, бо не хотіла з цим царським вишкребком сперечатися, ми говорили й думали на різних мовах, ми були люди з різних епох.— А щодо справедливості і рівності, то я вірю в прогрес людства. Борюся ж з владою не тільки заради майбутнього, де всі матимуть однакові права й обов'язки, а й заради себе — без цієї боротьби я не могла б почуватися людиною, не могла б жити. Я не хочу покійрно мовчати, коли мені затискають рота залізною рукавицею!

— Боже мій, Софіє Миколаївно, хто вам затискає рота? У вашого батька тисяча десятин, і не де-небудь, а в Полтавській губернії, сам мрію там помістя купити, не земля — золото! — вигукнув чиновник, щиро обурений.

— А якби мій батько мав тисячу десятин не в Полтавській губернії, а десь в іншому місці, я була б менш вільна? — засміялась я.

Пітерський пан, відчувши, що з нього кепкують, спохмурнів.

— Гаразд, я приїхав сюди не для того, щоб дискутувати. Мене уповноважено запевнити вас у можливості негайного височайшого помилування, якщо ви згодитесь заявити про те, що розкаюєтесь у злочинній участі своїй в революційному рухові і визнаєте існуючий державний лад.

— Ви розмовляєте не з дівчиськом, яке здатне захоплюватися, а з дорослою людиною, що виносила і вистраждала свої переконання,— сказала я.— Хіба можна дорослій людині серйозно пропонувати таке? Напи-

сати можна що завгодно, але ж ви перший не повірите в мою щирість.

— Ви про це не турбуйтеся, ви тільки напишіть, — заспішив він. — Напишіть, що розкаюетесь у вчиненому, і ні про що не турбуйтеся, як ви не розумієте, що усе це — тільки формальність.

— А ви написали б таке, навіть якби не розчарувались у своїх поглядах? — У мені пробудилася цікавість.

— Звичайно! Вибираючи між в'язницею і волею — звичайно!

— А я не вмю брехати, навіть ворогам, коли йдеться про мої переконання. — Обличчя мое розвидніло, я це відчувала. — І не маю бажання цьому вчитися.

— Але що ви робили б, якби вас помилували, повернули вам волю? — Чиновник усе ще не йняв віри, що йому доведеться ні з чим повертати до Петербурга.

— Те, що й раніше робила: боротимуся з вашою владою. — Мені стало нецікаво, я повернулася й пішла з кімнати.

— І ви, жінка, матір, добровільно повертаєтесь у те некло? — із щирим жахом у голосі вигукнув чиновник.

Я стенула плечима і вийшла.

Я розповідаю це тобі, Олександріку, не для того, щоб похвалитися власною несхитністю.

Я розповідаю і тобі, і собі, щоб мати силу та мужність читати твого листа.

Я — лише одна з багатьох жінок свого покоління, які не змирилися з рабським існуванням і пожертвували своїм життям в ім'я свободи. Не знаю, чи згадає хто добрим словом мене після перемоги народу над вінцепосними катами. Але наше покоління згадають, я вірю в це. Можливо, ми в чомусь помилялися, недалеко бачили, майбутні покоління будуть зріліші, досвідченіші, але ми жили чесно, як веліла нам совість, а це — головне. Ніхто з ув'язнених у карійській жіночій тюрмі не здався тоді на милість ворога, не пішов на компроміс. Невдовзі було оповіщено про царський маніфест — деяким політичним зменшувався строк ув'язнення. Звичайно, твою Софію маніфест обминув, наша розмова запам'яталася пітерському панові. Та й не тільки розмова, звичайно.

Одну з наших подруг, згідно з маніфестом, звільнили з в'язниці і відправили на поселення. Вона відмовилася

прийняти маніфест і вимагала повернути її у тюремну камеру! Розгублений комендант наказав відвезти непокірну в Іркутськ. В Іркутську вона так написала генерал-губернатору: «За словами завідуючого карійськими державними зсильно-каторжними, мене звільнили від каторжних робіт завдяки наймилостивішому маніфесту 18 травня 1883 року. Не визнаючи ні за ким права ані карати, ані милувати мене і дивлячись на те і на інше як на насильство, я заявляю, що відмовляюсь від дарованої милості і згодна краще відбути весь строк каторжних робіт, аніж прийняти милість від ворогів тієї ідеї і тієї справи, за яку була засуджена до каторжних робіт. Шехтер. 10 серпня 1884 р.». Її силоміць відправили на поселення в Якутію...

«Панові управляючому Забайкальською областю. 1 березня 1884 року

...Вашому превосходительству відомо, що я заходив у стосунки з п. міністром внутрішніх справ про переведення у в'язниці Європейської Росії каторжних державних злочинців, що утримуються на Карі, Софії Богомолець, Єлизавети Ковальської, Олени Россікової і Шейви Шехтер, що відрізняються буйною натурою, постійним порушенням тюремних правил і вкрай зухвалою поведінкою з начальством.

Нині товариш міністра внутрішніх справ, завідуючий поліцією генерал-лейтенант Оржевський від 16 січня за номером 328 повідомив мене, що п. міністр внутрішніх справ визнав за необхідне перевести Богомолець, Ковальську і Россікову в іркутський тюремний замок, додавши, що у зв'язку з переповненням цього замку з боку міністерства внутрішніх справ немає заперечень щодо поселення двох із згаданих осіб в одній одиночній камері... Прошу ваше превосходительство негайно зробити розпорядження про відправлення Богомолець, Ковальської і Россікової в Іркутськ на поштових конях із цілком надійним конвоем, з усіма письмовими даними

і фотографічними картками, що є при них, повідомивши про час виїзду їх генерал-майора Носовича і головне управління...

Комендант карійських політичних тюрем».

ОЛЬГА ПРИСЕЦЬКА — браві **ІВАНУ ПРИСЕЦЬКОМУ**. 3 травня 1884 року

«...Тобі, мабуть, відомо, що Софія в Іркутську, причина переведу її туди поки що невідома. Олександр пише, що він подав прохання про переведення його туди, де буде Софія, якщо, звичайно, Софії не привезуть до нього... Сашуня ще хворий, але кашль трохи стих...»

ІВАН ПРИСЕЦЬКИЙ — сестрі **СОФІЇ БОГОМОЛЕЦЬ**.

«Дорога Софійко, із київської в'язниці в іркутську — вітання! Винен я перед тобою, що рідко пишу, але впевненість у тім, що найневинніші листи не доходять до тебе, убиває всяке бажання писати. Ось і тепер пишу і майже упевнений у тому, що лист не дійде. Вістка про переведення тебе в Іркутськ породила такі ілюзії, крах яких тяжко відгукнувся на всіх нас. Ми всі уявили, що тебе зовсім звільнили внаслідок перегляду справи. Виявилось же зовсім інше. Що ж тобі написати таке, щоб лист не засряв? Ти, мабуть, знаєш, що я уже більше десяти місяців сиджу тут. Арештований 2 вересня 83 року... У Росії тепер часи дивні, таких ще не було. З одного боку ніби полегшало тобто з нашим братом не так шпарко і жорстоко розправляються, з іншого — над так званою інтелігенцією гніт значно посилюється. Газети і журнали закривають. Книжки, уже давно видані, забороняють, літераторів забрають і т. ін., і т. ін. Але відчуваю, що належить замовкнути...

Як тобі живеться, моя дорога? Твій Сашко уже величеський хлопчисько, утішає діда і бабусю. Я з Олександром іноді листуюся...

Твій Ів. Прісецький».

На листі жандармська помітка: «Залишити в «Справі...».

Ми, карійські бунтарки, в цей час голодували в іркутській в'язниці, куди нас перевели на прохання коменданта карійської каторги. Шістнадцять днів. Боже мій, як це легко сказати—голодували шістнадцять днів. Трое слів, один ковток повітря. Смерть, розтягнена на шістнадцять днів,—ось що таке голодовка. Жандарми приносили в камери і ставили біля нар миски з їжею. Ми відверталися, але їжа вдиралась у нашу свідомість запахами. Щоб зламати нас, жандарми приносили не тюремну баланду, а обіди з ресторації. Я пам'ятаю паморочливий запах смаженої картоплі. Люблю її з дитинства. Я і сама вмю готувати. Поріжеш картоплю кубиками, кинеш у кипляче масло, кубики вкриваються дуже смачною хрускітливою скоринкою, а всередині картопля м'яка і ніжна, тане в роті. Так розповідаю тобі, аж самій захотілося їсти. У в'язниці завжди хочеш їсти, я давно до цього звикла, а тут раптом картоплі смаженої заманулося. Зараз минеться, я не дозволяю собі розніжуватися. На жаль, потім уже ніколи жандарми не приносили нам засмаженої картоплі, приносили лише тюремну баланду. Правда, після закінчення голодовки іркутський «вищий світ», жіноча половина якого нам співчувала, прислав у в'язницю виноград, печиво, цукерки, але я принципово відмовилася—ненавиджу пілатів у спідницях, які, розкошуючи по вітальнях, заспокоюють власну совість крихтами з обіднього столу!

Так ось, про смажену картоплю. Принесли її на десятий чи дванадцятий день голодовки, я вже не рахувала днів, я ослабла, свідомість застеляв холодний, пронизливий туман, який буває в передзим'я. Пахоші їжі пройняли моє тіло, уже готове до смерті. Тіло, але не свідомість; рука мимохіть потяглася до блюда, обсмажений з боків вправним поваром кубик картоплі лежав на моїй долоні, що тремтіла, а тіло бунтувало далі, згадуючи, накликаючи, нав'язуючи давно і, здавалося, назавжди

забутий її смак... Жандарми ж навіть не помітять, що ти трішки під'їла, підтримала себе, навпаки, ти витримаєш боротьбу, більше насилиш їм,— неймовірним зусиллям волі я впустила з долоні смажений кубик, а потім збрала останні сили і псунула зі стільця миску — миска брязнула, картопля падала на підлогу, як падає буйний дощ на суху, спраглу землю. Тої ж миті до камери вбігли жандарми на чолі з офіцером — вони таки стежили за мною!

— Годувати її силоміць. — кинувся до мене офіцер. — Вона у мене їстиме!

Здається, я, захищаючись, ударила офіцера, хоч як я там могла його ударити, в мені ледве дух тримався. Пізніше мені надбавили за це ще рік каторги. Наступного дня в тюрму приїхав іркутський губернатор. Він демонстративно пробіг по юридору і голосно, щоб ми почули, гукнув:

— Заготуйте п'ять трупів!

Ми — п'ятеро жінок — і справді помирили. Ми вже й хотіли померти. Але після шістнадцяти днів голодовки начальство відступило. З хворого робітника зняли кайдани — з протесту проти знущання над робітником-революціонером і почалася голодовка. Про голодовку стало відомо в столицях, а російське чиновництво, ти це знаєш, зайвого шуму не любить, воно хотіло б душити нас тихо — подушками. Якийсь чин спішно приїхав потім на Кару (іркутським тюремникам вдалося знову сплавити неспокійних постояльців): «Я присланий з Петербурга дізнатися, що тут із вами чинять, — ми і в Петербурзі не маємо спокою через вас...»

Але геть їх! Нарешті я рзгортаю твого листа, Олександріку; на ньому — невидимі сліди чужих пальців і очей, я відчуваю їх майже фізично; аркуші оброблені хімікатами — Кіт підозрілий, Кіт шукав між рядків невидимого тексту, йому всьди маряться втечі і змови. Все ж це твої слова, твоєю рукою посіяні рядочки літер, твої пальці торкалися цього паперового поля, я цілую краї його і відчуваю за своїх вустах твої пучки. Кожне слово твоє я повторюю тричі, і десять разів, і сто, я всотую його, як спрагла земля краплину води, я малюю розказане тобою у своїй уяві, стираю і знову малюю, аж поки малюнки стають такі реальні, живі, що в них пульсує кров.

Я бачу, як наш Сашко уперто й зосереджено пиляє велосипедними колісьми піщугу на ніжинських вулицях (сорочечка йому прилипла до тіла, і піт заливає оченята, я наздоганяю його, витираю хусточкою чоло і вмовляю відпочити — Сашко заперечливо крутить своєю чоластою голівкою). Я бачу твоє замислене обличчя над томиком Канта (уже сивина в скронях, Олександріку!) в липовій альтанці (липи підросли — літ вісім я не була в Ніжині). На тобі біла з вишивкою на комірі і на рукавах сорочка, я заходжу до альтанки нечутно, затуляю долонями тобі очі, ти береш мої долоні в свої широкі ручища і лагідно їх цілуєш. Я бачу навіть те, чого ще не було, але що ти вимріяв, — що могло б бути (Кіт, підбиваючи мене на відступ, малював наше майбутнє з твого листа!): будиночок у сибірському повітовому містечку, за вікнами веранди — ліс, ви із Сашком повертаєтесь додому з повними кошиками грибів, я застеляю на веранді стіл білою скатертиною, кипить самовар, перші краплі дощу дзвенять об залізний дах веранди, ви п'єте чай і лякаєте мене оповідками про ведмедя, якого нібито стріли в лісі. Минають роки мого обов'язкового, після каторги, поселення в Сибіру, мені дозволено в'їзд у Європу. Сашко закінчив гімназію і прийнятий до Київського університету, звичайно, на медичний факультет, ти прищепив йому любов до медицини. Ми родиною їдемо до Києва, наймаємо або купуємо будиночок на тихій київській вулиці, неподалік університету, ти маєш медичну практику, я допомагаю тобі (не забувай, у мене за спиною — майже закінчені медичні курси!). Сашко вчиться в університеті, а на його ваканції ми їдемо на Полтавщину, купуємо в селі і ночуватимемо в сні, як колись, коли ми щойно одружилися, були молоді, а може, ми ніколи й не постаріємо, завжди будемо молоді...

Я бачу те, чого ніколи не буде.

Ти пишеш про все це і віриш у реальність написаного тобою, ти живеш ще у солодкому сні надії, а я вже знаю, що це тільки хвилиний сон, завтра або позавтра (а для тебе — через місяць, коли ти одержиш відповідь на своє прохання з Петербурга) він розвіється. Будь же щасливий хоч цей місяць.

Собі я і такого щастя дозволити не можу.

Коли мені особливо тяжко, як сьогодні (відмовляти собі в щасті легше, ніж відмовляти у щасті людині,

яку так любиш!), я згадую декабристів. Багато з них несло свій хрест поблизу місць, де нині і я «караюсь, мучуся... але не каюсь». Чи знаєш ти слова, народжені мужньою музою Одоєвського: «Был край, слезам и скорби посвященный,—восточный край, где розовых зарей луч радостный, на небе том рожденный, не услаждал страдальческих очей...»? Це про край, де я перебуваю. Порівняно недалеко, як на сибірські масштаби, на Акатуї, помер непримиренний декабрист Лунін. Розповідать, незадовго до смерті в нього залишався один-єдиний зуб (цинга!), Лунін показував на цей зуб і казав: «Хоч один, але і той супроти царя Миколи...» Це з наших країв Лунін писав: «Справжнє життєве поприще наше почалося із вступом нашим у Сибір, де ми покликані словом і прикладом служити справі, якій себе присвятили». Він боровся з царизмом до останнього подиху.

У мене — хороші учителі, Олександріку.

Їх була крихітна жменька — декабристів, кілька крапель у морі безпринципного чиновництва і безправного, затурканого народу, але якби не було їх, не було б і нас. Так вогонь біжить по порохівім сліду, біжить крізь епохи, покоління, аж поки, в майбутньому, не вибухне бочка з порохом: революція! І декабристи, і ми — лише пороховинки на великій дорозі історії, є щось більше од нас — вогонь, і про нього, а не про себе, треба думати, чоловічку. Та й уяви: якби не було декабристів, чим би здавалася нам, нащадкам, миколаївська епоха — ще одним чорним, мертвим лишаєм на тілі історії. Вони, ці кілька десятків мужніх людей, врятували в очах наступних поколінь честь своєї епохи. Я певна, я вірю, що і про нас колись так скажуть.

Звичайно, нас теж одиниці порівняно з інертною масою, порівняно з армією царських пісів, навіть порівняно з тими, які все знають, все розуміють, та мовчать. Але й одна людина може бути в отаку, як наша, перехідну епоху дужчою од тисяч, якщо вона почувається вільною від узвичаєних догм, не боїться сказати про це вголос, не боїться бути правдивою перед власною совістю, врешті не боїться (бачиш, скільки — не боїться! Я зрозуміла: розумних у світі багато, але мало мужніх, і якщо я, слабка жінка, знаходжу в собі сили не боятися, це важливо не лише для мене) — не боїться постраждати за свої переконання. Одна людина може

порятувати для мільйонів віру в людство — на цьому я стояла і стоятиму завжди, і усвідомлення цієї високої місії додає мені сил і сьогодні, Олександріку.

Не сумуй, коли дізнаєшся, що твоїм мріям не судилося здійснитися. Отже, так треба, не нам, а людям, нашим сучасникам, нашим дітям, нашим онукам і правнукам, усім, хто житиме після нас. Втім, хтозна, можливо, зустрівшись, поживши разом, ми уже не любили б так одне одного, як любимо тепер.

Отак, як зараз, я, здається, ще ніколи тебе не любила.

Хоч мені і раніше часто здавалося, що це уже найбільший вогонь нашого кохання, що любити палкіше, аніж ми одне одного любимо, уже неможливо.

А він, вогонь, із роками лише розгоряється.

Тільки ж завтра я забороняю собі думати про тебе, Олександріку.

Завтра мені потрібно буде багато сил, я це знаю.

Але прийде день, коли я знову почуватимуся вправі думати про тебе і розмовляти з тобою.

І я ще більше любитиму тебе, чоловіченьку мій.

Тільки ж чи можна любити гостріше й пристрасніше, аніж я люблю тебе нині?

Не знаю.

...А у мене новосіллячко, Олександріку. Уже давно, правда, не пам'ятаю, котрий день. Я навіть не знаю, яке сьогодні число, а місяць — осінній. На прогулянки мене нині не виводять, Кіт заборонив, але коли заходять наглядачка чи жандарми, на їхніх валянках сніг, зима тут рання. І стіни моєї нори, мого колодязя (високо вгорі ледь сіріє загразоване віконечко) покриваються з кожним днем все грубішим пластом криги, на підлозі теж крига, хоч ковзайся, але розбігтися нема як: коли я хочу розігнути ноги, то лягаю по діагоналі, я казала сьогодні наглядачці: «Труну і ту роблять згідно з інструкцією у ріст людини, а тут живої людини не можуть похоронити як належить, невже так обідніла царська імперія?» Наглядачка відмовчується, Кіт її настрахав, мовляв, особливо небезпечна революціонерка. Ще б пак, за спеціальним розпорядженням перевели із в'язниці для політичних у карцер кримінальної тюрми. Ось так, Олександріку: тепер я в карцері і, мабуть, до смер-

ті. Кіт і всі воннадіються, що я в цих умовах швиденько складу ки, переселюся на кладовище і дам їм нарешті спок. Бо в таких умовах людина справді не може існувати — це за їхніми уявленнями. Але я не подарую їм таї втіхи, я живуча, я ще їм посмичу нерви. Пам'ятає (ніби ти й справді міг чути мої шептання, я геть диню!), я трішки жалілася на свою попередню камеру: Тепер згадую її з ніжністю. Де мій, хай і крихітний, голик, мої нари, мій синник (подушка пахла луками!), ій каганець? Оберемок соломи, кинутий на крижані длогу, — ось і вся моя постіль тут. Гасника забрал, щоб я не спалила і камери, і себе — я мушу помиратихо, не порушуючи інструкції... Знову переодягли мену все казенне: в коротеньку, з арештантської ткани спідницю і таку ж сорочку, величезні коти — і кинули додачу арештантський халат. Я така смішна нині в ц ганчір'ї, добре, що ти мене не бачиш. Я не жалюся, і, мені добре. Бо я перемогла свою хвилину рознінність, свою людську слабкість (капітан Ніколін — звідчений кат, знає, куди і як бити: почуття дружин матері, жінки). Я усіх їх, опричників, блюдолизів царких, перемогла. Вони скаженіють, а вчинити зі мн нічого не можуть, я дужча од них — переверчених, гепроданих, перестрашених мертвяків, зашинелених макенів, я дужча, бо навіть півкроку не зробила від свс хресного шляху, як вони усі цього не домагалися.

Я довго не змовляла з тобою — боялась і тебе засмутити (я пев: хоч ти і не чуєш моїх слів, але відчуваєш мій наїй через тисячі кілометрів) і себе розслабити.

Кіт прийшов в'язницю скоро після нашої останньої з тобою розми. Він був ситий, веселий і приємно збуджений впееністю в успіхові своїх психологічних дослідів наді мною.

— Так-так, брий день, добрий день, Софіє Миколаївно, тут тріи темнуvато, треба сказати, хай переведуть вас у ітлішу камеру. Кравченко! — Це до унтер-офіцера, ий завжди супроводжував жандармського капітані бовдуром стовбичив у дверях. Кіт знав, як його «облять» політичні, і страшенно боявся за своє життя. Поклич наглядачку в'язниці! Беріг для вас, нікого не зеляв, найкраща камера у всій тюрмі! Але й тут види як ви посвіжіли з лица, день при дні

надворі, під сонечком — це будь-кому йде на користь, курорт, а не в'язниця, так-так, ми вас ще підгодуємо — власний чоловік не впізнає, вони там, у Європі, думають, що ми вас голодом моримо. Ви можете самі написати чоловікові, я дозволяю, з інструкцій теж бувають винятки, думаю, що ми порозуміємося, хіба не так, ми ж розумні люди. Чому ви все мовчите і не ворухнетесь, ніби перед вами стовп мальований, а не комендант політичних тюрем?! Ви погано виховані! — кинув він раптом роздратовано, на мент скидаючи личину, його акторства надовго не вистачало, вовк вишкірив зуби.

— Ну що ви,— відповіла я по хвилі з блаженною посмішкою на вустах, ти знаєш, я можу бути дуже в'їдливою,— порівнювати жандармського офіцера з мальованим стовпом — це надто образливо для стовпа...

— Кравченко! — заволав у коридор капітан Ніколін.

— Мальований стовп не робить зла людям. А взагалі, ми з вами не в салоні, я на це дивлюсь реалістично: ви — мій тюремник, я — у вас в полоні. І про яку ввічливість може йти мова?

— Ви відбуваєте покарання, визначене законом!

— Плювати мені на ваш закон, я його ніколи не визнавала і не визнаю! А вас я ненавиджу і хочу, щоб ви про це знали!

— Кравченко! — кричав Кіт.

— Слухаюсь! — виріс знову на порозі камери унтер-офіцер.

— Де ходиш, запитую тебе, де ти ходиш?!

— Винен, ваше високоблагородіє!

— Чув? Про закон — чув?!

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Протокол! Негайно!

І Кіт вибіг із камери, хряснувши дверима.

Але за півгодини він знову з'явився — стишений.

— Спробуємо забути, що ми тут одне одному наговорили, хоч ви розумієте, що я їду на свідоме дисциплінарне порушення, згідно з інструкцією я мушу негайно повідомити про інцидент і ваші злісні наклепи особисто панові міністру.— Кіт підняв гладкий палець і значливо подивився на мене.— Я їду на це, бо розумію жіноче серце: вість про можливий приїзд чоловіка й сина сколотила вас, і нерви розгулялися, всі ми люди — і революціонери, і офіцери жандармського корпусу.

Я так промовисто глянула на нього після тих слів, що Кіт на хвилю затнувся.

— Я не вимагаю від вас письмових зобов'язань, якщо це вам неприємно, повірімо одне одному на слово, як джентльмени.

— Джентльмен не служигиме у жандармському корпусі і в тюрмі для політичних...

— Що?!

— Жандармською формою можуть пишатися або дурні, або цинічні підлотники, яким байдуже до всього, окрім кар'єри і ситого утримання.

— Ви ненормальна! Я відпавлю вас у божевільню!

— Для вас нормальний — тише раб! Я не бажаю милостині від влади, супроти якої борюсь і боротимусь до останнього свого подиху!

— Кравченко! Гамівну сорочку на неї! — Кіт повільно відступив до дверей, не зв'язавши з мене нажаханих очей, неначе в моїх руках і справді був револьвер. О, що я не віддала б у цю мить зазброю!

— Це на вас треба одягти гамівну сорочку! На всіх вас разом із вашим царем! Опричники, кровопивці народні! І рано чи пізно, а народ це зробить!

Я розіп'яла себе на дубових, оббитих залізом дверях. По той бік дверей глухо заклацали замки — так зачиняли віко моєї труни.

Кіт заявився ще раз — наступного дня, набурмосеновничий. Під рукою — течка з паперами. Дістав із течки і поклав на столик списаний аркуш:

— Прочитайте протокол про вчорашнє і підпишіть.

Я мовчки похитала головою

— Так-так, обійдемося і без вашого підпису. Я написав рапорт про вашу поведінку і хочу, щоб ви його знали. Рапорт адресований у столицю, його читатиме сам пан міністр. Самі розумієте, що після такого рапорту ні про яку поїздку вашого чоловіка і сина на Кару не може бути й мови. Хоч ви й маєте усіх нас, жандармських офіцерів, за катів, я не кат, і я це доведу! Одне ваше слово, ви знаєте, яке це мусить бути слово, і я не дам ходу рапорту, на ваших очах порву і протокол, і рапорт.

І Кіт почав читати рапорт своїм тихим, вкрадливим голосом. Але з кожним словом його голос гугняво вищав, відчувалося, з якою наслодою писав він цю писульку, а ще з більшою — читав її. Я сміялась би, якби

мала силу сміятись. Я була вкрай змучена всією цією комедією і хотіла єдиного: аби швидше вона закінчилася. Я не дуже дослухалася до рапорту. Починався він з того, що політична злочинниця Богомолець уже виправилася було, а тепер знову висловлює свої дерзновенні погляди, вона погано впливає на інших злочинниць, і через те Богомолець необхідно ізолювати. Далі йшла теоретична частина — виношені, вистраждані думки й ідеї жандармського капітана Ніколіна: «Взагалі державні злочинці у випадку, якщо за різні грубі слова додавати строк перебування їх у в'язниці, то до подібного покарання ставляться дуже байдуже. Подібні заходи виправити їх не можуть, а вони за кожного випадку тільки намагаються глумитися над наглядом, а через те до подібних осіб, які дозволяють робити грубі виходки, для користі і прикладу було б корисніше піддавати їх тілесному покаранню...» А потім знову про твою жіночку: «.. В даний час, якщо Софія Богомолець буде переправлена з в'язниці і ув'язнена де-небудь у справжнє одиночне ув'язнення — можливо, виправиться, але якщо знову дозволить собі що-небудь недоречне, тоді необхідно якомога частіше тримати її на хлібі й воді... Якщо ж її витівка залишиться без суворого покарання, то Богомолець з метою, щоб похизуватися, буде що-небудь видумувати, щоб принизити тюремний нагляд чи кого-небудь із начальства. Ротмістр Ніколін».

Кіт дочитав рапорт, з особливим апетитом вимовивши останні слова — «ротмістр Ніколін», переможно глянув на мене, хитнувся з носків на п'яти.

— Я чекаю вашого вирішального слова, Софіє Миколаївно.

Я мовчала: все, що я хотіла сказати, я сказала учора. Мені бридко розмовляти з Котом. Я заплющила очі, щоб не бачити його пихатого обличчя.

— Так і будемо мовчати?

Я не ворухнулася.

І тоді Кіт зрозумів, що програв. Я не розплющувала очей, мабуть, його мармиза в цю хвилину була страшна. Я почула лише його знівсілий шепіт, що зірвався на крик:

— Ти мені у карцерах згниєш!..

Все інше ти вже знаєш, чоловічку мій любий.

«ПРОТОКОЛ

1887 року счня 12 дня.
Усть-Кара Забайкальської області

Я, завідуючий зсильно-каторжними державними злочинцями окремого корпусу жандармів ротмістр Ніколін, сього числа об одинадцятій гсдині ранку прибув в усть-карійську жіночу державну в'язницю для опиту в справі зсильно-каоржних державних злочинниць Софії Богомолец і Єлизавети Ковальської внаслідок даного доручення начальником іркутського губернського жандармського управління вд 24 грудня 1886 року за № 740, обгрунтованого вимогою помічника начальника Бессадабського губернського жандармського управління в Ізмаїльському і Акерманському повітах від 22 вересня нинішнього року за № 156 в присутності в'язничного нагляду, і саме жандармського унтер-офіцера Йосипа Кравченка і наглядачки Єлизавети Кривченко, державні злочинниці Софія Богомолец і Єлизавета Ковальська відмовились давати будь-які відповіді на опит у справі аю підписувати будь-які протоколи; крім того, злочинниця Софія Богомолец почала підвщеним голосом виголошувати недоречні слва, закінчуючи словами: «Яке право мають її негідники, шпики наказувати мені і мене доптувати...»

Через цю і складений даний протокол у присутності поіменованого в'язничого нагляду... який і представити начальнику іркутського губрнського жандармського управління і копій з оного військовому губернатору Забайкальської області, просячи клопотання про переведення державної злочинниці Софії Богомолец із усть-карійської жіночої в'язниці в інше яке-небудь приміщення, оскільки за подібних недоречних її вихваток неможливо ручиися за збереження спокою у в'язниці, а таюж на випадок відвідин ким-небудь із начальвуючих осіб, щоб не було нанесено нею образи як дією, так і на словах...»

Сміятимешся, але я подружилася з пацюками. Спершу я воювала з ними. Пацюки з'являлися в моїй норі навіть серед дня (втім, і опівдні в камері сутінки), визирали з дірок у підлозі, шмигали з кутка в куток і знову зникали в підпіллі. Опівночі, коли я нарешті засинала (я так мало нині сплю, важко засинаю і прокидаюся від кашлю), вони розкошували, гуляючи по камері, ніби по власному обійстю. Удень я затуляла соломою й ганчір'ям дірки в підлозі, уночі прикидалася, що сплю, а потім першою нападала й проганяла їх; після такого тарараму пацюки на кілька годин зникали, щоб пізніше з'явитися знову і почати все спочатку. Тепер я не жену їх, я віддаю їм добру третину хліба з тих трьох фунтів, що мені належаться, і навіть розмовляю з ними, особливо вночі, коли не спиться. Лише гладити себе вони не дозволяють, тікають від руки, але, сподіваюся, звикнуть, якщо мені судилося ще трохи проіснувати, бо моему гибінню в цій ямі покладе край лише моя смерть, я це знаю.

Згадався раптом наш сад у Климовім. Коли зацвітали бузки на горі (рожево-блакитні замети!), густі бузкові пахощі (дихаєш глибоко-глибоко і ніяк не надихаєшся) скочувалися такої години по схилу до ставка, залетеного срібними струнами солов'їного співу. А якогось ранку на початку травня мене будив акорд переливчастих, голубих (у дитинстві і звуки мають колір) мелодій, і я прокидалася із щасливим здогадом, що з вирію прилетіла іволга, бігла в сад, і справді знаходила голосисту грудочку сонця у зеленому верховітті верб, і радісно віталася до неї...

Забудь мене, Олександріку, серденько моє, сонечко моє, ти ще молодий і будеш щасливий з іншою, а Сашкові нашому потрібна матір. Боже, що я кажу, не слухай свою навіжену Софійку, для якої без тебе і синочка нашого немає світу.

Любїть мене, любїть!..

1891 ← 1895

ДОРОГА ДО МАТЕРІ

«14 жовтня 1890 року... 3-го дня був лікар Богомолець, і я з ним перекладав статтю Діана...»

Із щоденника Л. М. Толстого

Л. М. ТОЛСТОЙ — М. І. СТРАХОВУ

«...Богомолець, лікар, дружина якого на каторзі у справі київській політичній у 1881 році, просить, щоб йому дозволено було приїхати до Петербурга клопотатися про те, щоб поїхати до дружини (вона закінчує каторгу, повинна висилатися на поселення). Йому ж, чоловіку, хоч він і не судився, заборонений, унаслідок його знайомств, в'їзд до столиці.

Чи не можете виклопотати через когось цей дозвіл? Він переконливо говорить, що необхідно бути самому. Він минулого року просив і був у Дурново. Йому обіцяли і потім відмовили. Треба обридати, бо забудуть. Олександра Миколайовича я просив, але він відмовився допомогти мені. Через це ви йому не кажіть. А якщо у вас немає інших шляхів, то можна б через Олександрю Андріївну Толстую Ну, даруйте.

Ваш Л. Толстой».

Л. М. ТОЛСТОЙ — М. І. СТРАХОВУ
(6.XII.1890)

«...Спасибі вам, любий Миколо Івановичу, за клопоти у моїх справах; я не зрозумів лише, що значать слова Семенова: «Усе буде зроблено». Чи можна написати Богомольцю, щоб він їхав до Петербурга? Напишіть, будь ласка, відразу ж лише відповідь на це запитання».

М. І. СТРАХОВ — Л. М. ТОЛСТОМУ
(2.I.1891)

«У справі про Богомольця одержав більш докладні дані: по-перше, його дружина ще не відправляється на поселення,— ще строк не вийшов, через це прохання чоловіка передчасне; по-друге, наглядачі незадоволені нею, отже, сама висилка на поселення не вирішена, ще є під питанням. Не можу придумати, що можна ще б зробити, а взагалі думаю, що клопотатися тепер дуже важко. Ще нещодавно були чутки про якісь готування до замаху і про страти, вчинені таємно, подробиць не знаю жодних, але що справа була, знаю безсумнівно. Так, Лево Миколайовичу, ваше вчення ще не досить діє; як не бачать безрозумні, що злом зло викликається?»

«Цілком таємно.
Черчинськозаводському окружному начальнику

За одержаними даними, 31 травня цього 1891 року виїхав із Ніжина Чернігівської губернії на карійські промисли лікар Олександр Михайлович Богомолец, що перебуває під негласним наглядом, з малолітнім сином для побачення з дружиною, зсильно-каторжною державною злочинницею Софією Богомолец...»

Багатолюддя Бессарабського ринку, стрункі тополі на Бібіковському бульварі, червона громада університету, де навчався колись (неймовірно давно, ще до його, Сашкового, народження) батько, золоті, пад білими полотнищами стін, шоломи Михайлівського і Софійського соборів — усе було вперше, усе збуджувало, будило уяву, аж приємно паморочилася голова. Таке бувало із Сашком, коли він довго дивився в небо, на кучмате білохмар'я, і вибудовував із пливких оболоків свої химери: небачені міста, далекі землі, населені велетнями і крилатими звірами. Тепер усе було буденніше, реальніше, зате насправжки: Сашко на хвилю заплющувався, а коли знову відкривав очі — Київ не зникав, як його химери, вибудовані з хмар, не відпливав за обрій, Київ кружеляв навколо в барвистому, гамірному танку. Учора, по приїзді, вони з батьком ходили до театру, і вуличне життя великого міста бачилося Сашкові продовженням веселої вистави: танцював на хідникові двірник із мітлою, танцювали на бруківці коні, запряжені в дροжки і фаетони, через майдани, оторочені незвично високими (після приземкуватого, тихого Ніжина), піби не справжніми, а намальованими на полотнищах декорацій будинками, дрібцювали люди, схожі на театральних статистів. І лише жебраки — вервечки на вулицях, на товпи навколо соборів та церков — порушували у Сашкових очах веселу карнавальність Києва. Обірвані, босі або в личаках, з темними, виснаженими обличчями, вони молили перехожих голодним блиском очей, благально простягали сухе гілля рук, жінки тримали дітей, таких же виснажених, завислих у брудне лахміття.

— Що це, тату?

— Голод, синку. У Росії голод. Ось і рятуються люди, як можуть. Ідуть на південь з Поволжя, з центральних губерній.

— А в гімназії казали, що наша країна найбагатша в світі.

— Землі у нас справді багато, мало в кого є стільки землі, здатної родити.

— Чому ж земля не може прогодувати людей?

— Бо земля не належить людям, які на ній працюють. Земля належить багатим.

— Чому ж люди не можуть відібрати землю в багатих?

Олександр знав, що рано чи пізно, а на ці запитання відповідати доведеться. Але не думав, що так швидко. Його син надто допитливий і кмітливий як на свої десять років, гімназичні премудрості його розум не задовольняють, він шукатиме істини поза офіційними догмами. А головне — рана в душі: матір на каторзі. І сама ця поїздка в Сибір викличе тисячі запитань, залишить слід на все життя. І з сином час розмовляти як з дорослим. Але ж на уроках у гімназії Сашкові доведеться говорити протилежне тому, що думає його батько, до чого докопався його власний розум.

Страшна епоха: людина змалечку звикає брехати.

Він, Олександр Богомолець, і тепер вірив у конечну перемогу революції, але запал молодості пригас і тверезий розум підказував, що революції доведеться чекати не рік, не два і не десять, що, можливо, ще й Сашкові доведеться жити в тіні од крил вінценосного орла. Олександр завжди мріяв про те, що син успадкує їхні із Софією погляди, але в глибині душі він не знаходив сили бажати синові хресного шляху, яким пройшов сам і по якому, незрівнянно страшнішому, досі іде Софія. Ростити дитину для тюрми, для сибірських етапів, для карцерів! — тепер він глибше розумів трагедію старих Прісецьких, батьків Софії, четверо дітей яких за своє ще таке коротке життя досхочу наїлися в'язничної баланди. Але ще страшніше, коли діти стають байдужими до загального добра, обивателями, хитрими блюдолизами, цинічними кар'єристами і глузують із молодості батьків, з їхньої самопожертви в ім'я суспільного ідеалу. Був третій шлях: обрати сферу діяльності, де людина навіть за несправедливого ладу могла бути корисною суспільству, наприклад — медицину. Звичайно, це ілюзія: стояти буцім осторонь — теж лити воду на млин ворога. Уже хоч би тим, що ти не намагаєшся цей млин зупинити. І все ж лікар, якщо він чесний лікар, може зробити дещицю добра навіть в умовах деспотизму. А ще краще, якщо син здійснить його, Олександра Богомольця, давню мрію і присвятить своє життя науковій медицині. Знову ж — якщо він буде чесним науковцем (як і чесним лікарем), а не служитиме золотому ідолу. Так чи інакше він, батько, мусить виховати чесну, справедливу, реалістично мислячу людину, а свій шлях у житті Сашко вибиратиме сам.

— Тату, чому бідні не можуть відібрати землю в багатих? — повторив Сашко.

Богомолець скоса зиркнув на візника: звичка молодості. Візник віжкував, наближались до перехрестя, дрожки торохкотили по бруківці — не вчує, якщо й прислухається до розмови.

— Твоя мати пробувала відбирати — долю її ти знаєш. За багатих — величезна державна машина, армія, жандармерія.

— А хіба моя мати була з бідних?

— Не з бідних — з багатих. Але в твоєї матері добре й мужнє серце, вона не може об'їдатися, коли інші люди помирають із голоду.

Це було те, що казала колись, тільки іншими словами, климівська селянка Уляна, яка няньчила його. Вчителі в гімназії показували світ з одного боку, у словах батька, баби Уляни світ повертався інакше. Власні очі, розум і серце підтверджували правоту батька і климівських селян. Правоту далекої, майже нереальної, ніби вигаданої кимось матері. Світ несправедливий, бо злі люди тримають його матір у тюрмі. Світ несправедливий, бо по той бік вулиці, на церковній паперті, хилитається, як осока на вітрі, гурт голодних людей. І хлопчак його літ з ними. Полотняні штани, закасані до колін, ноги чорні, наче змащені дьогтем, збиті до крові на міській бруківці, клунок за спиною, очі спідлоба, як дві жаринки, — голодний. Він, Сашко Богомолець, ніколи не голодував, навпаки, його примушують їсти, навіть коли він їсти не хоче, він лише здогадується, що голод — це погано. Якби батько зупинив дрожки біля церкви, він сказав би голодному хлопчикові: я три дні не їстиму, їж ти, це справедливо. Але три дні — це багато, можна й померти з голоду, адже люди мруть із голоду, він знав, а він померти не хоче, він хоче побачити матір. Краще він скаже голодному хлопчикові: їж день ти, день я, це теж чесно. Світ несправедливий, багаті зобижають бідних, злі зобижають добрих, але світ і гарний. Велике місто — це гарно, хоч і лячнувато, раптом загубишся, і вже ніколи батько не знайде тебе. І золоті маківки соборів — гарно, Сашко озирнувся — соборів уже не видно, розкішна травнева зелень сховала їх. Дрожки скочувалися з гори, вулиці вужчали, будинки втрачали міську празничність, ставали одноповерховими, приземкуватими і губилися серед садів, зовсім

як у Ніжині. Цвіли акації, на левадах білів цвіт калини, густий, солодкий дух жасмину плив через паркани в русла вулиць.

— Куди ми їдемо, тату?

Батько не відповів. Він був завжди серйозний і задумливий, Сашко зник. Сьогодні — особливо.

Олександр чув синове запитання. Але що він міг сказати? Вони їхали у його із Софією молодість. Ані вулиці, по яких вони їхали, ані будинки, біля яких він просив візника зупинитися чи притишити біг коня, нічого не говорили Сашкові, зате скільки нагадували вони Олександрові!

У цій гімназії Софія навчалася, в оцьому домі вони познайомилися, в оцьому сквері зустрілись, а в оцій алеї Ботанічного саду вони освідчилися одне одному в коханні і поклали одружитися. На розі Володимирської і Великої Житомирської серце його болісно стиснулося — тут, у підвалах поліцейської дільниці, проминули перші Софіїні тижні в неволі. Тут він бродив у самотині і відчаї, коли повернувся з-за кордону, дізнавшись про арешт дружини, — вона була так близько і так недосяжно далеко! По Великій Житомирській Софію возили в чорній кареті з Лук'янівської тюрми на суд, уже з крихтним сином на руках, Сашко, звичайно, пам'ятати того не може, а про все не розповіси — де взяти сили, щоб усе те ще раз пережити? І чим ближче до сумно пам'ятної Лук'янівки під'їздили дροжки, тим похмуріше ставало на серці. Він і сам перебув тут гіркий тюремний рік — від арешту до заслання. Його долю, разом із шістьма десятками одночасно заарештованих, вирішили без суду, адміністративно: чотири роки Сибіру...

У куряві купалися і перебігали вулицях перед храпом коня діти, схлипували солов'ї в садках і пронизливо висвистували іволги, яблуневе гілля з пуп'янками зеленків тяглося через парканчики, і раптом зелень розступилася (так несподівано й урочисто піднімаються театральні завіси перед останнім актом вистави), і Сашковим очам відкривається мертво-сіра, з більмами масивних, заграгованих вікон, триповерхова кам'яниця, оточена такими ж сірими, мертвими, з лядою залізної брами, мурами. Сашкове серце шалено забилося, без жодного батькового слова він зрозумів, куди вони приїхали: тюрма. І ще він відчув, як усе, що було досі, втрачає в ціні, а його справжнє життя починається спо-

чатку. Це не був страх, хоч в'язниця будувалася, щоб вселяти страх і в дитячі, і в дорослі серця. Йому було моторошно від невигаданості цієї в'язниці.

І раптом доля матері, що досі видавалася захоплюючою легендою, майже казкою, стала реальною. Останні місяці, відколи було одержано дозвіл на поїздку в Сибір, Сашко жив — ніби читав пригодницьку книгу. Йому пошили кожухок (сибірські морози!), купили валянці. Батько придбав дванадцятизарядний «вінчестер» і нікельований револьвер, навіть дозволив Сашкові потримати їх у руках. Разом з Олександром Левчановським Сашко винаходив код — для таємного листування. Батько побачив код, усміхнувся, погладив по голові: «Яка ж ти ще дитина, Сашко!» Він грався — до цієї ось хвилини, коли зелена завіса піднялася і його враженням очам відкрилась в'язниця, де він з'явився на світ.

— Бачиш третє вікно на другому поверсі? Ось там ти народився, Сашко,— сказав батько.— Де потім десять років пробула твоя матір, скоро побачиш...

«Панові військовому губернаторові.
6 березня 1889 року

При відвідинах мною 18 числа минулого лютого карійських політв'язниць зсильнокаторжна державна злочинниця Софія Богомолець, що утримується в окремому приміщенні при карійському лазареті внаслідок неспокійного характеру, звернувшись до мене, сказала: «Ви страхали нас (її і злочинницю Олену Россікову, що утримується разом із нею) в минулому році, що нас повезуть далеко, а натомість посадили сюди. Знайшлося декілька людей, які бажали добра народу, і їх переслідують тепер, так можуть чинити лише мерзенні опричники. ...Але настигне вас кара». На слова мої, що вона відбуває у в'язниці покарання, призначене судом і законом, Богомолець відповіла: «Плювати ми хочемо на ваш суд і закон». Оскільки мені не надано права робити які-небудь розпорядження стосовно політичних в'язниць і злочинців, що утримуються в них, то покарання на Богомо-

лець за згадану вище зухвалу вихватку не було мною накладено.

Полковник фон Плотто».

Уклавши Сашка (рано-вранці вони вирушають, і хто-зна, коли доведеться спати в постелі), Богомолець вийшов на вулицю. В останніх променях сонця пламеніли бані Михайлівського собору. Прислуга виводила на вечірній променад панських псів. Дріботіли панночки поряд з офіцерами. По бульварах прогулювалися відставні полковники і генерали — їх збирало сюди трохи не з усїєї Росії тепле київське небо. Впевненими гуртами заявлялася з окраїн робітнича молодь — недільний вечір. Робітників у Києві стало більше, і трималися вони інакше, аніж десять-п'ятнадцять років тому.

Уже давно він не ходив отак — спокійно і розважливо, та ще по київських вулицях. Дозвіл на поїздку в Сибір прийшов наприкінці зими, після трьох років клопотань: «...З боку міністерства внутрішніх справ немає перепон для дозволу мешканцеві Ніжина лікарю О. М. Богомольцю відбути з малолітнім сином до Східного Сибіру для побачення з дружиною — зсильно-каторжною, державною злочинницею С. Богомолець, яка утримується в карійській в'язниці». Олександр уже відчайся чекати, тим більше, що Лев Миколайович Толстой нічого втішного не повідомляв. Ще раз турбувати великого письменника в Олександра не вистачало духу. І раптом — радісна несподіванка! Дні замерехтіли, як спиці в колесі. Треба було виїздити одразу, щойно розпочнуться літні вакації в гімназії, до вакацій лишалося два місяці, а справ — без ліку. Виїздили не в сусідню губернію — майже за десять тисяч верст. Олександр сам лякався, коли дивився на карту: залізниця обривалася на Уралі, а ще тисячі й тисячі верст тайги, снігів, незчисленних сибірських рік. Іхав не сам — із дитиною, й мусив про все подбати: одяг, їжа, ліки, зброя, гроші, папери... До всього — опір родичів, і його, і Софійних: везеш дитину на смерть і тому подібне. Він поборов усе, але жив ці два місяці ніби в чаду. І ось перший вечір, коли все зібрано, вирішено, розплановано, квитки в кишені і за якісь десять годин поїзд помчить їх із Сашком на північ, а потім на схід. Завтра будуть нові турботи. А сьогодні і нових ще нема, і старі вже скінчилися.

Можна пройти спокійно київськими вулицями, закривши руки за спину. Тим більше, що поки вони із Сашком бродили по Києву, у готель приходив давній Олександрів знайомий — Микола Ковалевський, залишив записку з проханням на заході сонця навідатися в університетський сквер, він хотів би побачитися до від'їзду.

Олександр здогадувався, в якій справі хоче бачити його Ковалевський. Два роки тому на Карі отруїлась Миколина дружина Марія Ковалевська. Разом із нею добровільно пішли з життя ще п'ятеро карійців. Революціонери протестували проти знущання жандармів над Єлизаветою Ковальською і Надією Сигидою, вибравши єдино можливу для них форму протесту — смерть. Їхні імена відлунили у всій імперії. Докотилася вість про карійську трагедію і до Ніжина. Олександр пережив тоді страшні дні — був певен, що і його Софії уже немає серед живих. Потім один із карійців, що вийшов на поселення, написав Богомольцю: Софію ще наприкінці вісімдесять сьомого року забрали з жіночої політичної в'язниці, мовляв, погано впливала на своїх товаришів, підбурювала їх до протестів, і тримають окремо в одиночці кримінальної тюрми в Усть-Карі, і про події на каторзі вона й досі, напевно, не знає. Так жандарми, бажаючи насолити Софії, мимоволі порятували її від смерті. Бо хто-хто, а його Софія, знаючи про колективний протест, не поступилася б, не роздумувала. Олександр здригнувся. Поки Софія жива — є надія. Хай роки каторги попереду, хай хвороби, холод, хай поселення в сибірській глушині — коли-небудь вони все ж будуть разом. Безнадія — це коли смерть. Олександр зніжковів, бо почувався щасливим порівняно з людиною, з якою зараз стрінеться. Як-не-як він їде до дружини.

З листа МАРІЇ КОВАЛЕВСЬКОЇ:

«Галя моя в цьому році уже закінчує гімназію, — їй уже 16 років, а я, на сором свій, не набула ще відповідної солідності, — мабуть, мені і померти доведеться «несолідною». Втім, я не сумую: за «солідністю» дуже часто нічого не ховається... Я так люблю безпосередні дитячі листи. Вони не знають, що своєю симпатією до мене допомагають витримувати

цю каторгу: хочеться виявитися достойною їхньої симпатії, хочеться зберегтися настільки, щоб, якщо бажана година проб'є, бути на рівні подій, бути здатною дати що-небудь цим молодим душам...»

Він перший навряд чи й упізнав би Миколу Ковалевського. Бачив його востаннє року сімдесят восьмого (тоді Ковалевський вчителював у київській військовій гімназії) і пам'ятав струнким молодиком, хоч роками він був старший за Богомольця. За політичну неблагонадійність Ковалевського звільнили зі служби, і він переїхав до Одеси. Наступного року військовий суд засудив Марію Ковалевську до п'ятнадцяти років каторги, а Миколу Васильовича адміністративно вислали на п'ять літ до Східного Сибіру. Тепер назустріч Олександрові підвелася з лави літня, геть сива, згорблена людина, з вистражданими, аж ніби теж посивілими очима. Лівою рукою Ковалевський підтримував виляючий плед на плечах, хоч вечір був теплий, правицю простяг Богомольцю.

— Даруйте, рідненький, що примусив вас іти, але ж не хотілося зайвий раз мозолити очі готельним служкам, щоб вам не нашкодити, в далеку і тяжку дорогу вирушаєте.

«Невже це і я такий старий? По собі років не помічаєш»,— подумав Богомолець, але сказав інше:

— Я з радістю пройшовся, згадав молодість. Скільки це ми з вами не бачилися, Миколо Васильовичу? Років тринадцять? А ви все такий же — бадьорий.

— Не треба, рідненький.— Ковалевський лагідно узяв його під лікоть.— Ми з вами не панночки. Мое уже відбадьорилося, у могилу дивлюся. Про Марію мою знаєте?

— Знаю,— кивнув Богомолець.— У чийому серці ця висока трагедія не відгукнулася!

— Не треба, не треба слів, рідненький,— поспіхом закутався в плед Ковалевський.— Я стомився від слів. І мені дуже болить— досі. Сам не думав, що так болітиме. Ви знаєте, ми з Марією давно нарізно. Я ніколи не поділяв повністю її поглядів. І дочки жаль— дочка її дуже любила і ждала. Я довго не казав дочці, але перестали приходити листи... Заздрю вашій наполегли-

ності і мужності — з дитиною і таку далину. Я не спромігся, а жаль: дочка лише з фотографії і знає матір. Розумієте, ріднесенькій, повернувся я із заслання, ніби ж воля, а воля яка — помирати з голоду. Кинувся сюди-туди, а заробітку ніякого, роботи не дають, матеріальне становище у мене тут гірше, ніж було в Мінусінську, в Сибіру, ви, здається, в Семпалатинську відбували? Досі існую лише приватними гроками, про яку поїздку можна було думати, хіба що за державний кошт — по етапу, знайомою дорогою... Але я не про те хотів із вами. Будете там — сходіть намогилку Марії Павлівни. Прошепотіть слова од мене. Ми — матеріалісти, але коли ідеться про пам'ять близької людини, стаємо дітьми. І розпитайте, хто знав Марію Павлівну, кого зможете побачити, розпитайте про останні дні її. Це вас не обтяжить?

— Що ви, Миколо Василювичу! Крім усього, це і обов'язок мій перед пам'яттю Марії Павлівни.

— Софії Миколаївні передайте мій низький уклін. Пам'ятаю її, скажіть, і люблю. Покоління, дивлюсь, лині нове виросло. Інакше, аніж ми, думає, інакше дивиться вперед, інші слова на устах. Наші ідеї вже здаються йому старосвітськими. Але мужність таких людей, як Софія Миколаївна, — вона неперехідна і світитиме новим і новим поколінням.

— У Києві тепер спокійно?

— Ніби й спокійно, і неспокойно. Я — трохи збоку, старий, хворий, лише відлуння хвиль ловлю. Але і я відчуваю: розпочинається щось велике. Щось велике, кажу вам... Українофіли, полки — «од моря до моря», чиновнички і студенти, що гоувалися на ролі народних поводирів, а тим часом кублять теплі містечка, — такого завжди у Києві вистачало, це було і буде. Але справжній рух започатковується не там. Море робітниче в глибинах своїх нуртує. Знаєте про справи пітерські — маївки, Шелгуновська демонстрація? У нас такого ще нема, не чув, але марксистські гуртки є, є і робітники, які на нове слово вуха нашорошують. Не подумайте, що я на старість у марксиста заїкався, марксизм, про який зараз стільки сперечаються мені незрозумілий, та і який із мене революціонер, і — лише безробітний учитель, я і в Мінусінськ втрапив швидше по наговору, аніж за справжні гріхи. Але і — ніби морська черепашка: пуста, мертва, а в ній море шумить. Ви, Олександрє

Михайловичу, молодий і міцніший, довше проживете і коли-небудь згадаєте старого Ковалевського: щось велике народжується...

Із промови робітника ПЕТРА АЛЕКСЕЄВА, виголошеної на суді 10 березня 1877 року:

Петро Алексеев: «Підніметься мускуліста рука мільйонів робочого люду...»

Голова суду (*хвилюється і, підхопившись, кричить*): «Мовчати! Мовчати!»

Петро Алексеев (*підвищуючи голос*): «...і ярмо деспотизму, захищене солдатськими штиками, розлетиться в прах!»

З промов петербурзьких робітників на першотравневих зборах 1891 року:

«Ми твердо повинні надіятися на нашу перемогу. Нам варто лише озброїтися сильною зброєю,— а ця зброя є знання історичних законів розвитку людства,— нам варто лише цим озброїтися, тоді ми усюди переможемо ворога. Жодні його утиски і висилки до Сибіру не віднімуть від нас цієї зброї. Ми всюди знайдемо поле перемоги...

...Нести таку свідомість у народ є пряме, невід'ємне право всіх розвинутих робітників. Це показала нам боротьба нашої інтелігенції 70—80-х років. Подивіться, товариші, на цю боротьбу з історичного погляду, як ці друзі і борці народу несли в народ усі свої знання і, нерідко жертвуючи своїм життям, виправдали себе перед історією і не залишились у боргу перед народом...»

«Уряд, як нам відомо, завжди на найменші прояви незадоволень існуючими неподобствами висилає і саджає в тюрми робітників та інтелігенцію... Але я надіюсь, товариші, що такі міри уряду не залякають нікого з нас, а лише збудять більшу ненависть до нього і до існуючого ладу, який його оберігає, і більше бажання скоріше добитися такого ладу, за якого не було б ані бідних, ні багатих, а

всі користувалися б щастям і достатком в однаковій мірі».

«Трудна ведеться боротьба. Уже десятки тисяч молоді загинули за нас у снігах Сибіру, в казематах Петропавловки, Шліссельбургу! Почнемо ж і ми за себе боротися! Нелегко на початку нам доведеться, кожен крок наш, кожен проступок загрожує нам в'язницею чи висилкою, але що ж вдієш, товариші! Не без цього, коли ідеться про життя чи смерть!

Товариші, братове! Невже ми не люди?..»

Повернувшись у готель, Олександр не засвічував лампи, щоб не розбудити сина, але довго стояв біля вікна, дивився на місто, де-не-де краплене газовими ліхтарями, і думав над словами Ковалевського. Більшість тих, хто повернувся із Сибіру, справді лише черепашки, в яких убито серцевину, в'язниці й заслання даремно не минають, а може, даються взнаки літа. Але як важливо, щоб море, до оживлення якого і ти у свій час додав хай і незначних зусиль, шуміло, жило і щоб невгасиме биття хвиль об твердиню самодержавства хоч би відлунювало в тобі радісним серцебиттям. Якщо море хвилюється, отже ти недаремно страждав, немарно стратив молодість на боротьбу і в'язниці, ішов правильною дорогою, хай і не дійшов до мети — дійдуть інші, діти твої і онуки. Доки шторм на морі радує і бадьорить тебе, доти ти ще живий.

Тепер і на Київ він дивився іншими очима. Спокій міста, де він і Софія разом із кращими людьми свого покоління сяяли як могли, як уміли зерна майбутньої бурі,— лише зовнішній. Там, у глибинах, працюють нові сівачі. Життя триває.

Софії буде радісно це почути.

Але час спати. Поїзд відходить рано.

Світ, що досі не сягав далі ніжинських околиць (та ще, як напівзабутий дитячий спогад,— дідове помістя на Полтавщині), раптом безмірно виріс і продовжував вочевидь рости. Дивитись у вікно вагона було все одно, що гортати рясно ілюстровану книгу про мандри, тільки ще цікавіше. Міста, про які раніше лише читав або

чув від учителів гімназії, виявляється, існували насправді: Київ, Курськ, Орел, Тула... Існували незнайомі станції з червоними коробками вокзалів і водогонами, існували поля і ліси, по яких Сашко ніколи не ходив і навряд чи коли ходитиме— так їх багато, існували люди, які й чути не чули про Сашка Богомольця і він про них анічогісінько не знав. Люди штовхалися по вокзалах, тіснилися в проходах вагонів, спали на полицях і навіть на підлозі, під полицями, людей було так багато, що вони здавалися на одне обличчя, як шинелі або картузи гімназистів у гардеробній; але час від часу котресь із облич відкривалося, ставало несхожим на інші, потім теж зникало на одній із станцій, у вокзальній товкотнечі, й Сашко із щасливим передчуттям майбутніх зустрічей думав: «Як багато цікавих людей на світі...»

Він жадібно припадав до вікна, вслухався у вагонні розмови, засипав батька запитаннями, тим більше, що батько ніколи не стомлювався розповідати, не дратувався, не глузував, коли запитання були наївні (Сашко ще так мало знав, а знати хотілося так багато!), відповідав докладно і дуже серйозно.

У Москві їм випав вільний день, батько і син обходили, об'їздили, забравшись на верхівку конки, трохи не всю Москву і так набили ноги об каміння московських бруківок, що у вагоні поїзда, який ішов до Нижнього Новгорода, Сашко спав безпросипно до півдня. Йому снилися кремлівські стіни із вежами, у проїмі кремлівських воріт стояла мати, як завжди в снах більше схожа на іконну діву Марію (ікона висіла в його дитячій у Климовім), аніж на фотографію, і кликала Сашка до себе. Але між матір'ю і ним височів паркан, не з дошок, а з плоских силуетних постатей у шинелях, і Сашко навіть не чув материного голосу, а бачив поверх голів лише простягнені до нього руки, губи, що ворушилися, і вимовні, покличні очі. Очі були сині, батько часто розповідав, що у матері великі сині очі.

Нижній Новгород видався Сашкові містом, збудованим про запас: людей було мало, а будинків багато. Батько пояснив, що Нижній живе знаменитою щорічною ярмаркою, як степова річка — весняною повіддю, тоді в місто на Волзі їдуть з усїєї Росії. Проте причал і тепер був повен життя, Сашко ніколи не бачив стільки пароплавів і барж, спершу Сашко їх рахував, але скоро облишив, причал тягся, здавалося, безконечно. Волга

вразила його — так багато води! Вона була ширша і жилавіша навіть за Дніпро, а Дніпро досі видавався йому наймогутнішою рікою у світі.

— Отут я востаннє бачив нашу маму, — тихо сказав батько.

— Вона попливла на пароплаві? Як і ми згодом?

— Не на пароплаві — на баржі. Ми домовилися зустрітись у Сибіру. Я мав її наздогнати і допомогти здобути волю. А минуло вже десять літ, страшно подумати — десять літ...

— Чому ж ти не поїхав за мамою?

— Поїхав, і знову через Нижній Новгород, і від цього причалу відчаливав, тільки вже не сам — під конвоєм.

— О, так ти, тату, добре знаєш дорогу, ми не заблутаємо!

— Цю дорогу, синку, добре знають тисячі чесних людей Росії, — сумно усміхнувся батько. — На віки вона зрошена сльозами і кров'ю...

— І все ж я малюватиму свою карту, можна?

— Звичайно, так буде надійніше...

Картою вони запаслися ще в Ніжині. По ній виходило, що в Нижньому Новгороді їм треба пересісти на пароплав, пливати по Волзі до Казані, трохи нижче Казані завернути в ріку Каму (тут головне — стежити, коли треба завернути, думав Сашко, бо по Волзі можна запливати аж у Каспійське море, втім, капітан пароплава, напевно, знатиме) і з Пермі знову по залізниці. На Уралі, в Єкатеринбурзі, шитка залізниці обривалася, далі — безвість, а якщо довірятися масштабам географічної карти, то від Уралу їм залишатиметься ще майже дві третини шляху.

Вони вже були на пароплаві, коли буксир відчалив від берега і поволік на середину ріки баржу, огорожену металевою сіткою. Сітка починалася біля самої води і стриміла, виростала з бортів. Сашкові здавалося, що заграбовано і шмат неба над палубою.

— Курей на ярмарок нею возять? — засміявся Сашко. Синь неба відбивалася у воді, і Волга бачилася Сашкові перевернутим небесним тарелем, на краю його, біля низького лівого берега, білів парусник.

— Людей на каторгу...

Сашко різко повернув голову: батько не жартував, його обличчя було серйозне і сумне.

Блакить, відбита у водянім дзеркалі, померкла.

Вони наздогнали загратовану баржу наприкінці дня: у загоні за сіткою ходили люди в арештантських халатах, у круглих, без козирків, схожих на млинці, картузах із сірого шинельного сукна. До крихітних, схожих на бійниці і теж загратованих віконець над самою водою тулилися сірі обличчя. Сашкові схотілося заплющити очі або одвернутись і милуватися високим лісистим берегом Волги, мальовниче цяткованим різноколірними банями монастирів. Але в ще не усвідомленій гаразд, проте вже не дитячій затятості він не заплющувався і не одвертався, дивився й дивився на баржув'язницю, що десять літ тому вполонила й отак повезла в Сибір, у ніч, у неволю його маму.

Прийшов батько, мовчки витер хусткою його обличчя, що було в сльозах, і повів Сашка в каюту. У каюті Сашко вхопився обіруч за широку, теплу батькову долоню і так заснув.

У Єкатеринбурзі батько купив візка з будою. Склавши речі, запаслися харчами і рушили на перепряжних, од станції до станції. Колеса то дріботіли по гатках, витрушуючи з мандрівників душі, то грузли по самі полудрабки в багні, і тоді дзвіночки під дугою ледве теленькали, а батько, нервуючи, просив ямщиків підганяти коней: треба було спішити, мати хвора, вони везли їй ліки. Халабуда на візку поки що була зайва, в Уральських горах вони наздогнали весну: яскраво сяяло сонце, по схилах, зарослих лісами, бігли струмки, зелень була свіжа, ніби її щойно намалювали і фарби не встигли висохнути.

Продовгуваті етапні тюрми, огорожені високими стінами з паль, нагадували велетенські труни, що їх несли-несли на кладовище та й залишили край Сибірського тракту. Усе частіше батько із сином наздоганяли арештантські партії. Кількасот людей, подзвонюючи кайданами, повільно, зосереджено місили болото. Ноги більшості арештантів були босі або обмотані ганчір'ям. Всередині валок рипіли підводи з хворими і багажем. Подекуди сиділи на возах або брели у юрмі, тримаючись за руки матерів, діти. Валки оторочував конвой із гвинтівками. Одну партію вони застали на спочинку біля викладеного з цегли стовпа, з одного боку якого було написано: «Європа», а з іншого — «Азія». Жінки плакали, молилися і цілували землю, яку залишали, мож-

ливо, назавжди; дехто з арештантів пригорщі європейської землі загортав у хустку, обличчя були понурі.

— Кордон. Далі — Сибір, — сказав батько. — Треба зійти, так належить. Страшно подумати, скільки нещасних людей зупинялося тут за віки. Багато людей іде в Сибір, та мало вертається назад.

Батько і син мовчки постояли біля межового знака. Іншим разом десятки запитань народилися б у Сашковій голові, але нині він сам запитував, сам і відповідав, як умів. Він помітив, що за останній тиждень став мовчазніший, аніж раніше, але думки в голівці його нуртували і були незвичні, не хлоп'ячі.

— А скільки нам ще до мами їхати, тату?

— П'ять тисяч миль, синку, Сибір великий.

— А скільки ми за добу проїздимо?

— Якщо їхати удень і вночі, то миль сто п'ятдесят.

— Не скоро ми ще побачимо нашу маму, татку.

— Ти стомився, Сашко?

— Ні, я так — думаю.

Олександр довго, роками, клопотався про поїздку, думав, чи брати сина в далеку і тяжку мандрівку. Здоров'ям Сашко зараз похвалитися не міг: місяці, проведені Софією у в'язниці до пологів, і перші тижні життя в тюремній камері тепер давалися дитині взнаки. Отож родичі мали рацію, коли дорікали, що він ризикує повернутися додому з хворим сином, якщо взагалі повернеться. Але було ще інше здоров'я — здоров'я душі. Подорож по горезвісному Сибірському тракту, власне, — в дантівське пекло, побачення з матір'ю, політичною каторжанкою, людиною величезної духовної сили, — це на все життя, як би воно потім не склалося в сина. Такої поїздки не замінять жодні в світі гімназії і університети. І тепер він бачив, що не помилився. Сашко думав, навчався думати. Майже десяток літ у гімназії його нашіпговуватимуть благонаміреною фальшивою офіційщиною. Але син уже не дасть себе отруїти: він змалку побачив те, що сховано за ширмами, які барвисто розмалювали блюдолизи із зграї Каткових і Леонтьєвих, побачив реальне життя імперії. Можливо, це занадто жорстоко — кинути зовсім молодий розум одразу в такий вогонь. Але по-справжньому міцний метал загартовується не в слабкому вогні.

Як буде далі — невідомо, але легко їхньому із Софійкою синові ніколи не буде, це він знав напевно. Грядуть неспокійні, складні часи, що вимагатимуть від людини неабиякої громадянської мужності. Тихого життя новим поколінням чекати не доводиться. Сибір, звичайно, край просторий, але і він колись переповниться, чаша народного горя і терпіння має свій край.

Дні спливали, як версти: повільно й одноманітно. Уже місяць були вони в дорозі. Сашко намалював на своїй карті Томськ, Красноярськ, Іркутськ. Через Байкал вони переправлялися на пароплаві. Сходило сонце. Вола, і гори, і небо — усе було пурпурним. Сибір вразив навіть Олександра, який уже пройшов тернистим трактом і п'ять літ відбув у Тобольську та Семипалатинську. Безлюддя на тисячі верст, бездоріжжя, злиденність, темнота розсипаних уздовж Сибірського тракту сілець — і неймовірної краси та багатства природа. «Це ще один злочин самодержавної машини,— думав Богомолець.— І такий край зробити тюрмою народів! Він чекає не каторжника, не невільника, а енергійного, ініціативного господаря. Невже колись усе буде по-іншому?» Ці безконечні валки нещасних в арештантських халатах вплинули і на нього. Яку силу переконань треба мати, щоб не розгубити віри в майбутнє свого народу на цих етапах, в тюремних катакомбах і жертвувати власним життям в ім'я його!

Піребралися через Яблоновий хребет. Тут дорога аж до Чити, губернського міста Забайкалля, покотилася рівніше. Після Чити — ще можна їхати до Сретенська, містечка чи селища на березі річки Шилки. Там дорога обривається. Бувалі подорожні розповідали, що від Сретенська до Қари влітку єдиний шлях — по річці, на плотах. Якщо Шилка серед літа обміліє, доведеться чекати повноводдя. Що ж, яким транспортом вони із Сашком тільки не користувалися впродовж подорожі, спробують ще і на плотах. Тільки б швидше, швидше. Тільки б не запізнитися.

Бо можна й запізнитися.

Втомлений дорогою, оглушений враженнями, Сашко тепер багато спав, згорнувшись клубком у куточку кибитки. Олександр цілими днями наспівував упівголоса українські пісні, він знав їх без ліку, а згадувалися лише сумні, і, косуючи оком на сонного Сашка, думав про те, про що він на очах у сина навіть думати не

дозволяв собі. Про Софіїну хворобу він дізнався ще рік тому і відтоді не знаходив собі місця. Олександр знав, що таке сухоти в умовах каторги. Не одного його соратника по революційній справі з'їла в Сибіру ця страшна хвороба. Навіть у Криму люди помирали від сухот — медицина поки що безсила боротися з цією хворобою, ще вже казати про «Крим» у тюремній камері, та ще при сибірському кліматі. Коли хвора рідна тобі людина, віриш у чудо, навіть якщо ти сам лікар. І Богомольць вірив, поки син дивився на нього три-вожними, запитливими очима. Але коли залишався наодинці зі своїми думками, серце болісно завмирало: тільки б встигнути, тільки б встигнути! Якщо вони встигнуть, ще лишиться хоч крихітка надії: він вирве її з темниці яких принижень це йому не коштувало б, хоч би у «вільну команду», а там організм Софії, збурений зустріччю з чоловіком і сином, можливо, знайде в собі сили, щоб протистояти хворобі, тоді і ліки, які він везе, допоможуть.

Історія медицини знає такі щасливі випадки.

Тільки ж як повільно повзе їхній візок по поштової дорозі, що в'ється вздовж Шилки,— вода в річці, полощучись об кам'яністі береги, обганяє їх.

«Минаючи опис усіх труднощів, які траплялися в дорозі, Олександр Михайлович зупинявся на найцікавіших, з його погляду, моментах. Так, переправившись через Байкал і проїхавши чергову тисячу кілометрів, мандрівники опинилися в тупикові — далі шляху не було, і кибитка виявилася зайвою. В ті далекі часи в таких умовах існував лише один спосіб пересування — водою на плотах. Треба було чекати, щоб вода піднялася в річці, та чергового плота. Потяглися дні нудного чекання.

Обидва Богомольці зупинилися на постоялому дворі, якого держав поляк, засланий в Сибір за участь у повстанні. Довідавшись про мету поїздки Богомольців, він оточив наших мандрівників такою увагою і піклуванням, що навіть через тридцять років Олександр Михайлович із хвилюванням згадував про нього... Не пам'ятаю, чи довго тривала

мандрівка на плоту, не пам'ятаю і назви річки, що, здається, впадає у Льодовитий океан, але нарешті Богомольці прибули до мети своєї мандрівки.

Про те, як відбулася зустріч із Софією Миколаївною, Олександр Михайлович не розповідав...»

М. М. Левчановський. Спогади про О. Богомольця.

«С. Богомолець один час утримувалась в окремії невеликій будівлі, що знаходилася неподалік од моєї хатки, і мені іноді вдавалося бачити її, а одного разу я мав навіть досить тривалу розмову з нею. Вона, як і раніше, залишилася непримиримою, не допускала жодних компромісів із начальством. Невимовно тяжко було дивитися на її вкрай виснажене поневіряннями обличчя: у неї тоді почалися вже сухоти. Весною 1891 р. із Росії приїхали навідати її чоловік із сином».

Л. Г. Дейч. 16 років у Сибіру.

«Повторити сумний шлях мені не під силу навіть зараз...»

О. О. Богомолець. З листа, написаного у 1925 році.

Уночі в Софії пішла горлом кров. Вона прокинулася від кошмарного сну: довжелезна, через усю камеру, слизька й холодна, наче гадюка, рука, просунувшись крізь вічко у дверях, здавлювала їй горло. Софія борсалася, виривалася із чіпкої п'ятірні, але дихати не ставало як, вона задихалася, вона вмирала, і вже останнім зусиллям волі зірвала душну повсть сну, запалила нічник. Подушка була геть мокра від крові, у горлі хрипіло. Вона сіла на краю нар, і раптом груди вибухнули кашлем, у роті стало солоно, а наступної миті кров хлюпнула гарячим згустком, і, підтята болем, що, народившись у грудях, гостро відлунув у всьому тілі, Софія сповзла на підлогу. Досі вона була певна, що не боїться смерті: стільки разів за тюремні

роки була на крок від смерті — і не відступала, стояла під дулами берданок, відмовлялася від їжі на шістнадцятий, двадцятий день голодовок, обливала гасом і підпалювала карцерні камери, в які її замикали. Але зараз, глупої ночі, на вогких, холодних дошках погризеної пацюками підлоги, Софію, знесилену від втрати крові, полонив відчай.

Ніч була безлюдно німа, моторошна, ніби на кладовищі: гукай, клич на поміч, проси рятунку — хіба що вартовий, який дрімає на ганку, незадоволено прогупає по коридору, зазирне у вічко дверей і знову піде на ганок куняти, ночі тепер навіть тут не холодні, а ранком доповідь, на радість начальства, що ув'язнена Богомолець нарешті сконала. Ось-ось догорить гас у нічнику і нічник погасне, обірвавши останній промінчик, що еднав її із світом живих, і вона, захлинаючись у темряві власною кров'ю, повільно опускатиметься в ніч, яка не має світанків. Ніколи ніхто з близьких не дізнається, як вона померла, що думала перед смертю і всі ці страшні роки, тіло її закопають на казенному кладовищі, і якщо Олександр із Сашком справді прибудуть цього літа на Кару, їм покажуть лише її могилу.

Згадка про сина і чоловіка стрепенула Софію. Вона знала лише, що поїздки нарешті дозволили і що чоловік і син мають намір виїхати з Ніжина на початку літа, коли закінчаться заняття в гімназії. Так Олександр написав. І більш нічого не знала. Листи йшли місяцями, та й не всі вони потрапляли до Софії: ротмістр Ніколін поїхав із Қари, але новий жандармський наглядчак над політичними так само не любив непокірних, особливо коли Софія сказала правду у вічі начальнику іркутського жандармського управління. Губернатор Східного Сибіру за ту правду «нагородив» ще двома роками каторги. Ніби їй уже не було однаково — сімнадцять чи дев'ятнадцять. Справді, як вони всі, від військового губернатора до наглядчака в'язниці, зрадіють: нарешті позбулися несамовитої Богомолець!

Вона вхопилася за облявок нар і одірвала від підлоги важке, наче ватяна лялька, просякнута водою, тіло. Відтак зіп'ялася на коліна. Ноги від найменшого зусилля мліли, колючі мурашки бігли по жилах, збираючись у грудях у щемкий клубок. Передихнувши, вона поповзла на своє дощате ложе, ніби на мури взятої в облогу фортеці. Уже лежала на сіннику, коли в грудях знову

залоскотався кашель, готовий ось-ось до крові розкряти її слабе тіло. Але Софія зціпила зуби, затамувала дихання і на цей раз справилася з кашлем. Тепер вона намагалася дихати частіше, але не глибоко, щоб не роз'ятрювати легені. Нічник поблимав і погас, але вона вже не боялася темряви. Смерть знову відступила. Вона, Софія, живуча. Вона мусить побачити свого синочка і чоловіка, а там уже як буде. Навіть залізо має межу міцності. Вона ж — лише людина.

Наступного дня до камери зайшов тюремний лікар. Молодий, трохи не з університетської лави, на Кару приїхав нещодавно. Риси обличчя й статура дивно правильні, наче намальовані художником-геометром, великим знавцем пропорцій, з допомогою циркуля: довжина лица мусить бути рівна довжині трьох носів, довжина тіла рівна висоті восьми голів і так далі. Софія не любила мужчин із такими правильними рисами обличчя. Особливо якщо на мужчині так бездоганно, ніби на манекені, сидить темний, з начищеними до блиску жовтими гудзиками мундир. Особливо якщо очі мужчини не тепліші од металевих гудзиків. А може, їй зле після страшною безсонної ночі. Не можна, мабуть, ненавидіти людину лише за те, що їй пасує мундир тюремного відомства. Які думки з'явилися!.. Скоро ти, Софіє Миколаївно, скажеш собі, що не можна ненавидіти жандарма лише за те, що він жандарм: можливо, під жандармським мундиром б'ється добре людське серце... Різдвяні казочки про доброго вовка... Вовк не може бути добрий за своєю природою, за природним своїм призначенням. Порядна людина ніколи не одягне цього мундира, та ще лікар за освітою. Але ж треба комусь і в'язнів лікувати? Незадоволена із себе, вона заплющила очі.

— Учора мені було погано. Кров горлом... Я знаю, що кардинально медицина допомогти мені не може.— Хвилину помовчала і вигукнула з викликом: — Я чудово знаю, що мене чекає, і готова до цього! — Передихнула і вже спокійніше: — Але я хотіла б ще трохи прожити.

— Ну, звичайно, дізналися, що до вас виїхали чоловік і син, захотілося жити. Спершу — поки приїдуть, а потім і взагалі не побажаєте залишати цей світ. Усе логічно... — Лікар посміхнувся, дістав ксробку цигарок, розкрив, але глянув на Софію і не закурив, лише тримав

цигарку в гнучких білих пальцях.— Ви маєте рацію — медицина вже не допоможе вам. Але самі собі ви допомогти можете. Облиште гратися в цю дитячу гру, яку ви звете революційною боротьбою, подайте прохання про помилування. Як лікар, я підтверджу сухоти, і вас наймні випустять із цієї ями. Свіже повітря, тепло, добре харчування — це ще може вас порятувати. То що, готувати папери для міністерства?

— Не турбуйтеся, пане лікарю, я впевнена, що папери не будуть потрібні... Жодних прохань до уряду, якого не визнаю, я не писатиму. Якщо вже я за десять років каторги не спромоглася порадувати начальство, то навіряд чи спроможуся на це на краю могили.

— Не розумію і ніколи не зрозумію вашого примітивного фанатизму! — Лікар нервував, Софія те бачила і від того ставала ще спокійнішою.— Ну хай би там якийсь майстровий, але ж ви — освічена людина. Помрете ж, підете в землю, що й кому ви цим доведете? Ви що, вірите у ці попівські казочки — у безсмертя душі?

— Я вірю у безсмертя совісті...

— Яка там совість! Слова, слова! Залиште це для довірливих зелених гімназисточок. Я — реаліст і знаю: тільки й нашого, поки ми топчемо землю.

— Чому це вас так зачіпає, лікарю? Живіть собі. Дослужитесь до генерала, у тюремному відомстві це можливо, не те що в якійсь там земській лікарні. Пенсію добру отримуватимете. А ви заздрите мені, хворій, приреченій жінці...

— Я — вам? — Лікар таки закурив, ковтнув диму і зобразив на обличчі іронічний посміх.— Я — вам! Та мені дивно і смішно, що людина, яка могла б справді жити — кажуть, у вашого батечка маєток на Полтавщині,— жертвує єдиним життям в ім'я недосяжного марева. Та кому потрібна ваша свобода і рівність?

— Народу.

— Народу... Чуєте, народу!.. Дайте свободу отому каторжнику, що параші виносить, він першу ж вас приріже заради золотого персня на вашому пальчику. Дайте вашу рівність мені, синові дячка, я не хочу вашої рівності, бо я десять років надголодь по гімназичних і університетських шаблях ліз, з уроків живучи. Тепер видерся, то мені рівність із моїм візником потрібна? Покірно дякую! Я цей формений сюртук одяг

і в цю забуту богом діру приїхав, бо тут мені вдвічі більше платять. А повернуся в Європу, хутір куплю на тій же таки Полтавщині, полунички з вершками їстиму, соловейка слухатиму, а ви, даруйте, черв'яків годуватимете. Отак і кожному — рівність потрібна, поки він угору не виб'ється, комусь на шию не сяде, а потім плював він на вашу рівність. Ну, хіба не так, Софіє Миколаївно, хіба я перебільшую? Подивіться навколо тверезими очима. Ви все вигадали — і світ, і народ, і майбутнє. Людину вигадали, Софіє Миколаївно, янгольські крильця їй домалювали, а вона не летить, бо людина із землі грішної виростає і в землю іде! Навіть ваш Дарвін вважає, що людина мавпою була і мавпою залишилася!

— «Мій» Дарвін дійсно вважав, що людина була мавпою, але ніколи не вважав, що вона мавпою і залишилася. Я вірю в людину, вірю в її майбутнє. Я вірю в майбутнє суспільство, яке забезпечить умови для розвитку людського в людині й унеможливить тваринні інстинкти. Цією вірою живу, цією вірою щаслива... А щодо вас особисто, то ви маєте рацію: у який мундир мавпу не одягай, вона залишиться мавпою. Ви таки купите хутір, смакуватимете полуниці з вершками і без жодного докору сумління стрілятимете у повсталих селян. Але щасливі ви не будете. Бо вигадати справді можна усе. Лише себе не можна вигадати, пане лікарю, якщо вас немає...

— Я уперше не згоден з нашим урядом.— Обличчя лікаря дихало ненавистю.— Таких, як ви, треба не у в'язниці садовити, а в божевільню, куди ми нарешті відправили вашу подругу Россікову. Ви елементарно ненормальні!

— Дякую, пане лікарю, за приємну вістку, що чоловік і син уже їдуть до мене.— Голос Софії правдиво теплів, вона почувалася такою вищою од гостя, що навіть не сердилася на його слова.— Якщо ви й виказали державну таємницю, то не таку вже й важливу, щоб це загрожувало вашій кар'єрі... А тепер ідіть, я стомилася.

— Я вже іду. Але я скоро повернуся — щоб засвідчити вашу смерть!

Лікар грюкнув дверима камери...

Вона заплющила очі: все, приїхала ти, Соню, з ярмарку, злазь. Сільські дядьки, яким хилилося до старості, скрушно хитали головами: уже не на ярмарок, а з ярмарку. Чи була вона на людському ярмарку, чи й не була — не пам'ятала: прожила тридцять п'ять літ, з них десять — у в'язницях. У в'язничній камері кожен день як рік, а озирнешся назад: не роки — дні. Рапо вона з ярмарку. Якби жила інакше, оце б тільки ярмаркувала, у смак входила: вбрання, гулянки та пересуди, смачно попоїсти, діти піднялися, саме на порі — молодитися і солодити тіло, капелюшок, вуаль, рукавички, а вже коляска чекає біля під'їзду: «Куди зволите?» — «Ах, мені все одно, хочу убити час...»

А вона — з ярмарку.

Краєчки вуст Софійних здригнулися. Засміялася б, якби могла сміятися.

Тюремний лікар не сказав нічого нового. Усе це вона знала сама. Вона лише не знала, що до неї вже їдуть Олександр із Сашком. Лікар сказав — і кращих ліків не міг запропонувати. Тепер вона житиме — поки візьме в свої руки ніжні Сашкові пальчики, поки зазірне в Олександрові очі. Досі все було в мріях, далеких, нечітких, у її шепталках. Тепер це реально: не сьогодні-завтра на поріг камери ступлять її чоловік і син. Папери на Кару ідуть довго, і якщо в тюремній канцелярії одержали повідомлення, що Богомолець із сином виїхали з Ніжина, то вони незабаром будуть тут.

Але як вона їх зустрине? Стрічі з чоловіком не боялась — вона так часто шептала до нього через тисячі кілометрів, що він і тепер стояв перед її очима майже живий, хіба що трішки намріяний, з правильнішими, аніж насправді, рисами обличчя, як малюнок по пам'яті. Сина не знала зовсім і од дітей одвикла. Усе, що в неї було материнського, за це десятиріччя вмерло. Спершу, після розлуки з дитиною, сама вбивала, щоб не так нестерпно боліло, потім одмирало, як рудимент, як щось зайве, те, що заважало жити. Принаймні так їй здавалося, так себе переконувала. Мусила бути жінкою, а не нюняти над своїм і чужим нещастям, мусила бути нетерпимою до людських слабощів і сантиментів, мусила бути гострою, як ніж, мусила вміти ненавидіти, а любити не було кого і не було коли. Вона так багато мусила в ці десять безпросвітних літ, що тепер

страхалася, чи знайде в душі ніжні, лагідні слова для сина, які говорять матері дітям.

Гаразд, сказала собі, аби лише вони щасливо доїхали, а там якось буде. Тільки б глянути на своє ластів'я-точко. Аби лишень щасливо доїхали. Така далека, така тяжка дорога, і залізницею, і на баржі, і на перепряжених. І доведеться плити або човном, або на плотах, а погоди в Сибіру усякої, навіть літньої пори, в один день і літо, і зима погостюють, а хіба довго дитині застудитися, як вони там одягли його, її Сашка, і чи не голодує в дорозі,— тривога проникала все глибше в душу Софії, і вже вона ні про що не могла думати, окрім своєї дитини. Розтривожившись, розхвилювавшись, вона знову закашлялася, затулила уста долонею, а коли відняла — на долоні червоніли краплі крові, як гроно достиглої калини. І тоді Софія ще з більшою тривогою, майже у відчаї, подумала, що найбільша небезпека для власної дитини — це вона сама: Сашко, дасть бог, щасливо проїде десять тисяч верст, а біля неї заразиться, і вона стане причиною недуги сина, тільки не це, тільки не це. Із власною смертю вона вже змирилася, але тим більше вірилося, що син її житиме довго-довго, а може, й ніколи не помре (майбутнє звідси, з тюремної темної прірви, бачилося таким осяйним, що в тому майбутньому світі усе можливе, навіть безсмертя), багато зробить для людей, і раптом — і в сина сухоти, які безжально її з'їдають. Вона через силу підвелася і, тримаючись за стіни, побрела до дверей камери; вона ще не усвідомила гаразд, що це в ній прокинулася матір, але почуття було гостре, свіже, напівзабуте, воно накочувалося на Софію гарячою, лоскитливою хвилею, як накочується море, і Софія була б розплакалась, якби на її нетерплячий стукіт не відчинилося вічко в дверях, обрамивши в темну рамку вусате обличчя козака.

— Що вам?

— Лікар у тюрмі?

— Може, і в тюрмі.

— Скажіть, хай знайде до мене, я хочу його бачити.

— Невідомо, чи він захоче вас бачити.— Козак, напевно, чув їхню недавню суперечку.

— Скажете — захоче.

Лікар справді невдовзі зайшов до камери. На його обличчі лежало передчуття триумфу.

— Що, передумали, Софіє Миколаївно?

— Скажіть мені правду: це небезпечно для моєї дитини?

— Без сумніву, небезпечно, у вас бугорчатка. Так само небезпечно, як тягти дитину за вісім тисяч кілометрів. І тільки для того, щоб побачити матір у труні. І ви, і ваш чоловік — безумці, ідеалісти, втім, це одне і те ж. Вам я не дивуюсь, але як може таке дозволити лікар?

— Ваша думка про мого чоловіка мене не цікавить.

— Ваш син повезе звідси єдину пам'ять — сухоти.

— Коли дозволять побачення із сином, розпорядіться, щоб мене перевели в чисту і просторішу камеру.

— Даруйте, я не зрозумів: ви просите чи вимагаєте?

— Я вимагаю, бо це моє право і право мого сина. Це єдине, що ви, як лікар, можете зробити.

— Я так і передам комендантові політичних тюрем: не просите, а вимагаєте...

І вона знову лишилася сама в задушній, сирій камері: хвилюватися, чекати і — жити, будь-що жити, навіть коли жити немає сили, бо мусила побачити чоловіка і сина.

Бігла, поспішала до океану, обдираючи об гостре прибережне каміння своє гнучке тіло, вода, бігли назустріч воді зелені сопки, покриті лісом, небо, високе, яскравих, чистих кольорів, величаво кружляло, ніби спилось; і навіть коли Сашко заплющувався, очі все ще були повні руху і в голові приємно паморочило. Про таку подорож — на плотах, до швидкій, з безлюдними гористими берегами річці — він міг хіба що прочитати в пригодницькій книжці, але батькова тривога передалася Сашкові, і він підганяв пліт, підганяв ріку, підганяв берег, а якщо колоди черкали об кам'янисте дно Шилки, так називалась ця ріка, серце його завмирало не від страху, що пліт може розшитись і кинути мандрівників у окріп течії, а що він застрягне на міліни й зустріч із матір'ю відтягнеться ще на дні чи й тижні. Коли Сашко думав про матір, а зін тепер думав про неї майже постійно, він ніби стояв на гарячому пружному вітрі, обличчя пашіло, серце билосся частіше, ніж звичайно, і грудям бракувало повітря, а в затишок іти не хотілося. Врешті він надумав собі, не признаючись

у тім батькові, що поки вони збирались і їхали, матір відпустили з в'язниці, і вона ходитиме по березі і виглядатиме їх, вона буде в довгому білому платті, і на вітрі полоскатимуться пасма її волосся,— він був ще у тому віці, коли вигадують чудо і потім вірять у нього. Він неймовірно хвилювався перед кожним вигином ріки, але жадібним очам відкривалися все ті ж сопки, з березовими гайками в подолах, у барвистих килимах із незнайомих квітів. Сашко безпорадно озирався на батька, а той, здогадуючись, що діється в душі сина, клав долоню на йоржисту Сашкову голову, і та долоня заспокоювала, втишувала, знімала біль.

А потім сонце почало вочевидь червоніти, набухати, ніби котилось-котилось по небу та й наштрикнулось на скабку,— запахло димом, назустріч плотові по руслу Шилки повзла сіра, їдка мла. «Марево,— пояснили плотогони.— Десь у верхів'ях Қари тайга горить». Ріка ще раз кинулася вбік, і їм відкрилася долина Қари — із в'язницями, казармами, будинками чиновників і місцевого люду, із складами вздовж берега.

Матері на березі не було.

Зустрів їх офіцер із солдатами, взяв у батька і переглянув папери, з цікавістю подивився на Сашка.

— Далеко ж тобі, хлопче, довелося їхати до матері. Взагалі наш музей не для дітей, тут такі картини побачиш, що все життя не забудеш. Але надивляйся, щоб знав, як буває з тими, хто не поважає законів Російської імперії. Ти, сподіваюсь, поважаєш закони?

Офіцер засміявся, і запитання, і сміх були неприємні Сашкові, він втупив очі в блискучі передки офіцерських чобіт і мовчав.

— Син стомився,— мовив батько.— Ви порадьте, як нам далі бути?

— Канцелярія недалеко, в Нижній Қарі,— сухо сказав офіцер і одвернувся. Богомольці вже одійшли від причалу, коли він гукнув услід: — А за хлопцем дивіться...

— Що він вам? Дитина мала.

— Мала, та, видать, рання...

Сонце ледве проглядало червоною тьмяною кулею крізь пелену диму, що висіла над долиною, але було спечно і задушно. По косогору від ріки п'ятеро жінок в арештантському вбранні тягли воза, на якому стояла бочка, з бочки зихлюпувалась вода. Двоє жінок влира-

лися худими плечима в перетинку між голоблями, інші хапалися за голоблі, за полудрабки воза, босі ноги їхні ковзали по камінню, кривавіли.

— Що це, тату?! — Сашко вхопився за рятівну батькову руку.

— Каторга, синку...

Вони найняли підводу, склали речі і скоро наздогнали гурт чоловіків у арештантському, які самотужки тягли віз дров. Сашко вже ні про що не питав, лише надивлявся. Арештанти повернули віз у двір в'язниці, яка дивилася на дорогу низкою крихтих, закутих у залізо вікон. Попід вікнами сонно снували вартові, за їхніми спинами погрозово зблискували багнети гвинтівок.

— Татку, а ми скоро побачимо маму?

Мати захистить його, порятує від цих загратованих вікон, від блиску багнетів, від офіцера, який присікався до нього, від людей, що запрягають інших людей у голоблі, наче коней, від страшного світу, який відкрився перед ним; мати — рятівна затока для маленького корабля, що його доля закинула у бурхливе море; мати, яку він бачив лише на фотографії і ще — в снах, мати, яку він знав і любив, хоч і не міг згадати її живого обличчя...

— Скоро, синку, скоро...

Але батькове «скоро» несподівано розтяглося. Найнявши хатку на дві половини за адресою, що її ще в Сретенську дав зсильний поляк, вони поспішили в тюремну канцелярію. У продовгуватій, давно не біленій, з облупленою штукатуркою кімнаті, за столами, застеленими бляклом, у чорних плямах сукном, горбилися над папером писарі, теж з ув'язнених — у сірих куртках із жовтими тузами на спинах. Комendanта політичних в'язниць у канцелярії не було, але мешкав він неподалік, на майдані.

Майдан, оторочений казармами і офіційними будинками, був схожий на старого, похмурого чиновника, затягненого в мундир. Сашко лишився на ганку, батько зайшов усередину будинку. Чадне марево над долиною стало ще густіше, непроглядніше, і Сашкові здавалося, що його накрили з головою повною пилюги ковдрою і душать. Тюрма, викладена зі старих колод, висіла над селищем чорним, хижим птахом. А може, за одним із цих загратованих вікон і його мати? Сашкові не було

чим дихати, і він думав, що зараз помре, так і не дочекається зустрічі з матір'ю. Але батько уже виходив із будинку. Слідом виплив офіцер у синій жандармській формі. Його повне, кругле обличчя не було зле, проте не було й добре, схоже на маленьку пухку подушку, що її дбайливі господині кладуть зверху, на гору подушок. Сашко вчув лише закінчення розмови.

— Зрозумійте наші почуття, пане ротмістр...

— У вас, пане Богомолець, почуття, а в мене — інструкції.

— Я вже не кажу про себе, я — лікар і мушу якнайшвидше оглянути хвору дружину. Але мій син — він проїхав половину Європи і Азії, щоб побачити матір, дитині нетерпеливиться, нервує.

Офіцер неухважно ковзнув поглядом по Сашкові.

— Щодо вас, пане Богомолець, я розпоряджусь негайно телеграфувати в губернське жандармське управління, думаю, що вже завтра буде одержано офіційний дозвіл. Поки що влаштуйтеся, обживайтесь. Синові я дозволю побачення ще сьогодні, звичайно, коротке, поки нема відповідних інструкцій.

— Хочеш, синку, до мами?

Сашкові забракло голосу, забракло слів, він тільки хитнув головою на батькове запитання.

— Солдат вас проведе і передасть моє розпорядження начальникові караулу. Я наказав помістити Софію Миколаївну у спеціальному приміщенні при тюремному лазареті. Ми робимо для неї більше, аніж вона, на жаль, на те заслуговує своєю поведінкою і напрямом думок...

Батько залишився на сонячному березі невидимої ріки, освітлений призахідним сонцем, ніби спомином, яскравим і гострим, а Сашко пішов у морочну тінь, що починалася за високою тюремною огорожею. Біля хвіртки він озирнувся: батько підбадьорливо усміхався до нього. Попереду Сашка ступав караульний начальник у військовій формі, з револьвером у кобурі. Вартовий по той бік хвіртки виструнчився і взяв «на караул». Вони обігнули довге, приземкувате приміщення тюремного лазарету; з тильного боку його теж чатували солдати з гвинтівками. Трохи віддалік, у кутку огороженого палями двору, темнів хлівець чи комірка, викладена із

старих, позеленених лишайниками колод із низеньким, у дві сходинки, ганком і квадратним, розлінієним залізними ґратами віконцем під самим дахом. На ганку стояв вартовий. Караульний начальник дістав ключі — пронизливо, аж Сашка осипало морозом, і довго рипів всячий замок. Гуркнула об поріг масивна залізна штаба, що оперізувала двері. Слідом за начальником Сашко ступив у сіңці — тхнуло вогкістю, гнилизною і холодом після спечного літнього дня, слизькі дошки підлоги вгиналися, ноги шпорхали в щілини. У кінці вузьких темних сіней були ще одні двері, перехрещені металевими смугами, і теж на замку.

Замок довго не відмикався.

Відколи залишив за ворітьми лазарету батька і до цих ось хвилип, Сашко жив ніби в напівсні. Усе заціпеніло, затерпло, заніміло в ньому — і почуття, і думки. Не він ішов, не він бачив вартових, розморених нероб'ям та спечним днем, з берданками за плечима, і напівголих арештантів у дверях лазаретної кухні, з якої кисло тхнуло гнилою капустаю, і білі, наче маски з гіпсу, лица хворих у заготованих бійницях вікон, і жінку в арештантській одежі з немовлям на призьбі лазарету, вона провела хлопчика зацікавленим, співчутливим поглядом, — хтось невидимий, незаний діловито фіксував і відкладав на дно Сашкової пам'яті деталі такого чужого і страшного життя. І лише в сіңцях, перед останніми дверима, що відділяли його від матері, душа його, приголомшена побаченням і почутим у перший же день на каторзі, прокинулась. Він ще подумав, коли вже караульний начальник повільно відчиняв двері до камери, подумав раптом не подитячому тверезо і передбачливо, ніби заглянув у майбутнє, що оці хвилини, мить, яку переживає, — на усї його довгі роки і десятиліття, що він — на одній із вершин свого життя, а потім думка щезла, як щезає блискавка, і він уже ні про що не думав, він — жив.

Дерев'яне ліжко під глухою стінєю, просто віконного квадрата, що наповнював камеру не світлом, а сутінками, смерком вічного надвечір'я. Саморобний ліхтар біля узголів'я із недогарком сальної свічки, низенький столик з книжкою на ньому — і дух підземелля, льодника, погребя, ляду якого давно не відчиняли... І все зникло, пропало, мов привиділось, залишилася тільки незнайома жінка, що сиділа на ліжку, підібгавши ноги,

накриті сірою, арештантського сукна ковдрою; жінка була в сірій спідниці і в сірій кофтині, навколо голови — такий же сірий клапоть тюремного головного убору, — уся ніби в сірій портретній рамці. Сашко притиснувся до одвірка, не маючи сили ні стояти, ані ступити хоч крок, сердечко його шалено колотилось, і не було як дихати; раптом і сіра рамка зникла, розтанула, злилася з присмерком, лишилося тільки бліде, аж прозоре обличчя, вихоплене з небуття невидимим світлом, і широко, на півлиця, сині, кольору чистих небес, знайомі із снів, сховані на самому денці пам'яті рідні очі, що промінилися, щасливо і тужно голублячи його, ніби вітались і прощались водночас.

— Мама, мамуня, мамулечка! — вихопилось із глибини його ества (так переповнена ріка прориває греблю), і, гаразд не тямлячи себе, Сашко кинувся назустріч синім, променистим очам.

І час зупинився. Зупинились усі годинники світу, зупинилася Земля, і зорі в небі, і Сонце, — лише билосся, жило материне серце.

Поки від гучного, холодного голосу не згойднувся маятник світового годинника.

— Час іти, хлопче.

Пальці Сашкових рук судорожно вчепилися у материне плече.

— Я не залишу вам мами, не залишу!

— Облиш дурниці, хлопче. Тут не гімназія, а тюрма, і я — на службі, підкоряюся наказам старших. А наказ — чверть години, і ні хвилини довше.

Із Сашкових очей бризнули сльози.

— Дядю, дядю, ну, будь ласка, ще хвилиночку!..

Його моління обірвав строгий, владний голос матері:

— Не смій принижуватися, сину! Ти вже — людина! І ніколи, чуєш? Ніколи ні перед ким не принижуйся!

По хвилі мати додала м'якше, лагідніше:

— Іди, синку, іди. Завтра знову прийдеш — із батьком.

За ними грюкали двері, гриміли замки, а він біг що було духу, вислизнув із зашморгу в'язничної огорожі, перебрів невидиму чорну ріку і вхопився за рятівні батькові руки на сонячній березі. Дим над долиною розвіявся, між двох зелених гір висіло призахідне сонце — малинове золотисте кружало. Воно було таке гарне, що Сашко знову заплакав, сховавши обличчя у батькові

долоні,— із жалю, що мати не бачить сьгоднішнього надвечір'я.

Тепер він знав, що таке неволя: це коли від твоєї матері відбирають сонце.

Двері камери зачинилися, зарипів ключ у замку, брязнули залізом сінешні двері— і вона знову залишилася сама.

Немов наснилося, але сон був до болю короткий: лише побачила сина — і прокинулася.

Софія довго дивилася на свої руки: пучки пальців ще пам'ятали тепло сина.

Вона стільки років наказувала собі: подивиться на сина віддаля, через камеру, син не ступить далі порога, щоб не похопив її страшною хвороби.

Але всі її застороги і клятви розсипалися, коли син із щасливим криком кинувся до неї. Це було понад людські сили: бачити своє ластів'ятко і не пригорнути до серця.

І понад людські сили: побачити, пригорнути, приглубити і знову залишитися самій між чорних тюремних стін.

Вона закусила шкіру на руці — щоб не розридатися, не битися головою в німі стіни, не вити, наче вовчиця, від якої мисливці забрали дітей. Стемніло в очах, так серед дня раптом меркне сонце, і ніч, жажніша од справжньої ночі, окутує землю. Потім розвидніло, лише на руці — глибокі сліди зубів і краплі крові. Вона пересилила біль, піднялася над людськими слабощами: вони не тишитимуться з її материнського горя. Десять років тому вони вперше відірвали од неї Сашка, але не побачили її сліз, не побачать і сьгодні, і завтра — ніколи.

Але ніщо так не точить людину, як сховані всередину сльози.

Вночі вона поплаче тихенько, під ковдрою. Лише не тепер — скоро принесуть вечерю. А може, ще сьгодні завітає комендант політичних в'язнів на Карі і прошеlestить сухим голосом: «Якщо ви засвідчите письмово, що напрям ваших думок у результаті десятирічного ув'язнення змінився в бік політичного благомисля, я клопотатимуся перед військовим губернатором про переведення вас, згідно з відповідними інструкціями міні-

стерства внутрішніх справ, у розряд тих, що виправляються, і ви зможете залишити тюрму й поселитися у Нижній Карі разом із чоловіком та сином...»

Вона знала: приїзд Олександра і Сашка обіцяє їй нові душевні муки, але не думала, що такі гострі.

Кілька необов'язкових, формальних слів — і вона майже на волі, пригорнеться до чоловіка, приголубить сина.

Хто випробовує силу її духу і навіщо?

Ніби від неї і тільки від неї залежала доля того, за що боролися і борються тисячі: не покориться Софія Богомолець, до останнього подиху буде вірна своїм ідеалам, — отже, народ її вартий майбутнього, а ідеали її житимуть у людських серцях. Ніби від неї і тільки від неї залежало, які історичні шляхи простеляться перед людством завтра: не схибить Софія Богомолець перед власною совістю, переважить ворогів силою духу — і буде справедливість на землі, буде щастя. Ніби поклали на її худенькі жіночі плечі земну кулю і сказали: неси! Донесеш — існувати життю на планеті, упадеш під вагою — і все загине з тобою.

І вона несла і була щаслива тим всеосяжним почуттям відповідальності перед майбутнім, жила ним, черпала у нім сили.

Засинаючи, Софія усміхалася завтрашньому ранкові: побачить чоловіка і сина. Від думки, що сьогодні вони не за тисячі верст, а десь поруч, по той бік в'язничної стіни, було щемко і радісно.

Після ночі, коли пішла горлом кров, Софія почувалася слабюю і відмовилася від прогулянок, але назавтра сказала вартовому, що вийде у двір. У двір вона не вийшла — забракло сил, а, тримаючись за стіни, виволокла своє кволе тіло із сіпечі і опустилася на приступку ганку. Ночі уже були прохолодні, з памороззю, але сонце ще не остигло і вдень палило. Скучивши у погрібній вогкості камери за теплом, Софіїне тіло радісно пило густий сонячний напій; захмелівши від сонця, як від міцного вина, вона прихилила голову до присохи і задрімала.

Коли Софія розплющила очі, до неї через двір у супроводі тюремного лікаря ішов її Олександр. Вона вхопилася обіруч за присоху, зібралася на силі і підвелася; ступити хоч крок назустріч чоловікові уже не мала снаги. Довгу, як вік, хвилину вони дивилися у вічі

одне одному — за всі десять років. І не було навколо ні тюремних стін, ні вартових із зарядженими гвинтівками, ні франтуватого в'язничного лікаря — лише вони двоє. Було страшно розтулити уста, бо люди ще не придумали слів, які сказали б те, що Софія з Олександром хотіли одне одному сказати. Олександр узяв її руку в свої долоні і поцілував. Другою рукою Софія несміливо торкнулася його волосся — у волоссі було рясно ливини. Плечі Олександра затремтіли.

— Не треба, Олександріку, не треба. Хай не бачать вони наших сліз. Усе добре — ми зустрілися. — Вона відчула в своєму голосі материнську лагідність, ніби розмовляла не з чоловіком, а з дорослою дитиною. — Незважаючи ні на що, ми лишилися внутрішньо такими ж, як і десять літ тому, нас ламали, але не зломали. Правда ж, Олександріку? І це — головне. А де наш Сашко?

Олександр підвів голову. Його обличчя з високим опуклим чолом було бліде, зібране, скуте зусиллям волі, ніби витесане з каменю, лише по щоках неслухняно котилися дві сльозини.

— Сашко ще прибіжить. Йому дозволили навідувати тебе щодня, мені — двічі на тиждень. Сьогодні я мушу вислухати тебе як лікар. Клопотатимуся перед губернатором про звільнення твое у зв'язку з тяжкою хворобою. Хоч би про перевід до «вільної команди».

— Незабаром я сама звільнюсь, Олександріку... Раніше вони мене не відпустять, побояться.

— Наслідник престолу подорожує по Азії і скоро їхатиме через Сибір. Усі чекають на царський маніфест, строки скоротять і карним, і політичним. До тебе, напевно, теж застосують маніфест і відправлять на поселення. Я і Сашко поїдемо з тобою, куди б тебе не відправили.

Очі Софії спалахнули, вона вирвала руку з чоловікових долонь і ступила на сходинку вище.

— А ти запитав мене, чи хочу я царської милості? Якби я прагнула їхнього прощення, я давно була б вільна!

— Ти боролася скільки могла, більше, ніж могла. Для тебе зараз піти з поля бою — це поразка, це компроміс, ні. Я не хочу, не маю права наполягати, і все ж твій моральний максималізм, Соно...

— Але ж тільки так можна щось зробити у цьому світі, Олександріку, тільки так! І не смій за мене просити, чуеш? Не смій! Інакше... Інакше я не любитиму тебе!.. Я не бажаю, щоб вони мене жаліли, я не хвора, я дуже, дуже!..

Софія закашлялася, сили залишили її, і вона упала на руки Олександра.

Він міг одурити, втішити, приколисати надіями на чудо людину в собі. Але не лікаря.

Лікар мовив подумки: це — все.

Коли Олександр ішов через двір лазарету, його хитало.

— Типовий випадок, колего,— наздогнав тюремний лікар.— Роки надголодь, брак повітря, холод, сирість. І як результат — бугорчатка. Так гинуть у Сибіру тисячі. Жаль лише, що сумна статистика мало кого навчає. Молоді люди, хворі на революційний пафос, нагадують мені метеликів, що летять на полум'я свічки, опалюють крила і гинуть. Я, звичайно, напишу об'єктивний висновок щодо стану здоров'я вашої дружини, колего. Але ви мусите використати всю силу свого впливу на Софію Миколаївну, щоб добитися хоч би нейтральної заяви від неї особисто. Інакше — заналізуйте, колего, самі — що ж виходить? Десять років велетенська державна машина працювала на те, щоб примусити цю несамо-виту жінку опуститися на коліна, і тепер, виявляється, має визнати свою поразку? Відчуваєте, які висновки напрашуються? А саме так, я певен, подивляться на цю історію вгорі.

У дитинстві товариш вкинув у пазуху Олександра вужа. Відтоді не міг без гидливого тремтіння згадувати слизький дотик його до тіла. Зараз Олександра теж пересмикнуло від огиди. Але од висновку тюремного лікаря так багато залежало в долі Софії! І він притлумив себе, примусив озирнутися, все ж уникаючи слова «колега»:

— Софія Миколаївна не та людина, на яку можна вплинути. Думаю, ви в цьому вже переконалися.

— Але у вас, шановний колего, майже невідпорний засіб впливу: син. Переконайте дружину, що ви забере сина і повернетесь у Малоросію, коли вона не поступиться.

— І ви справді вважаєте мене здатним на таке? — дуже серйозно запитав Олександр.

— Лише для блага Софії Миколаївни...

Чи не вперше у житті Олександрові захотілося вдарити людину. Навідмаш. Він стиснув ручку саквояжа, аж защеміли пальці, кивнув тюремному лікареві і пришвидшив ходу. Перше ніж відсунути засув на хвіртці, вартовий підозріливо оглянув його, але в саквояж не зазірав. Лікарські інструменти і ліки перебирали тюремщики, коли він заходив на територію лазарету. Шукали зброї, листів і ще невідомо чого. Комендант його попередив: жодних зустрічей з іншими політичними, якщо не хочете опинитися там, де ваша дружина. Він мусить поводитись обачно. Не має права на необережність: син. Людина завжди знайде, як оправдатися. Але приходить хвилинка, коли твоя власна розсудливість тобі в тягар. Який мерзенний тип цей тюремник. А має себе за лікаря: колего... Софія стояла на ганкові, як богиня совісті. Чи була у древніх греків богиня совісті? Можливо, вона не була їм потрібна. А коли, в яку епоху вона потрібна?

У довгій сірій спідниці, у кофті і хустці — усе з тюремної тканини, ніби висічена із сірого граніту; лише виразні василькові очі на вистражданому обличчі. Яке прекрасне обличчя! Вона завжди була вродлива, але тепер — інакше. Одухотвореність. Він пережив дивні хвилини, коли побачив Софію на приступці ганку. Це була вона, його Софійка, його дружина, його доля, — і не вона. Вознесіння — які дурниці! Але щось схоже на це, інші слова не спадали на думку. Ніби вона вознеслась над буденними земними пристрастями. Ніби вона прожила за десять страждених літ тисячу життів, а він ще молодий-молодий.

І — приречена на смерть!

Він зупинився, жадібно ковтнув гіркуватого, з димом, повітря: серце. А прожити треба довго — виростити сина.

Він не принизить ні Софію, ні себе, він не проситиме милості, але він боротиметься за її життя.

Комендант політичних тюрем був у канцелярії. Побачивши Олександра, він зобразив на обличчі ввічливий усміх: як-не-як — зв'язки у Петербурзі, інакше б дозволу на поїздку не одержав.

— У вас зворушений, щасливий вигляд, пане Бого-

молець. Розумію: побачення з дружиною через десять років...

— Вона смертельно хвора, і ви це знаєте.

— Знаю,— спокійно кивнув комендант.

— Я звертаюся до вас як до людини...

— Даруйте, але одразу домовимося: людиною я стану, коли повернуся додому, зніму мундир і переодягнусь у домашній халат. Але тоді я буду мундир і переодягнусь чимось допомогти, окрім хіба що висловити співчуття. Нині ж я лише жандармський офіцер, уповноважений і зобов'язаний оберігати Російську імперію від внутрішніх ворогів.

— Я звертаюся до вас як до людини, у владі якої перевести мою дружину в позатюремний розряд. Можливо, створивши для неї більш-менш людські умови, хай і тут, на Кари, я зможу її врятувати, принаймні продовжити її дні.

— Ви перебільшуєте мою владу, пане Богомолець. Хоч, можливо, якби йшлося про звичайну ув'язнену, навіть політичну, я проявив би гуманність. Але Софія Миколаївна надто відома і в Петербурзі, і в губернії, щоб я міг ризикувати. Ви, звичайно, знаєте: рік тому вона трохи не довела до серцевого приступу губернатора Східного Сибіру, за що їй, уже вкотре, надбавлено строк каторги. І я, жандармський ротмістр, своєю волею — уявляєте? — випущу її за тюремні стіни! У вас, пане Богомолець, один син, а в мене їх троє! І ви маєте спадок, засоби до життя, інакше ви не приїхали б у таку далечинь своїм коштом, отже, ви можете дозволити собі свободомисліє. Я ж не можу собі дозволити простої гуманності, бо без моєї офіцерської платні мої діти помруть із голоду. Інша річ, якби я отримав підстави для радісного повідомлення в департамент поліції, що політична злочинниця Софія Богомолець переглянула свої погляди...

— Це неможливо,— сухо сказав Олександр.

— Ось бачите, а від мене неможливого ви вимагаєте. Пишіть, клопочіться, добивайтеся. Хворобу дружини ми підтвердимо.

— Листи з Кари в столицю йдуть довго?

— Довго. Але ще довше вони лежатимуть у столах департаменту поліції. Бажаю успіху, пане Богомолець...

Річка Кара за літо майже висохла, і Сашко перейшов її, стрибаючи з каменя на камінь. Протилежний берег був крутий, лісистий. Вище по згір'ю на крихітних галявинках було рясно квітів. Яскраві і пишні, ніби несправжні, ніби паперові, вони ще не мали для Сашка імені і відгукувалися, за схожістю, на звичні назви українських квітів: росинки, ромашки, півонії, волошки. Траплялись дикі орхідеї, про орхідеї він читав. На сонячних галявинах росли квіти, до смішного схожі на царицин черевичок, що по нього літав у Петербург гоголівський Вакула. Він радів кожній гарній квітці, передчуваючи радість матері, для якої їх збирав.

Раптом лісову тишу полоснув пронизливий свист, і на галявину вийшло двоє хлопчаків Сашкового віку. Один із них присів на комель зваленого вітром дерева, інший розвалькувато пішов до Сашка.

— Ти хто?

— Сашко.

— А чий ти, Сашко?

— Богомольців.

— А ти що, любиш богу молитися?

Сашко промовчав. По той бік ріки на схилі сопки, ніби змакетована, лежала Нижня Кара: центральний майдан із казенними будинками, продовгуваті коробки тюрем і бараків, мазанки бідноти на околицях, вище, біля кладовища, прямокутник в'язничного лазарету і крихітна комірка в глухому куті лазаретного двору — там його мама.

— А я знаю, хто ти. Ти — каторжний.

Сашка обсіпало вогнем, але він знову промовчав. Він умів найдовше з усіх своїх ніжинських друзів тримати рівновагу на нерухомому двоколісному велосипеді.

— Його мати в тюремному лазареті під замком сидить! — гукнув той, що вмовстився на поваленому дереві. — Мабуть, злодійка.

— Моя мати — політична. Вона — за правду!

— А мій батько — урядник. І таких правдолюбців батогом навчає. А я тебе зараз вчитиму. Ти кому цей віник несеш? Своїй каторжній?..

Сашко тримав квіти обіруч, біля грудей. Хлопчик ударив рубцем долоні по зімкнутих Сашкових руках, з несподіванки Богомолець розняв руки, і квіти упали на землю. Сашко глянув на квіти, розсіпані в траві, тоді підвів очі на урядникового сина: той був куцуватий, але

широкий у плечах, прищувате лице, очі вузькі і нахабні. Сашко любив гратися у війну, але битися не любив. Він зітхнув зовсім по-дорослому, зовсім як батько, коли на його очах робили щось нерозумне, недостойне серйозної людини, присів навпочіпки і почав збирати букет. Але наступної миті над квітами нависла кована мідними гвіздочками підошва черевики.

— Вона що в тебе, — клеймована, твоя мати?

І тоді пружина, міцно стиснута волею Сашка, вивільнилась. Хвиля гарячої ненависті затопила його, вдесятеріючи сили. У нього було майже фізичне відчуття, що мати з того берега ріки стежить за ним і підбадьорує, бо він у цій сутичці був правий, а вони — кривдники. «Коли людина знає, що на її боці правда, вона нічого в світі не повинна боятися!» — так вона сказала учора, за їхньої першої зустрічі. Він розігнувся і вдарив урядникового сина головою в живіт, «під дихало». Той заточився в траву. Але з узлісся вже біг його товариш. Від удару Сашкові задзвеніло в голові, а в роті з'явився солоний присмак крові.

Сашко нагнув голову і безоглядно кинувся на нападників, працюючи кулаками, ніби місив тісто в діжі. Він опам'ятався, коли залишився на галявині сам. Хлопчаки віддихувалися по той бік поваленого дерева. Син урядника витирав жмутком трави розквашеного носа:

— Ну тебе, шалений! Ми — жартома...

Сашко нічого не відповів, повернувся і почав збирати розсіпані квіти. Повз нього просвістів і хряснув у рясну траву камінь. Сашко підхопився, але за хлопчиками уже шелеснули кущі. «Пожди, ми ще стрінемося!..» — долинув із лісу голос урядникового сина. Зібравши квіти, Сашко спустився по згір'ю до ріки. Тут умився: із розсіченої губи юшила кров, на скроні теж набухав синець. Але торжество перемоги в нерівнім бою було сильніше од болю. Сашко знав, що ця перемога, одна з найперших в його житті, важлива для нього. Матір права: коли на боці людини правда, їй нічого не страшно.

— Ти, хлопче, куди? — перепинив його біля хвіртки в'язничного лазарету солдат із берданкою.

— До моєї мами! — гордо, з викликом, притискаючи до грудей квіти, сказав Сашко, і на серйознім, напруженім, уже не дитячим лиці його розквітли два червоні маки.

1892

ПРОЩАННЯ З МАТІР'Ю

...Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Тарас Шевченко

«На жаль, я не багато можу додати до Ваших спогадів про мою матір. Адже я був з нею лише півроку, коли ми їздили до неї з батьком на каторгу, на Кару, де вона і загинула, замучена, але не переможена царським режимом,— від сухот.

Мені тоді було дев'ять років, але враження від матері й умов, у яких вона жила,— старий брусований сарай на краю села, одиночна камера з дірковими стінами (це в умовах 50-градусних морозів і сухот!), постійний вартовий, гуркіт засувів, коли мене до неї пропускали,— ніколи не зітруться з пам'яті. Влітку я просиджував у неї цілі дні. Розмовляли ми з нею про багато серйозних речей. У дев'ять років людина вже може багато зрозуміти. Пізніше, боячись мене заразити, вона сама під різними приводами скорочувала наші побачення. А взимку померла, вірна собі, такою, як її образ відбитий в історії революційного руху і в спогадах друзів.

Десять років дійсно каторжного режиму не могли зломити волі цієї дуже тендітної жінки, не убили в ній віру (пам'ятаєте її променисті, що світилися якимсь внутрішнім світлом, очі?) в остаточну перемогу соціалізму,

не викликали ні на хвилину жалкування за життям, відданим ідеї».

О. О. Богомолець.

«...З молоком матері в Лук'янівській в'язниці він увібрав любов до поневолених і зненависть до експлуаторів... Побачення із вмираючою, але не зломленою матір'ю запалило в душі Богомольця невичерпну ненависть до царизму і любов до уярмленого народу».

Д. З. Мануїльський.

...Господи боженьку, матір божа, і ти, боженяточку, і ви, крилаті янголи небесні, якщо ви є, якщо ви бачите і чуєте, зробіть так, щоб мати моя одужала! Хай станеться чудо, зараз, негайно, хай загримить грім серед зими і зблисне блискавка, відкривши сьомі небеса, на яких, за оповідками баби Уляни, живе бог, і хай бог простягне довгу, як сонячний промінь, руку, покладе долоню на бліде чоло моєї мами і мовить: «Підведись і живи!», й мати перестане кашляти, її запалі щоки спалахнуть рум'янцем, вона підведеться, одягне кожушка, запнеться білою пуховою хусткою, що її привіз у подарунок матері батько, вийде на вулицю, засипану іскристо-синім, мов цукор, снігом, і дивитиметься, як безстрашно її Сашко сковзує на лижвах з крутого берега Кари. А якщо тобі, боженьку, шкода грому і блискавки серед зими, пошли свого янгола,— їх же у тебе легіони, казали в гімназії, на уроці закону божого,— він постукає в сінешні двері їхньої хатки, йому одчинить батько, а янгол лагідно усміхнеться на його подив (батько, коли Сашко запитував його про бога, лише іронічно посміхався) і скаже: «Я приніс життя вашій дружині, вона боролася за правду, за щастя для бідних, і це було б несправедливо, щоб така людина померла від сухот...» Кімната наповниться неземним світлом, мати легко підведеться з ліжка...

Сашко сховав паленіюче обличчя в подушку, схрестив на грудях руки і зашепотів з пристрасною дитячою надією: «Боженьку, я ніколи ні про що в тебе не просив і не проситиму, зроби один раз одне-єдине чу-

до — врятуй мою маму!.. Ти, боженьку, знаєш: вона хороша, а хорошій навіщо помирати?..»

Він підвів голову, прислухався: за стіною в світличці (Сашко з батьком жили тепер у крихітній, в одне вікно, боковій кімнатці) важко кашляла мати. Під щербатою підлогою шерхотіла мишва. Ранок рожево дихав у замальоване лисицями вікно. Раптом у сінешні двері загрюкали. Нервовий дроз стрепенув Сашкове тіло; бажаючи вірити і боячись вірити в накликану ним радість, він поспіхом одягався. Спустив ноги у нахолоді за ніч валянці і в самій спідній сорочці кинувся в сіни. Але батько вже був біля дверей, відчиняв. Зима дихнула з дверей білим клубком морозу. На ганку стояв жандарм у довгій темній шинелі, перехрещеній ремнями, з грубим канцелярським зошитом у руці.

— Політична Софія Богомолець тут перебуває?

— Тут,— коротко відповів батько.— Вона дуже хвора, і я, як лікар, просив би зайвий раз її не турбувати.

— Мусить власноручно розписатись у журналі відпущених у «вільну команду». Двічі на день — вранці і ввечері, такий порядок.

— Ви що, не бачили, якою я забрав її вчора з тюремного лазарету? — притишив голос батько.— На руках виніс! Куди така людина може подітись!

— Служба є служба, а наші порядки для всіх пишуться, і звольте їх виконувати.— Жандарм строго переступив поріг, наповнив холодом сіни і, пригнувши голову, югнув у низькі двері світлиці. Тільки тепер батько помітив у сутінках сінець, біля одвірка, напівроздягненого Сашка.

— Ти що, сину, застудишся! Нам тільки такого лиха не вистачало! Негайно в кімнату! Що з тобою?!

Сашкові забракло сил переступити поріг. Він посунувся по одвірку і був би упав, якби батькові руки не підхопили його та внесли в кімнатку. Сашкові здавалося, що він тоне і тільки дужа батькова рука рятує його од вічного пекучого морозу. Сльози рясно котилися по його обличчю.

— Я просив його: якщо ти є і чуєш мене... Я думав, що він мене почув. Вибіг, а за порогом — жандарм. А я казав: якщо ти є... Я не плачу, я зараз перестану плакати, я вже. Я просив його — порятуй мою маму. Тепер я знаю, його нема або він злий і несправедливий!

— Хто, сину?

— Бог!

— Розумній людині слід покладатися на свій розум, синку, а не на бога.

— Чому ж розумні люди не придумали ліків, які вилікували б нашу маму?

— Люди придумали багато ліків, але ще більше в'язниць придумали інші люди. І жодні ліки не допоможуть людству, поки в світі порядкує неправда. З неправдою боротися важко, твоя мати боролася, бачиш, що від неї лишилося. Але рано чи пізно, а правда переможе, упадуть стіни в'язниць, я в це вірю. І тоді люди покладуть усі свої сили на те, щоб винайти чудесні ліки, які або унеможливлять смерть, або продовжать життя людини на багато десятиріч. Ще буде час, коли бог, якщо він і є, заздритиме творчому розумові людини. Бо він спромігся для людини на якісь шістдесят літ, а наукова медицина майбутнього додасть до цих шістдесяти ще добрих сто.

— Тільки нашій мамі це вже не допоможе.— Сашко ледве стримався, щоб знову не заплакати.

— Нашій мамі ми з тобою допоможемо. Я — нині лікар, ти — майбутній. Тільки давай покладатися не на бога, а на самих себе, це, мабуть, надійніше. І не рюмсати, це зараз для нас найголовніше.

— Пробач, тату.

— Мені теж, синку, нелегко. А пожалітися нема кому. Мати не повинна бачити, що нам тяжко, ти розумієш? А зараз одягнися, розпали в грубці, ти це любиш, і з вінком у парі по хатці пройдиш. А я над сніданком поворожу, і матері, і нам їсти час. Домовилися? Дай руку — як мужчина мужчині. Ти, сину, хоч і малий літами, а майже дорослий. У твоєму віці стільки побачити і пережити — хочеш не хочеш, а виростеш...

У снігах, зачинивши за жандармом двері, Олександр притулювся чолом до вкритої колючою памороззю стіни і заплющив очі. Ніхто в світі не знав, як тяжко давався йому оптимізм у розмовах із дружиною і сином. Йому, що знав страшну правду. Йому, лікареві. Втім, до чого тут лікар? Як лікар, він міг зараз одне: полегшити фізичні муки хворої, зробити легшою, причесати, підфарбувати смерть. Помічник смерті — ось хто він зараз. Медицина безсила, боже, яка безсила медицина, та ще в

цих умовах! Хоч уже жодні умови не допоможуть, пізно, легені з'їдені хворобою, легенів нема. Він запізнився, а приїхати раніше не міг, не пустили. Якби він приїхав три, чотири роки тому, коли тільки почав клопотатися, він врятував би дружину. Олександр згадав біле, брезк-ле обличчя чиновника з департаменту поліції і стиснув кулаки: будьте ви прокляті, убивці, навіки-віків, на всі віки — минулі і майбутні! Хай не буде вам пощади, коли народ повстане і накине вам зашморг на шиї, хай вві-п'ються свинцем у ваші розгодовані тіла краплі Софій-чиної крові. Стільки побачити і пережити — не можна не подорослішати, сказав він щойно синові. Треба стіль-ки побачити і пережити, як він, Олександр Михайлович Богомолець, земський лікар, щоб зрозуміти сповна ви-соку Софійчину правоту, її гнів, її ненависть, її непри-миримість.

Подобиці карійської трагедії, якою усе ще жила ка-торга, потрясли його. Жандармська наруга над Єлиза-ветою Ковальською була тільки приводом для низки відчайних протестів, іскрою, що спричинила вибух, який уже давно назрівав. Вимагаючи відставки коменданта політичної каторги Масюкова, Марія Ковалевська, На-дія Смирницька і Марія Калюжна оголосили голодов-ку. Надія Сигида вдарила Масюкова. З наказу генерал-губернатора Сигида була піддана тілесному покаранню. Тілесні покарання були також введені для всіх політич-них нарівні з кримінальними в'язнями. На знак про-тесту четверо жінок, політичних каторжанок, і сімна-дцять в'язнів чоловічої політичної тюрми вирішили по-кінчити з собою. Померли жінки і двоє чоловіків, на інших малі дози отрути не подіяли. У карійців, що перебували у «вільній команді», були копії останніх ли-стів загиблих. Олександр їх читав. Його вразив мораль-ний максималізм Марії Ковалевської. «Якщо на моїх очах здійснюється той чи інший факт, я не дозволю собі розсудливо промовчати, а поставлюсь до нього не-одмінно так, як наказує моя совість і мої погляди: «моя хата з краю» — мені видається моральною тупістю, і дай бог, щоб я до кінця життя не позбулася цієї здат-ності виявляти і словом, і ділом своє ставлення до вчин-ків, що мають, на мій погляд, суспільний характер...» — писала мужня жінка, і її світорозуміння було близьке

до Софійчиного. Вони являли собою покоління борців, яке не мало поки що подібного собі в історії людства. А головне — це емоційне передчуття майбутнього, ця безприкладна віра в конечну перемогу над тиранією, ця самозречена відповідальність перед поколіннями, які прийдуть йому на зміну. В одному з листів Марії Ковалевської до товаришів були такі рядки: «...Я не можу думати про Галю, дочку, без деякого сорому, що я більше піроку терплю Масюкова комендантом...»

Прощальний лист Надії Сигиди до рідних звучав як заповіть поколінню майбутньому: «...Знаю, мої любі, що хоч і шкода вам буде мене, хоч і поплачете, але зате ж підбадьоритесь і порадієте за мене, за мою глибоку віру і відданість святій правді і добру. Ви й самі повинні були чекати, що я не зійду з того шляху, на який стала, що розпрощаюся, якщо потрібно буде, навіть навіки і з волею, і з вами, рідними, любимими, знаю, що своєю несхитністю, бадьорістю, витривалістю підтримаю у вас і сили, і бадьорість, і велику глибоку віру в святу правду і добро... Я жива, дужа, бадьора, живу любов'ю до святої справи, вірою, надією на щасливе, хоч і не скоре майбутнє; не турбуюсь, якщо навіть мені його і не доведеться дочекатися, досить для мене глибокої віри в майбутнє; досить, рідні мої, щоб витримати всі знегоди, щоб жити цим майбутнім, переноситись у щастя і земний рай тих щасливців, які будуть жити, сповнені добра, миру і любові, а це буде, напевно буде; думаючи про це, я все, все забуваю: гіркоту, біль і морок теперішнього; за мороком і гіркотою я все ж бачу світло та віраду і не впадаю в розпач. Не впадайте ж і ви, рідні, ніколи в розпач, вірте в силу людської душі і боріться бадьоро, безустанно з усіма незгодами і темними дикими силами...»

Такими ж словами говорила з ним та Сашком і Софія.

Але ворог цих слів не розумів. З царизмом треба розмовляти не словами, не голодовками і не самогубствами — з царизмом треба розмовляти шрапнеллю. Колись народ так і вчинить.

Не один раз сходив Олександр на схил гори, де нижньокарійське кладовище. Загиблі були похоронені у спільній могилі, на могилі темнів хрест із вирізаними на ньому (єдине, що дозволило начальство) словами з євангелія: «Никто же любви больше имеет, да кто

душу свою положить за други своя». Під цим хрестом лежало і тіло Марії Ковалевської. Пам'ятаючи про розмову із Ковалевським, Богомолець нашіптував над могилою найтепліші слова, які тільки знав. А гіркі думки та уява не хотіли знати перепон, і бачилася йому між холодних сопок ще одна могила, і він присягнувся зробити все, щоб не залишити в цім краю свою Софійку, навіть мертву.

Він уже не боїться нічого, і смерті, але він хотів би дожити до перемоги народу, щоб бачити її своїми і Софійчиними очима. Він передчуває цей день, відчуття це пристрасне і солодке: хай руки його уже будуть старі, кволі для гвинтівки, але бачити, як завалюється, ламається, падає трьохсотлітня імперія Романових, як плавляться срібні царські вензели і згоряють на вуличних вогнищах хижі, двоголові орли,— о, це найбільше щастя — дожити!

Здається, він ще ніколи не знав такої ненависті, навіть коли допомагав народовольцям розживатися на димамі для смертоносних «подарунків» цареві.

Вперше це гостре, аж до спазмів у серці всесповнаюче почуття ненависті вибухнуло у завжди спокійному, розважливому Олександрові вчора, коли він одержав нарешті дозвіл про переведення Софії до позав'язничного розряду (після страшних шести місяців клопотань!) і приїхав по неї в тюремний лазарет. У присмерках камери він побачив, як його Софійченя, хапаючись білими, вихудлими руками за стіну, намагається підвестися на ліжкові і винувато, вибачливо усміхається до нього, бо сил підвестися бракує. Олександр узяв її на руки і виніс із загратованого льодника (в щілини між колод забивав сніг) у двір. Червоне одутлувате сонце скочувалося по гостриках тюремної огорожі в незабарну ніч. «Я так любила, Олександріку, коли ти носив мене на руках, шойно ми одружилися,— прошепотіла Софія: самі сині-сині очі на білому, як сніг, обличчі.— Але це було так давно. Ці десять років я не насмілювалася навіть мріяти про таке. Тепер я знову легка-легка, правда?» Вона була така легка, що йому хотілося плакати, і він ледве стримав себе, вона була така легка, що йому хотілося нести і нести її усі тисячі верст, через Азію і Європу, аж до Зимового палацу в Петербурзі, а за ним щоб збиралися до гурту і йшли всі гнані й голодні, ще живі і вже роздушені лискучими, як їх

малюють на офіційних портретах, царськими чобітьми, покласти її легеньке, як пір'ночка, висмоктане в'язницями тіло біля підніжжя трону і запитати з гнівом, од якого струснулися б стіни царських палат: «Що ви з нею зробили, іроди?»

Олександр застогнав, стогін прорвався крізь заліза, що в них він закував на ці дні свої почуття, свою душу, він злякано повернув голову і побачив у проїмі дверей сина. Син дивився на нього розуміюче і співчутливо, але казав інше, голосом бадьорим, вони обоє вже грали, бо єдине, що могли ще зробити для матері,— це грати, допоки вистачить сил.

— Я хочу привітатися з мамою. Можна до неї зайти?

— Звичайно, мама тебе чекає.— Він прочинив двері до світлички, зайшов перший.— Жандарм уже привітав тебе з першим вільним ранком, тепер ми. Ми без журналів, у яких треба розписуватися, нам досить на тебе глянути, щоб пересвідчитись, що ти нарешті з нами і чудово виглядаєш, Софійко...

Софія напівлежала, підклавши під спину подушки, так їй легше дихалося. Її лице, і оголені худенькі плечі, і руки,— усе неприродної, хворобливої, майже прозорої білизни,— губилися, танули на тлі крейдяної стіни і білих простирадл. І тільки очі, з кожним днем яскравіші та вимовніші, синьо жили, промінили, ніби Софіїна душа ще за земного існування свого відмежовувалася від хворого, приреченого тіла. Олександрові здалося, що він щось схоже уже переживав, лише в протилежно іншій чуттєвій тональності, отак переступав поріг якоїсь іншої кімнати, висвітленої ранковим сонцем, і його Софійка напівлежала в постелі, з розпущеним волоссям, що спадало на оголені плечі, тепер він згадав — це було в Климівім, другого чи третього дня по їхнім весіллі. Він прокинувся рано, Софійка ще спала, і вийшов у сад, наповнений пахощами антонівки та чорнобривців. Був серпень, початок вересня,— довго бродив алеями і повернувся з кошичком яблук, вони були ясно-жовті, в росі, це він пам'ятає, Софійка напівлежала в ліжку, отак, як нині, лише сонця було більше, сонце лилося з відчиненого у сад вікна. І раптом Олександр побачив її зараз такою, якою Софійка була того ранку, на зорі їхнього спільного життя,— дужою, молодію, чуттєвою,— і щасливо усміхнувся до дружини.

Крізь сльози.

«Як діти ці мої мужчини, і дорослий, і малий! — І Софія заплащила очі, щоб Олександр не подумав, що вона побачила його сльози, раптовий дощ серед білого, усміненого дня, і не мучився з того.— Вони приховують правду і від мене, і одне від одного, і впевнені, що так треба. Що ж, може, так і треба. Адже усі люди знають, що колись помруть, але до останніх хвилин вдають, що житимуть вічно. Це не страх, це швидше невизнання природності смерті. Людина повинна жити довго-довго, можливо, колись, при соціалізмі, наука до такого дійде, ось такі, як Сашко Мой...»

— Тобі погано, Софійко? — Олександр узяв її руку, намацав пульс. Дотик чоловікових пальців був їй приємний.

— Ні, мені добре.

Вона розплющила очі. Їй справді добре, ні Олександр, ні Сашко цього не розуміють, бо лишайються на березі, а вона від них відпливає. В океан часу. Берег щохвилинно маліє в її очах, з усіма земними привабами, аж поки стане схожим на сторінку з альбома гравюр, що її поволі, уже назавжди закриє мла. Звісно, людина повинна жити довго-довго, так і буде, але не це головне, головне — як живе людина. Інакше б Кіт, капітан Ніколін, який переживе її в часі, був би щасливіший, аніж вона, Софія, а це суперечить усьому, що є в людині людського. Їй добре, хоч вона й помирає, бо вона прожила своє коротке життя так, як вважала за потрібне прожити. Але так може сказати собі і Кіт, хіба він мріяв про щось інше, окрім жандармського мундира. Ні, їй легко, бо вона не проміняла своєї совісті на земні блага, вона повірила у світле майбутнє народу і боролася за нього, допоки жила, не залишивши й краплини свого життя для чоловіка, для сина, для себе. Є височінь, на якій людину вже не лякає смерть: тіло зів'яне і ляже в землю, але з душі виростають крила, і вона ширяє над майбутнім, заради якого жила. Софія узяла теплу долоню Олександра, поцілувала і притисла до щоки.

— Не треба зі мною гратися, Олександріку, я щаслива, невже ти не бачиш? Боже, за віщо мені таке щастя — останні дні свої прожити з вами, хто любить мене і кого я люблю! Скільки моїх товаришів померло в самотині, на тюремних нарах, коли не було кому й очі закрити! Я нікого і нічого не боялась, як тільки по-

мерти самотньою, серед ворогів, боялася, не хотіла. І зараз я вам обом так вдячна...

Вона закашлялась, а коли передихнула, Сашко стояв біля ліжка і подавав їй кухлик із чаєм. Рука його тремтіла, а в широко розплющених очах було стільки співчуття, лагідності і не дитячого, дорослого болю, аж Софія заледве стрималася, щоб не обійняти, не притиснути до грудей його чоласту, у рівенькому, густому волоссячку, підстрижену під горщик голівку. Вона ніколи не боялася за себе, але за сина боялась і останні два місяці не дозволяла навідувати її в камері, попросила Олександра підтвердити, що, мовляв, комендант заборонив. Здоров'ям воно, її синеняточко, похвалитися не могло, та й що дивуватися, майже п'ять місяців вагітності — у в'язниці, на тюремних харчах, без повітря, без руху. Та ще переживання, зібрані в кулачок нерви, тепер — така подорож, переміна клімату, — так легко заразити дитину, вкоротити віку. А її синові треба багато-багато зробити в житті, він житиме в новому суспільстві, він його будуватиме, вона, революціонерка і матір, вірила в Сашкове майбутнє безоглядно, майбутнє народу і сина зливалося в її душі у високий урочистий хорал, що надихав Софію усі тюремні роки.

— Сядь, синку, біля вікна, я тобі почитаю.

Вона взяла з-під узголів'я невеличку книжечку в полотняній обкладинці, тримала її в руках не розгортаючи, а читала напам'ять, тихим, проникливим голосом:

— Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

Знаєш, синку, чиї це слова?

— Знаю. Тараса Шевченка. Мені татко читав.

— Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога...

Які слова: «а до того я не знаю бога!» Скільки болю, ненависті і віри в конечну перемогу! Не вірші — молитва революціонерів, кожної чесної і мужньої людини. Царі і царята боялися Тарасових слів більше, ніж динаміту, вони закували поета в солдатський мундир і зіслали в пустелю, але й десять років військової каторги не вбили його вільної душі. У найчорніші мої тюремні години Тарасові вірші, Тарасова доля живили мене: «Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику позіходяться докупи, раді та веселі. І пустиню опанують веселії села». Я хочу, щоб і ти в це вірив, Сашко, як вірю я, як вірить твій батько, як вірять наші однодумці. Рано чи пізно, а правда і розум переможуть, і ти житимеш у новому, соціалістичному суспільстві.

— Ким ти хочеш бути, Сашко, коли виростеш?

— Ще не знаю, мамо. Можливо, лікарем, як татко.— Сашко зніжковів, озирнувся на двері, але в кімнаті, окрім них двох, нікого не було, батько на кухні готував сніданок.— Як ти думаєш, мамо, людина винайде такі ліки, які б лікували геть усі хвороби? Яка хвороба людині не трапиться, випив тих ліків — і все як рукою зняло! Ось такі ліки придумати б — життя не шкода! Тоді ти і хвилиночки не хворіла б, випила б тих ліків і пішла б дивитися, як я із сопки на лижвах злітаю. А люди жили б тоді довго-довго, скільки б їм схотілося жити, бо не хворіли б.

— Не знаю, чи можна такі ліки знайти, але шукати треба,— лагідно усміхнулася Софія і з ледь помітним смутком у голосі продовжувала:— Дуже хотіла б і я дожити до часу, коли ти їх винайдеш. Жити довго-довго — це так, мабуть, цікаво. Але якщо й не доживу раптом, пам'ятай завжди: твоя мати хотіла бачити тебе правдивим, мужнім і розумним. Ким ти будеш, коли виростеш, не так уже й важливо, головне — якою людиною будеш, і чи для себе тільки житимеш, чи для народу, для людей. Інші матері дарують дітям землі, помістя, я подарую тобі, синку, книгу людини, яка уміла забувати про себе, коли йшлося про народну долю. Це мій єдиний спадок, сину. Але він цінніший од помість і земельних плантацій, зараз ти віриш мені на слово, а підростеш — зрозумієш сам. Цей «Кобзар» Тараса Шев-

ченка я берегла усі тюремні роки, він допомагав мені жити, боротися, ненавидіти і любити...

Зайшов батько, він ніс чайник. Запахло кавою. Сашко узяв книгу з материних рук. Обкладинка її була звичайна, картонна, але обгорнена в сіре тюремне полотно, а по кутках на полотні вишиті сині волошки.

— Я тут Сашкові «Кобзар» подарувала,— голосно, дуже голосно сказала Софія.— Я берегла його по тюрмах. Хай буде Сашкові пам'ять про матір, і не тільки пам'ять...

Вона одвернулася до стіни.

— Соню! — Олександр поставив на стіл чайника, тривожно дзенькнули чашки.

— Я зараз, Олександріку, зараз. Ти ж знаєш свою Софійку — все буде добре... Господи, одинадцять років не пила кави, шкода, що вже й не хочеться...

...А смерть — це коли ніч, непроглядно чорна, без надії на світанок, і сутінки — провісники смерті, такі волохаті лаписька заповзають крізь вікна, заповнюють кімнату, витискуючи залишки світла, і Сашкові стає моторошно, йому хочеться покликати батька, але батько клопочеться біля матері, якій наприкінці дня погіршало, і він притискається щочкою до матиного подарунка — книги, заплющує очі. Якби лише мати дожила до весни, а навесні, коли зазеленіють сопки і зацвітуть на галявинах квіти, він, Сашко, обов'язково знайде ту єдину чарівну квітку, яка вилікує його маму. Ось він іде лісовою стежкою, а назустріч — лісовичок, що про нього нашіптувала багата няня Уляна, він схожий на білого гриба, борода до колін і бріль із трави та сухого дубового листя. Сашко поступається лісовичку дорогою і чемно вігається, лісовик проникливо дивиться на Сашка і бачить його горе. «Ти куди ідеш, хлопче?» — запитає лісовик. «Я шукаю ліків для хворої мами», — відповідь Сашко, і лісовик дістане з полотняної торби жмуток пахучої трави. Сашко подякує і побіжить додому, не чуючи під собою ніг, батько заварить із тої трави чай, налле в кухоль і мовить до Сашка: «Неси матері», матір візьме кухоль із Сашкових рук, вип'є і вмент підведеться з ліжка, повна сили та здоров'я, візьме Сашка за руку, і вони підуть на стежку, де він стрів лісовика, та скажуть йому...

Двері кімнати, де лежала мати, прочинилися, Сашко вчув, як тяжко, з болісним хрипом, вона дихає (поспішні, стривожені кроки батька на кухню), й розплющив очі. Ніч згусла, і шибки ледь бовваніли крізь пільму. Щось упало в материній кімнаті, здається, кухоль, з якого вона пила. Батько пробіг по сінцях — із кухні в кімнату. Дзенькнула склянка. Рипів сніг під вікнами — ніби хтось ходив. І на горищі гупало. Смерть не мала ні лица, ні тіла, ні голосу, вона була як ніч, пропахла ліками, і кожен шерех в її морочній тиші — як надія і передвістя лиха водночас...

Він непомітно забувся у сні, а прокинувся серед ночі, а може, під ранок: було навколо неприродно тихо, так тихо, що Сашкові стало страшно. Від болісної, схожої на нервовий спазм думки, що гніткі передчуття останніх днів справдилися і тиша в хаті — тиша смерті, він скинувся на сіннику і закричав (йому здалося — голосно, а насправді — приглушено й жалісно):

— Мамо!..

— Мама щойно заснула, — тихо, спокійно мовив батько. — Тобі щось лихе наснилося, синку?

Батько стояв біля вікна, ніби розіп'ятий на хрестовині рами.

— Ні, я так. Посидь біля мене, тату.

Він схопився за теплу батькову руку — і страх минув.

— Тату, а няня колись розповідала мені про живу воду. Хто тої води вип'є — ніколи не помре. Як ти думаєш, тату, така вода справді є чи тільки в казках?

— Можливо, і є.

— Ходімо завтра пошукаємо.

— Виростеш, синку, вивчишся — шукатимеш. Жива вода, якщо десь і є, легко не дається. Треба дуже багато знати про світ, щоб її знайти.

— Я для мами хотів.

— Живу воду, якщо шукати, то для всіх людей. Інакше не знайдеш. Хіба тільки й горя, синку, що наше? Горя у світі багато. Спи... Завтра мамі обов'язково покращає.

Ранком Софії справді покращало. Вона навіть поснідала, а коли прийшов жандарм із журналом для «позатюремних», жартувала:

— Боюся, чи не рано ваші начальники мене випу-

стили помирати. Візьму та на зло їм і дотягну до весни. А вчую «генерала зозулю», як істинний бродяга,— втечу в ліси, тільки мене й бачили...

Потім вона довго розмовляла із Сашком. Спершу розпитувала сина про гімназію, згадала, як навчалася в Петербурзі на лікарських курсах, здала на відмінно екзамен і дирекція курсів присудила їй премію, а вона відмовилася, бо вчилася не задля премій. Справді, за віщо їй було давати премію, коли вона робила лише те, що мусила робити, вирішивши стати лікарем? Як вона могла вчитися погано, адже люди довіряють лікареві найдорожче — життю. Правда, вона дуже скоро зрозуміла, що хворе суспільство, в якому вона живе, і всі свої сили поклала на лікування соціальних хвороб, лікувати людей так і не довелося. Суспільства теж її покоління невилікувало — забракло знань і сил, хвороба прогресує, лікування продовжать наступні покоління, уже продовжують. Новини із центрів втішні, Софія вдячно глянула на Олександра, він привіз їй вість про початок нового революційного піднесення. У Петербурзі робітники перетворили похорони публіциста Шелгунова в політичну демонстрацію, а потім масово зібралися на маївку і видрукували першотравневі листівки, що розійшлися по всій Російській імперії. А вона ж, Софія Богомолець, у сімдесятих роках допомагала Георгію Плеханову організувати перші страйки пітерських робітників. Гуртуються і київські робітники, у тій готовності пролетарів до протесту, до боротьби за право на людське життя — відлуння і її революційної роботи в Києві. Але справа навіть не в тім, скільки та чи інша людина зробила для майбутньої революції, вона, Софія, могла б зробити набагато більше, — не встигла. За волю і щастя трудящого люду уже стільки відважних революціонерів наклало головою, що на пам'ятники кожному не вистачить усіх гранітів світу.

Їй поталанило — яке ще може бути більше щастя для людини! — іти в одній лаві з людьми, які мали мужність жити так, як підказували їхні переконання. Ані в'язниці, ні шибениці не змусили їх відмовитися від своїх революційних ідеалів. Серед людей її покоління, що стали на боротьбу з царизмом, майже не знайшлося слабкодушких (одиниці з тисяч!), хто зрікся б самого себе, із жінок-революціонерок — жодної! І Софія розповідала синові про зустрічі з Андрієм Желябовим, про

його героїчну боротьбу і героїчну смерть на ешафоті, про Іполита Мишкіна, який безслідно згинув у царських казематах, про його знамениту промову на похороні Долгушина, про своїх побратимів по боротьбі в Києві, про жінок-революціонерок, які боролися з катами в жандармських шинелях навіть у в'язницях, і не день, не рік,— десятиліття.

— Розумієш, сину, я і мої товариші знайшли своє щастя в жертві задля майбутніх поколінь. Це велике, але трудне щастя. Я вірю, коли ти виростеш, не буде потреби йти на плаху, а може, ти знайдеш іншу ниву для слукіння людям. Немає матері, яка бажала б своїй дитині того, що пережила я,— сибірських етапів, карцерів, голодовок. Як і кожна матір, я хочу, щоб мій син знайшов щастя не в жертві, а в житті. Я знаю, ти житимеш у світі високоморальному і справедливому, інакшим соціалізм бути не може: велику ціну заплатили і ще заплатять за нього люди. Але живи, сину, не для себе, така людина за будь-якого суспільства — все одно що птах без крил, вона лише тлустіє, наливається салом і ніколи не злетить у небо, розвивай у собі, сину, здатність насолоджуватися загальним благом...

Софя знову задихалася, робила довгі паузи і жадібно хапала повітря, Олександр бачив і знав, що їй не можна довго говорити, але не наважувався перервати їх із Сашком розмову: розмова може виявитися останньою, і Сашкові це — на все життя. Він не міг обманутися пскрацанням Софіїного стану, як не хотілося обманутися, посолодити душу надіями на чудо. Виснажений в'язницями організм дружини не витримає наступу хвороби, чудеса бувають у казках, що в них вірить і вже не вірить Сашко,— не в медицині. Софіїне обличчя зблкло, взялося тінями, ніби поволі опускалося в тиху всду, все глибше й глибше, і товща води розмиває звичні, рідні риси обличчя, аж Олександрові хочеться розпачливо закричати із любові, туги й страху за дружину, але він не має права навіть на крик: син.

По обіді Сашко пішов на вулицю — неподалік діти спускалися по крутосхилу на санчатах і лижвах. Простеживши, як син одягся, Олександр повернувся до світлиці. Це з порога побачив, що Софії зле і вона з останніх сил вдає, ніби все гаразд. Олександр намацав пульс — серце билось стомлено, кволо.

— Грошки поспиш?

— Ні, Олександрє, ще виплюся.— Вона розплющила очі, зирнула гостро і проникливо.— Візьми аркуш паперу, я продиктую і підпишу. Як це пишеться? Юриспруденцією не цікавилася, заповітів теж не складала, це робиться раз у житті, досвіду не маю. Можливо, так: «Очікуючи відходу...»

— Соно!..

— Думаєш, рано? — Вона усміхнулася, в тім усміхові були і лагідність, і поблажливність водночас — ніби розмовляла із сином. Ніколи вона не була так далеко від Олександра, як зараз, і все віддалялася.— Щоб не було пізно. Пробач, але своєму рідненькому ескулапові я не вірю — я собі вірю. Пиши, Олександріку, і треба, мабуть, ще когось — щоб посвідчив. «Очікуючи відходу у вічність і маючи здоровий розум та тверезу пам'ять, прошу рідних не перешкоджати моему чоловікові Олександру Михайловичу Богомольцю і сину Олександру Олександровичу Богомольцю безвідплатно передати селянам усю особисто належну мені по спадку частину батьківської землі...»

Олександр подав ручку, пальці його тремтіли, і чорнило скрапнуло на аркуш, ніби чорна сльоза впала; вона ж твердо і чітко виписала: Софія Богомолець. Аж тоді Софіїні руки, ніби вичерпали усі сили в тій своїй останній зосередженій роботі, зів'яли, і перо самовільно розмалювало б папір, якби не Олександр. Очі її заплющились, Олександрові здалося — заснула. Він поклав папір, підвівся і навшпиньки, щоб не розбудити, пішов до дверей. Від порога озирнувся, Софія дивилася на нього широко розплющеними очима:

— Останнє моє прохання до тебе, Олександріку...

— Ну що ти сьогодні, Софійко!..— вигукнув Олександр із бадьорим докором.— Ти ще мене...

Софія мовчки похитала головою, і він обірвав себе на півслові — стало соромно власної нещирості.

— Поховай мене на Україні. Страшно тут залишатися — самій, і після смерті — в неволі.

Олександр опустився на край ліжка і припав вустами до її гарячої руки, вперше не приховуючи і не соромлячися сліз.

— А Сашка бережи. Йому не бракує ні розуму, ні характеру, щоб багато зробити в житті...

По дорезі додому, вже неподалік хатки, яку вони з батьком наймали, Сашка перестрів батьків знайомий, з хлопчиком якого Сашко часто грався.

— Ходімо, козаче, до нас. Підвечеряємо, і переночуеш. Батью твій знає.

У сумовитому голосі його було щось таке, що Сашко зрозумів: перечити, не погоджуватися не можна. Так треба. Він безпорадно озирнувся на їхню хатинку (крізь ранні сутінки за вікном кімнатки, де мати, теплів вогник свічки) і поковзав слідом за батьковим знайомим. Лижви обкрижавіли, орали наст, іти було важко. Знайомий, недавній каторжник, розповідав про золоті рудники у верхівї Қари, про те, як горить навесні сухо-трав'я на сопках, і тільки про Сашкову матір — ані слова, запигувати ж Сашко не наважувався, відчував, що запитувати не треба. Вечеряти він відмовився — не міг. У домі рано вклялися спати, Сашко довго лежав без сну, вдвляючись у п'тьму, що від напруги в очах бралася червоними плямами. Нарешті він заснув. Багато снів, тривожно положких, гарячкових, колобродило тої ночі в його мозкові, що ніяк не хотів забутись, а запам'ятався Сашкові один. Уже десь під ранок йому довго снилося, ніби батько, мати і він, Сашко, перетворилися на синіх (крильця в золотих цятках) метеликів і пурхають над лугом, калейдоскопічно барвистим і яскравим. Над ними синє-синє, як денце китайського блюдця, небо, а сонця нема, світло проміниться знизу, із зелені, і проміння того рясно, ніби трави; мати перелітала з квітти на квітку і сміялася, а з того сміху об'являлися на лузі дзвіночки, такі дзвіночки, між смілкою і золотистою запашною кашкою, синіли в кінці їхнього ніжнєського саду над Остром.

Перелітаги з квітти на квітку, купаючись у материнному сміхоті, було легко і радісно.

Він прокинувся від гострого болю. Боліла голова. Чоло ніби заковане було в напівобручі, що з кожною хвилиною стискалися, а в скроні невидимий коваль забивав гвіздочки. За вікнами ледь сіріло. Ще ніколи, здається, так не боліла йому голова. Сашко притиснувся чолом до холодної стіни, заплющив очі, але біль не вщухав, біль був десь глибоко, а може, й не в тілі, а у відчайній тривозі, що вже давно, особливо ж з учорашнього вечора, палила його. Сашко заплющився і почав рахувати, щоб накликати сон, дорахував до тисячі,

але не заснув. Зате біль зник майже раптово, як і з'явився, залишалася тільки пам'ять про біль, страх болю і ще страх перед тим, про що боявся, не дозволяв собі думати. Він із головою накрився ковдрою, щоб сховатися від дня, який поволі наповнював кімнату, але невдовзі тихо одягся і вислизнув із дому. На засніженому схилі сопки, ніби на долоні, лежала крапля крові — ранкове сонце. Потоки сонячної крові безупинно струменіли в долину Қари, падали малиновим дощем на дахи будинків, казарм і в'язниць. Мороз спершу — на ганку — ошпарив, потім нібито відступив. Сашко біг, шапка сиділа на самім чолопочку, ледве затуляючи вуха. Повітряні леза були гострі, різали щоки, а відтак затупилися, і навіть дотик їх Сашко перестав відчувати. Двері до їхньої хатини, і сінешні, і кімнатні, були відчинені навстіж, Сашко пірнув у проїму їх, ніби в ополонку з крижаною водою. Мати, неприродно випростана, накрита білим, лежала на столі посередині кімнати. Сірі клубки холоду, перекочуючись через поріг, обіймали туманом материне тіло. Батько в пальті наопапки, але без шапки, стояв біля столу, поклавши руки із зціпленими в замок пальцями на його край, ніби мав щось конче робити, але затримався і тепер не знав, що саме. Він обернувся на дріб Сашкової ходи, опустив руки і поспіхом ступив назустріч синові.

— Сашко, ти щоки приморозив! — Майже силоміць узяв його в оберемок, виніс у двір, зачерпнув у жменю снігу. — Буде боляче, але не плач! Буде боляче, але не плач! — повторював, ніби закликав, розтираючи синове обличчя колючим снігом. — Не люблю мужчин, які плачуть, та ще майбутніх лікарів! Нема нашої мами, синку, але нам треба жити, треба жити...

Сашкові було неймовірно боляче, проте він не плакав, а може, й плакав, та сльози перемішувались із розталим снігом, що скрапував із щік і падав на землю солоними крижинками.

В інеї, дихаючи парою, ніби паровоз, до них підійшов жандарм.

— Здоров'я бажаю, пане Богомолець. Софія Миколаївна уже прокинулись? Треба, щоб вони розписалися. Усе розумію, але інакше не можу — служба.

Олександр поволі розігнувся, обтрусив сніг з долонь.

— Софія Миколаївна уже вільна...

— Як? — стрепенувся, напружився жандарм.

— Софія Миколаївна померла і відтепер жандармському управлінню непідвладна.

— Дозвольте зауважити, пане Богомолець, що ви помиляєтесь. Там підвладні і живі, і мертві,— мовив по хвилі жандарм.— Але мушу пересвідчитися на власні очі, щоб зрбити відповідну помітку в журналі. Ви лікаря викликали?

— Я сам — лікар,— похмуро кинув Олександр.— І якщо вжея не допоміг...

— Я не про допомогу, бугорчатка обходиться без допомоги, пне Богомолець... Але присутність тюремного лікаря збв'язкова, такий порядок. І він небезпідставний, поірте мені. Я знаю випадки, коли політичних виносили з тюремні стіни в труні, а невдовзі вони об'являлися за тисячі верст. Так що прийміть мої співчуття, але...

Жандарм рішучою ходою пішов до хати, Олександр — за ним. Сашко залишився сам на весь світ. Сонце, видраючись на шпилі сопок, міняло колір: із малинового на рожевуватий. Рівні, наче солдати в строю, стовпи диму піднімалися з димарів, від того здавалося, що і в неб не вільно, що й там солдати, казарми й в'язниці. Він просив бога порятувати матір — бог не захотів почти, який же він після цього милостивий і всесильний? Він просив — кого він тільки не просив! Ніщо й ніхто не допоміг, мати померла. Батько правий, людині можна надіятися лише на власний розум і на власні сили Солки, із залісинами на шпильях, ближче до подолу тули в рясних зарослях багонника, розчесаних вітрами. Згадавши про багонник, Сашко побіг до кімнатки, де вони з батьком ночували, відколи матір випустили з тюрми. Днів із десять тому він наламав по той бік Кари гілок і поставив у банці з водою за грубку, в закапюлок. Діти місцевих сказали Сашкові, що багонник мусить розцвісти навіть серед зими, і він хотів порадувати матір. І справді, вчора, коли він перевіряв букет, бруьки на гілках набубнявіли, але ще не розкрилися. Сьогодні він був обсипаний рожевими гостропелюстковими квітами, ніби новорічна ялинка — прикрасами з підфарбованої вати й паперу. Сашко сховав обличчя в букет і заплющив очі (очі пекло вогнем):

багонник запізнився на кілька годин, а може, й не запізнився, він розцвів, напевно, удосвіта...

Сашко узяв банку із гілками і поніс у світлицю: його останні квіти матері. Холод усе ще вкочувався в кімнату, витискуючи останні залишки тепла. Материне обличчя було мов намальоване — чітке, глибоке, лише очі заплющені.

— Ось — мамі... Подарунок готував, а він тільки сьогодні розцвів.

Сашко поставив квіти біля узголів'я і відступив до батька, жахаючись смерті та прагнучи живого тепла. Батько досі стояв біля стіни, блідий, змучений, але побачив сина і прибадьорився.

— Ходімсь, Сашко, на пошту. Добиватимемося, щоб дозволили нам узяти із собою материне тіло. Мама просила похоронити її вдома. А за квіти мати подякувала б тобі: квіти вона любила...

У сонці, що лилося з вікна, багонник, схожий на рожеву хмарку, полум'янів.

Батько і син вийшли на ганок, але до хати вже під'їздив тюремний лікар у супроводі трьох кінних жандармів із револьверами і шаблями.

Вони і мертвої — боялись її...

Телеграма: «Злочинниця Богомолець померла 10, тіло не поховане, чоловік просить перевезти тіло у місто Ніжин Чернігівської губернії».

Телеграма: «Похірно прошу дозволити перевезти тіло моєї померлої дружини Софії Богомолець для поховання на батьківщину. Лікар Богомолець».

«...Майже місяць чекали дозволу перевезти тіло небіжчиці для поховання на рідну Україну. Мертва, вона лежала в цей час у нас, в нетопленій хаті, а ми з батьком жили в передпокої...»

О. О. Богомолець.

Т е л е г р а м а : «Міністерство не визнає за можливе задовольнити клопотання лікаря Богомольця».

«Нещасна жінка дістала волю за три дні до смерті. Лише через місяць, у лютий мороз, її товариші, серед них і мій батько, віднесли труну на кладовище Усть-Кари, за 15 кілометрів від нашого села...»

В. В. Сухомлин.

«...Лікар Богомолець став клопотатися, щоб тяжкохвору дружину його випустили помирати у «вільну команду». Але йому вдалося добитися її звільнення лише напередодні її смерті. Виконуючи висловлене за життя бажання дружини бути похованою на батьківщині, він знову заходився клопотатися про це, але врешті-решт не добився дозволу з цього, здавалося б, невинного прохання. Ми, вільнокомандці, в жорстокий січневий мороз віддали останню данину померлій, провівши труну до усть-карійського кладовища...»

Л. Г. Дейч.

«...Повернулися ми додому осиротілі, прибиті горем: не стало чудової жінки, великої в своїй негасимій любові до свого народу і непогамованій ненависті до його гнобителів».

О. О. Богомолець.

Усе було востаннє: маленька кімнатка, що знала глибину їхнього горя і їхні надії, кімната, де померла дружина, матір, її ліжко, стіл, на якому стояла труна з тілом... На всьому лежала пам'ять про неї, живу, і тепер вони сиротили її, від'їжджаючи до їхнього такого далекого звідсіль світу. «Ми — як актори, що правдиво зіграли високу трагедію, витратили безліч душевних сил, і тепер їм шкода залишати сцену з декораціями та вертати у звичайне життя,— подумав Олександр.—

Але суттєва різниця: актори — грають, ми з Сашком — жили...»

Він згадав ранок, коли померла Софія, народження нового — уже без неї — дня за вікнами, і як холод наповнював кімнату — тепер уже назавжди, він знав — на все життя...

«А якщо баба Уляна розповідала правду і мамина душа прилетить у цю кімнату, а нас нема, і їй буде сиротливо...» — подумав Сашко і непомітно від батька поклав на підвіконня печиво — для материної душі. Вони вийшли на ганок, причинили двері. Гриви коней були в паморозі, ніби в парчі. Віхолило, кругені снігу котилися по дорозі і розбивалися об полоззя саней. На кожухах, постелених поверх сіна, холодно яскріло. Батько й син сіли в сани, притиснулись один до одного. В'язниці, казарми, тюремний лазарет, казенні будинки чиновників і хатинки місцевого люду — усе відпливало, тануло, і вітер розганяв залишки кошмарного, чорного видіння.

На околиці Нижньої Кари вони зупинилися — біля кладовища. Могили були в снігу, і тільки верхівки хрестів темніли, наче вишиті чорним на білому полотні. Олександр узяв сина за руку, ніби боявся, що поривчастий вітер одірве й понесе в тоскню, сіру безвість єдине, що в нього лишилося від Софії. Знявши шапки, вони довго стояли біля могили, не маючи сил одірватися. Нетерпляче погейкував на коней візник. Говорити не хотілося — слів боялись. Вітер тріпотів рушником над могилою, і від того хрест і занесений снігом пагорок видавалися пораним птахом, який з останніх сил махав крильми, а злетіти не міг; батько й син сіли в сани, і коні рушили, а птах ще довго вслід їм бився крильми об землю.

Вони спустилися з крутого берега до Шилки, і тут, неподалік вмерзлого причалу, назустріч висипали жандарми. Коні схарпудилися, кинулись у замет обіч дороги, сани нахилилися. Жандарми стояли навколо саней, ніби палі тюремної огорожі.

— Документи! Куди їдете?

Олександр мовчки дістав із сумки папери, але унтер-офіцер навіть не глянув на них, він добре знав, хто і куди їде.

— Обшукати!

Сашко стояв біля батька по коліна в снігу. Мовчазно й зосереджено стежив він, як жандарми бабраються

в їхніх валізах, у батьковій теці з паперами, у сні на санях і в одязі, а в глибинах його душі піднімалася, нуртувала вже не дитяча, доросла, свідома ненависть. Він ненавидів їхні шинелі, їхні червоні вгодовані пики, їхні нахабні, чіпкі очі, їхні руки, що гортали материні книги і перебирали материні фотографії. Він ненавидів усе, що вони уособлювали: незахищеність, безправність добрих людей і безкарність злих, їхні каторги, їхні в'язниці і найбільшу в'язницю, яку стеріг двоголавий орел і яку в гімназії його навчали любити більше, ніж батька, матір і самого себе.

«Якби я мав в очах силу таку, щоб тільки надумав, і вони всі провалилися крізь землю назавжди!..»

— А дивись, у цього вовченяти очі, як і в матері,— вогнем дихають!— зі злом і острахом сказав унтер-офіцер.

— Хай дихають: до нас потрапить — ми й для нього трьох аршин землі не пошкодуємо,— засміявся жандарм, вивертаючи кишені Сашкового кошушка.

— Нема, ваше благородіє. А може, сховати зуміли...

— Нічого, ще попадуться — Сибір великий...

Сідаючи поруч із батьком у сани, Сашко безбоязно, переможно зиркнув на жандармів і міцніше натяг рукавичку: у його рукавички вони з батьком зашили листи політичних. В'язницю для політичних на Карі закривали, частину в'язнів переводили на ще страшнішу і безнадійнішу каторгу — в Акатуйські рудники, і революціонери домовлялися з товаришами на волі про втечу...

Коли Сашко озирнувся, гирло Кари, причал і селище на схилі гори — все застелила непроглядна сніговиця, ніби їх справді не існувало ніколи, а тільки наснилися. Але вони не наснилися, бо десь там, за сірою імлю, залишилася і могила матері. На Сашкові очі знову навернулися сльози, як там, на кладовищі. «Але душа матері не залишилася в краю в'язниць та казарм, вона — з нами,— подумав із несміливою радістю й усміхнувся, пригадавши печиво, залишене на підвіконні.— Білий птах злетів з кладовища і ширятиме над нами усі тисячі верст і тисячі років, оберігатиме нас і благословлятиме жити. То — пам'ять моя про матір...»

І Сашко сміливо подивився у вічі далекій, трудній дорозі — крізь десятиріччя.

1945

ОСІНЬ ПРЕЗИДЕНТА

«...Щасливо закінчив сесію Академії, склав непоганий п'ятирічний план — вдалося б виконати! Стомився, добре б у Старосілля...»

«...Науку треба любити, як наречену, і це чисте полум'я любові зберегти на все життя».

«В пейзажах мені найбільше подобається осінь... Добре поїхати б на полювання восени, під час тихого падолисту — люблю блукати по шерхітливих від листя стежках, дихати лісовою прохолодою...»

О. О. Богомолець.

Умерла мати... Заповіт її —
Похоронити прах на Україні —
Не вволило начальство недріманне.
І на карійським цвинтарі її
Поховано, вечірню чисту жертву...

Та матері зберіг благословення —
«Кобзар» Шевченка в простій палітурці,
Борця за волю книгу нездоланну,
Громові, прометеївські слова,
Що стали на папері, як огненні,
Незмивні знаки, — той малий Сашко.
З цією книжкою на путь життя
Ступив він, і ніколи не похибив,
Людському щастю всі віддавши сили,

І в чистім сяєві нового дня
Ніс гордо світоч правди і науки,
І всенародна шана та любов,
Як світло непогасне, осявають
Могилу Олександра Богомольця.

Максим Рильський.

Через багато-багато літ буде золота осінь, його остання осінь на землі, і мати приходитиме до нього в снах, і сни його будуть світлі, ніжні і летючі, схожі на вітерницю в саду, коли одцвітають вишні. Сни не триматимуться в пам'яті, і як не силкуватиметься Олександр Олександрович ранками пригадати нічні видіння, вони маревно маячитимуть на видноколі свідомості і розпливатимуться, танутимуть. Але ще довго по тих снах житиме в його душі гостре, тремке відчуття забутого, а може, ніколи й не знаного дитячого щастя: матір, яку він так довго, все дитинство, все життя чекав,— нарешті з ним. Материні очі (єдине, що проявлятиметься вдень на фотоплівці снів) промінитимуть лагідне тепло, і він, шістдесятичотирьохлітній, молодітиме і дужчатиме у тому сяєві, ніби скупаний у живій воді.

Буде золота осінь, перша повоєнна осінь і остання осінь у його житті. З вікна президентського кабінету він бачитиме, як падають на тротуар каштани у світло-зелених, з рудими гострячками голок кожушках, як поли їхніх кожушків розкриваються і на світ вилущуються полив'яні, у краплях чистої, як сльоза, роси міцні плоди. Вікна кабінету — як ілюмінатори казкового жюльвернівського корабля, яким він снів у дитинстві, сині, з холодним полиском, а по той бік скляної бар'єрної зони — обласкавлений сонцем клен, кожен листок якого, ясно-жовтий, з рожевою облямівкою, світиться зсередини і звучить, як ноктюрн Шопена, радісно і сумно водночас. З пейзажів він усе життя найбільш любитиме осінні, з пір року наймиліша йому буде пора осіння, а з роками полюбить він і осінню пору людського віку, пору, коли спадає на душу спокій та рівновага і визріває в людині мудрість, не та, книжна, якою ми пишаємося замолоду, а мудрість природна, що виростає з життя людського, як дерево із землі, і через те — глибоко осібна...

І одного дня йому здалося, ніби можна забути, що ти — член уряду, академік, удостоєний найвищих урядових нагород, президент однієї з найбільших у Європі Академій наук, директор двох науково-дослідних інститутів, редактор наукового журналу, забути, що ти вчений, до думки якого прислухаються найвищі розуми світу, забути, скільки людей очікують на твоє вирішальне слово, забути про нескінченну течію справ, кож-

на з яких і державна, і невідкладна, забути про немощі старого, втомленого, хворого тіла, забути про все — і загубитися у золотім падолистівім світі осені, що за вікном...

— Наступного тижня, душенько, я дозволю собі відпочити,— м'яко, але з навмисне наголошеною рішучістю в голосі мовив він до секретарки і, помітивши на її обличчі недовірливий посміх, заспішив: — Дозволю, дозволю. Відпочинок повинен передувати втомі.

— Я читала про це в книзі академіка Богомольця. «Продовження життя»,— лукаво відповіла секретарка президента.— Шкода лише, академік Богомолець не прислухається до власних порад...

— Трудні роки переживаємо, що вдієш. Перша мирна осінь після такої всесвітньої бурі. Я поїду в Старосілля в суботу по обіді, а повернуся аж у середу на президію. Три вільних дні — я жодного папірця не візьму з собою, а три дні у мої роки — це майже вічність...

У суботу він вийшов з Академії на вулицю, неначе зійшов на берег з корабля, який довгі роки плавав по морях-океанах, обминаючи причали. Був яскравий день, золотий з блакиттю і по-літньому теплий. Біля під'їзду чекала на нього автомашина. Шофер поспішно відчинив дверцята. Мимо повзли вантажні автомашини, дверці дрижали, розмиваючи відбиток у склі: висока і все ще досить струнка наперекір вродженій сутулуватості, немолода вже людина у строгому темному кітелі, ціпок у правіці, на лівій руці — плащ.

— Я — пішки.

— Лікарі, Олександрє Олександровичу...— розгубився шофер.— Мене попереджено...

— Не будемо дискутувати з цього приводу.— У звичайно поступливому голосі Богомольця з'явилася твердість.— Пообідайте — і на Виноградну, підвезете нас до катера.

На розі, переходячи вулицю, Богомолець озирнувся: шофер вийшов з машини і дивився йому вслід. Тротуар був у павутинні тіней, ніби застелений тополиним мереживом. Наперекір прогнозам лікарів, Богомольцю дихалося легко. Він багато ходив пішки в революційному Саратові, коли трамваї стояли, занесені снігом, і потім, в Москві. Досі пам'яталася йому тодішня легкість у ході і щасливе відчуття, що підшви черевиків пружинять. Цього осіннього дня підшви його взуття уже не

пружинили, але й не було у тілі звичайної втоми. Ближче до Хрещатика вулична юрма ставала гущіша і різномасніша: люди, познімавши сірі шинелі, знову згадали, що існують кольори.

У руїнах колишнього Будинку вчених диміла похідна кухня, довкола неї сиділи полонені німці. У підворотні грав на гармошці і співав низьким хрипкуватим голосом сліпий. З Хрещатика на вулицю Леніна звертали полуторки з наповненими битою цеглою кузовами. По той бік Хрещатика хлопці у формі фабрично-заводського училища рівняли заступами майданчик під майбутній дім і залицялися до дівчат-мулярів. Радісне передчуття завтрашнього дня, мирного і щасливого, сколихнуло Богомольця. У вітрині гастроному, під синім, відбитим у склі шатром осіннього неба, червоніли раки, вони нагадали Псел, гурт босоногих хлопчаків та виляскуватий голос бозта, яким виганяють раків з-під берега. Богомолець зайшов до магазину і став у чергу. Метка на око продавщиця упізнала президента.

— Олександрє Олександровичу, що ви хотіли купити, я відпушу без черги.

— Дякую, я почекаю.

Люди озиралися і впізнавали Богомольця, віталися. Повітря в гастрономі — густе, солоне, ніби в бочці з-під оселедців, і невдовзі йому знайомо закололо в грудях. Продавщиця вибирала раків для нього як на виставку, йому було ніяково, й він із полегкістю зітхнув, коли вийшов із магазину. Повільно перейшов Хрещатик, почав підніматися по Інститутській і тут знову відчув, що в нього є серце. Небо вочевидь блякло, а на золоті вцілілих від вогню каштанів та шовковиць, на обличчя стрічних лягала тінь від невидимої хмари. Йому бракувало повітря. Богомолець заплющився і передихнув, а коли відкрив очі — небо знову було ясно-синє, і обличчя людей — світлі, і листя на деревах — чистих осінніх тонів.

Він знав, що це лише хвилиenne полегшення, але наказав собі йти; тепер кожен метр крутизни вимагав зусиль, Богомольцеві здавалося, що він не іде, а їде на дитячому велосипеді по піщаній вулиці, спогад давній, як світ, з дитячих років: тоді вони з батьком пішли в гості до Левчановських, він наполіг узяти дитячий велосипед і з недитячою впертістю пиляв на ньому через місто, розпечене літнім сонцем, а батько терпляче

ступав поруч. Богомольцеві знову забракло повітря, він зупинився, зіперся на ціпок, і тої миті поруч із тротуаром скригнули гальма, а під колесами його машини зашехотіло сухе листя. Відчинилися дверцята, і Богомолець швидше вгадав, аніж побачив співчуття в очах шофера.

— Назирці за мною їхав?

— Олег Олександрович щойно подзвонив із Москви, — ухильно відповів шофер. — Усе, що доручали, він зробив і завтра буде в Києві.

Богомолець знав, що дзвінок сина — лише привід, щоб їхати за ним на віддалі, проте мовчки згодився на ту гру.

— Можливо, Олег ще дзвонитиме додому. Поїдемо швидше.

Поки машина долала крутизну вулиці, академік подумки переконував себе, що він правильно зробив, вирішивши відпочити, бо сил лишилося мало, на самому денці. І треба їх витратити ощадливо. Головне зараз — повністю виключитися з тої круговерті справ, у якій він живе останні — відколи очолює Академію наук — п'ятнадцять років, а власне — і все свідоме життя. Думати про осінь, про ясне небо, про минуле — він давно обіцявся розрядитися спогадами. Ось тільки шкода, що він не поговорив з Олегом, тепер кортітиме до завтра, з чим син повертається додому. Наукові інститути Української Академії ослабли за роки війни — евакуація, реевакуація, тепер вони повністю розгорнули роботу, але бракує висококваліфікованих кадрів, сучасного обладнання. А тупцятися ніяк не можна, від цього залежатиме в майбутньому доля нового світу. Але це вже схоже на тези до проекту п'ятирічного плану Академії, над яким він багато думає в останні місяці. Тільки не сьогодні, і не завтра, і не ближчі три дні, — суворо заборонено: відпочивати...

По сходах Богомолець піднімався повільно і важко, довго віддихувався, щоб невістка не помітила його втоми. На стіл уже накрили, але він мовчки перейшов вітальню і зачинився в кабінеті. Він не любив себе в такі хвилини, не любив свого хворого тіла і не хотів, щоб інші помічали його фізичну слабкість. Високий плямистий пес спроквола підвівся з килима і лизнув господареві руку.

— Що, Тузе, постаріли ми з тобою?

Пес жив у Богомольця ще з довоєнних років і розумів багато слів; у словникові пса не було слів — старість, біль, смерть, проте він умів відчувати настрої господаря, і його очі дивилися віддано та співчутливо. Богомолець опустився в крісло на балконі, пес передніми лапами зіперся на поруччя, ніздрі його тремтіли, тіло пружинило — його тривожив дух осіннього саду.

— Передчуваєш полювання, Тузе? Завтра в Старосілля приїде Олег, підемо на Богомольцівські озера або на Осовицю, пополюємо качок. Любиш на качок ходити?

Пес радісно вертів обрубок хвоста.

— Любиш. І я люблю. А на Осовиці тепер перельоти. Уранці підемо. Ні, вранці не вийде, бо Олег ще не приїде, а без Олега які уже з нас полювальники? Підемо по обіді і лишимося на вечірню зорю. А можемо піти ще й позавтра, і ще на день лишитися в Гористому, і ще. Хто нам що скаже? Обое ми маємо право відпочивати, скільки нам забажається, бо ми з тобою вже дідугани. Лише шкода, що я не дочекався Олегового дзвінка, цікаво знати, що він виходив у Москві. От як людина влаштована, Тузе. Уже й смерть за плечима, а людина клопочеться, поспішає, ніби там, по той бік смерті, ще одне життя. А ти ось лежиш цілісінький день на килимку і нікуди не поспішаєш, і ніщо тобі не кортить, окрім як поїсти та прогулятися по саду. Йі-бо, позаздрити можна. Але я, людина, всупереч законам фізіології, — не заздрю. Ось що дивно — не заздрю...

Він підвівся, перейшов у кімнату навпроти. Зупинився. На диску патефона лежала платівка, подарована друзями: прелюдії Баха. Він накрутив пружину й опустив мембрану з голкою: зазвучало фортепіано. Прикривши долонею очі, він жадібно вслухався в клекіт струн, силкуючись проникнути у високе таїнство музики й радісно відступаючи перед ним.

Колись, у Саратові, він сперечався з батьком, який не любив музики двадцятого віку, позначеної формальними пошуками. І з роками батькове розуміння гармонії ставало йому все ближчим та ріднішим, мабуть, так і мусило бути: щоб словна відчуті геніальну простоту майстрів минулого, треба багато пережити. Прелюдії Баха з «Добре темперірованого клавіру» нагадували йому вогнище, але не те молоде вогнище, що шугало яскравими язиками полум'я, а вогнище, злегка припо-

рошене попелом, під яким живе неабияка жага, пристрасть і сила. Замолоду він кохався в музиці Шопена, пізніше полюбив Чайковського за його мудру врівноваженість і високу печаль; але більшість композиторів, творчість яких він любив досі, розмовляли або із самими собою, або із своєю епохою. Бах розмовляв із всесвітом. («Здрастуй, Бах»,— мовить бог, виходячи ранком із своєї обителі. «Здрастуй, бог»,— відповідає Бах. Людина і бог — на рівних). Баху було під шістдесят, коли він створював другу частину «Добре темперірованого клавіру». Це приємна ілюзія — спокійна старість. Із пригасанням фізіологічних функцій організму не пригасає вогонь людського духу, якщо це живий вогонь, а не лицедійство. На людину усіма дев'ятьма валами накочується минуле, а майбутнє в її душі стає таким же прозорим, реальним, як і минуле, вони зустрічаються — і буря, віхола почуттів, пристрастей, думок, і сьогоднішній день стає лише перетинкою між днем учорашнім та днем завтрашнім...

— Пробачте, Олександрє Олександровичу, обід холоде.

Невістка стояла в проїмі дверей, ніби в портретній рамі — синя спідниця, світла, англійського крою блузка, коротко підстрижене, темне, аж до сизуватого блиску, волосся і великі блискучі очі, худенька, елегантна, молода — різке заперечення старості. І йому раптом подумалося, що життя попри все влаштоване мудро. Музика Баха і ця несподівана впевненість у мудрій довершеності сушого поволі вертали Богомольцю душевну рівновагу. В останні роки він усе більше любляв бути з молоддю, мабуть, старості це необхідно — відчувати навколо юну поросль. Коли в Олега збиралися друзі, Богомолець, якщо мав хвилину вільного часу, заводив патефон і ставив платівки з танцювальною музикою, йому був приємний калейдоскоп розпашілих молодих облич, вир танцю, сміх. Вбраний у строгу темну пару, він задумливо сидів трохи осторонь того радісного шалу, такого зрозумілого після стількох лихоліть, після стількох смертей на війні.

— Ви, Зоєнько, що — беладонну в очі закапуєте, так блищать?

Невістка засміялась і прихилилася до лутки дверей, вона уже звикла до цього жарту, очі її справді дивно блищали і були широкі, світлі, як вікна в сад. Тепер

він бачив крізь проїму дверей вітальню, звичайно темнувату, бо сонце майже не заглядало в неї, але сьогодні повну ясно-золотих тіней — відблисків од визолочених осінніх дерев за вікнами, і стіл посеред вітальні, застелений сліпучо-білою скатертиною. За обіднім столом, майже невидима за гіркою раків, сиділа, уже вбрана по-дорожньому, і нетерпляче розхитувалася на стільці його онука Катерина...

Богомолець лагідно усміхнувся і поспішив до вітальні.

М. І. КАЛІНІН:

«Самих тільки прагнень ювіляра відвоювати для людства у смерті вкрадені нею мільйони сонячних років досить для безсмертя. А серед його праць немає жодної, яка б не мала наукового інтересу і значення. На багато питань до нього в жодному університеті не могли відповісти, а він відповів. Ось у чому заслуга мого сучасника перед лицем найінтернаціональнішої з усіх наук — перед медициною».

Академік О. І. БІЛЕЦЬКИЙ:

«Я прожив велике життя, я зустрічався з величезною кількістю найрізноманітніших людей, і лише один раз я зустрів людину, яка володіла надзвичайним, дивовижним умінням поводитися з людьми. Цією людиною був Олександр Олександрович Богомолець».

Академік А. І. ЛЕЙПУНСЬКИЙ:

«О. О. Богомолець був буквально хрещеним батьком атомної фізики, що зароджувалась на Україні».

Академік В. П. ФІЛАТОВ:

«З величезною вдячністю згадую я про ту увагу, яку виявив до моїх робіт Олександр Олександрович».

Професор Я. П. ФРУМКІН:

«Олександр Олександрович Богомолець володів психічними якостями, які викликали повагу до людської психіки взагалі. Я не лише поважав, я любив його. Це була Людина...»

Він вийшов із машини і, не озирнувшись, пішов по гранітних сходинках причалу; усе, чим жив він останніми днями, й досі хапало його за плечі: засідання президії, засідання вчених рад, консультації, прийоми виборців, депутатська пошта, досліди в лабораторії... Але він вдав, що нічого не чує, окрім плюскоту хвиль у березі, і нічого не бачить, окрім синього розкрилля Дніпра; на ньому був не звичний кітель, строгий, як розпорядок дня президента, а була на ньому з м'якого, темно-зеленого брезенту куртка, і такі ж брезентові штани, і чоботи, і картуз захисного кольору з матерчатим козирком,— він любив це вбрання, символ волі, символ відреченості від турбот, символ самотності,— тільки він і природа.

У березі стояв катер Академії наук, він звався гучно «Наука», але був стареньким довоєнним тихходом, який плуганитиметься до Старосілля проти течії понад три години; академічне господарство мало і швидкого глісера, але сьогодні Олександр Олександрович не хотів поспішати, бо поспішає щодня і вже багато років, десятиліття,— він хотів сьогодні розмовляти з природою, з Дніпром, осіннім надвечір'ям, а яка розмова на глісері, коли все, що чуєш і бачиш, зливається в жовто-зелено-синю стрічку. Влітку на катері людно, академіки із сім'ями, але тепер осінь, кораблик був порожній, і Богомолець потайки порадив безлюддю.

Катер рушив, і смуга води між ним та берегом усе ширшала, аж поки набережна не подрібніла в очах, а кручі, поцятковані будинками та соборами, стали схожі на декорацію по той бік сцени — синього дніпровського плеса. І тоді він мовив до онуки, ніби усе ще не вірив у те, що сталося:

— А ми й справді пливемо...

Від того єднання з природою все, що наповнювало тебе в останні години: звичка до життя в особливому силовому полі, яке ніколи не дозволяє тобі розслаб-

лення; щасливе відчуття всеосяжності, коли ти — центр планети і водночас її найдальша периферія, бо усі меридіани і паралелі світу проходять через твоє серце і твій розум; твій власний, ревниво ошадливий відлік часу, коли майже фізично відчуваєш його безповоротну течію і коли прагнеш кожную хвилину вщерть наповнити тим, заради чого живеш на землі,— раптово зникає. І ти дозволяєш собі, більше — наказуєш! — ні про що, над чим ще сьогодні сушив голову, не думати, нічого не вирішувати, не зазирати в завтра, а жити ось цією, що голубить тебе, безтурботною миттю. Місто на дніпровських кручах, в робочих ритмах якого ти живеш уже п'ятнадцять літ, даленіє, і мозок заколисує ілюзія, що самого себе можна на кілька днів переодягти, як він переодяг костюм, і лишити себе, колишнього, як і костюм, у шафі кабінету на Виноградній або президентського кабінету на Володимирській — і досхочу смакувати безтурботністю...

І Богомолець дитинно, захоплено тішився тою щасливою ілюзією.

— Діду, сонечко купається! — гукала Катерина, і він разом з онукою перехилився через борт і намагався зачепнути в долоні ясно-золотої сонячної шуги, яка до щему в очах іскріла біля катера. Розбите на тисячі друзок віддзеркалення сонця стікало між їхніх пальців — тоненьких, як промінчики, Катерининих, і його, Богомольцевих, ніби коріння старого дерева, дряблуватих пальців, порубцьованих літами. Сонячна шуга сковзувала до корми, де гвинт перелопачував її і кидав на гребінь хвилі, хвиля котила до берега і глухо гухала у верболозі, а онука гукала:

— Діду, діду, правда, то — соми?

— Соми,— поважно кивав Богомолець і сам цієї хвилини вірив, що то соми гуляють у чорторях, під крутим дніпровським берегом, а луги щемно і радісно пахли чаєм, настояним на травах, чаєм, що ним лікувала його в дитинстві баба Уляна, на руках якої він виріс; спогад був далекий, як сон про матір...

— Діду, а тебе мати теж отак тримала, щоб ти не впав у воду?! — Онука відбивалася од Зої, яка не дозволяла дочці перехилитися через борт. Він розповідав Катерині про свою матір, а її бабуню, але для дівчинки семи літ усе те було так давно, що скидалося на сумну казку, в яку віриш, поки її слухаєш. Олександр

Олександрович думав із спокійною примирливістю, який він давній для неї, не старий, а давній,— як учорашній вечір сьогодні на світанку, коли сонце ще ледь прозирає з-за обрїю і ніяк не віриться, що згодом, обійшовши небо, воно знову розтане у млистих тінях заходу. Знав напевно: матір ніколи не тримала його на руках, окрім, звісно, перших тижнів його життя — у камері Лук'янівської в'язниці; потім, на Карі, вона вже була хвора і забороняла синові навіть стояти поруч: щоб не захворів на сухоти. Але десь у глибинах пам'яті жило по-весняному святкове відчуття: материні долоні на його юному, легкому тілі; воно, це почуття, виплило з небуття і стало такою ж реальністю, як вода, що лоскоче пучки пальців. Аж поки здогадався, що це — із снів про матір, не з тих, які тепер снилися йому і яких він ранками не міг пригадати, а з давніх, дитячих.

— Діду, діду, твій корабель пливе!

Це був старий буксирний катер, ще до війни названий його іменем; мабуть, він побував за війну у добрих бувальцях — латки навареного металу і вм'ятини на боках, сліди шрапнелі — ніби рубці від ран, і лише назву — «Академік О. О. Богомолець» недавно поновлено, і вона виразно біліла над пінистими гребенями хвиль. Катер ішов за течією, але мотор сопів важко, задишкувало, шлейф попелястого диму стелився аж до лозняків. Давній щемкий сон про матір і цей тихохід його імені, витруджений, пошарпаний життям, зіллялися в печальну, протяжну ноту, і Богомолець мовив до онуки стомленим голосом:

— Оце і дід твій такий же старий та зношений.

Можливо, в глибині душі він чекав на заперечення, але Катерина підняла очі, якусь мить дуже серйозно дивилася на діда і швидко одвернулася та поспішила до матері. І Богомолець подумав, що онука у нього доросліша, аніж йому здається. Вони розминулися з катером «Академік О. О. Богомолець» і пливли повз гирло Десни, повз розкішні, у паволоці осіннього надвечір'я луги, а йому все ще бачилися несподівано серйозні, вдумливі, докірливо-смутні очі онуки. І він уже шкодував, що піддався настрою та заговорив про свою старість. Дитина, якій життя попереду здається нескінченним, яка, власне, не бачила смерті, бо ніхто з ближніх не помирав (та якби й побачила, все одно не пові-

рила б у її реальність), не може зрозуміти його смутку. Та й не лише дитина. Перемога над фашизмом відкрила нову епоху в житті людства, і кожному, хто лишився жити, здається, що відтепер немає старості, немає смерті, а є одвічна весна, одвічне буяння молодих сил. Люди хочуть вірити, що відтепер на планеті запанує справжній гуманізм, а медицина забезпечить кожному довголіття. Він обіцяв у своїх роботах по довголіттю сто — сто п'ятдесят років людського життя і не вважав цей вік кінечним. А сам похнюпився у шістдесят п'ять. Скільки він ще хотів би прожити? Десять, двадцять, тридцять років — голова паморочиться: скільки ще можна було б зробити! Він продовжив би вивчати проблеми реактивності організму, бо вирішення цих проблем допоможе підкорити лікувальну силу природи, яка у всі часи була найкращим спільником здоров'я. Він вважав, що в сучасній науковій медицині існує, — як у галузі вчення про функції вегетативної нервової системи, так і в ученні про внутрішню секрецію, — немало суперечливих, хоч і загальновідомих, уявлень. Йому кортить залучити до роботи над цією темою багатьох дослідників. Сучасна ендокринологія досягла значних висот, але механізм дії багатьох гормонів ще дуже мало вивчений, йому хотілося б продовжити роботу, розпочату ще сорок років тому дослідженнями кори надпиркових залоз. Останнім часом підтверджено, що переливання крові стимулює функції організму, його реактивність. Але який ще непочатий тут край роботи!..

— Діду, діду, а ти хіба вмієш спати з розплющеними очима? У нашому класі один хлопчик теж уміє — голову підіпре рукою, на вчительку дивиться, а нічого не чує. Ми підпливаємо! — Онука торсала його, катер випливав півколо і ладнався пристати до крихітного причалу, за яким золотів високий піщаний берег у зеленій короні із соснового верховіття. Це справді було Старосілля, він і не помітив, як пропливли останні кілометри. Він не спав, він думав про плани роботи своїх інститутів на найближчі роки, на найближчі п'ять, десять, двадцять, а може, й більше років.

Ще не допливши до Старосілля, він порушив свою обіцянку, свою клятву — два-три дні не думати про справи, забути про справи, а лише тішитися осінню. Але вже не картав себе за це, не поривався назад, у придуману ним соннувату відреченість од звичного, за-

клопотаного, діяльного життя. Пізно себе переінакшувати. Він ніколи не вмів відпочивати і вже не навчиться. Особистість не можна ділити на частки, сьогодні в тобі живе одна половина, завтра — інша, довелося б різати по живому. Ще не час думати про смерть, він ще багато зробить.

І ця раптова певність додала йому не так сили, як упертості. В Старосіллі він не любив єдиного місця — піщані коси від причалу до лісу на узвишші, тут стежка дерлася круто вгору, а ноги по щиколотки грузили в сипучий пісок, що влітку нагрівався і дихав сухим палом. Сьогодні на березі було прохолодно, осінь, і вже звечоріло, але пагорок не став нижчий, і пісок зрадливо тікав з-під ніг, і ціпок безпорадно плив за його шерхтіливою течією. «Вам допомогти, Олександрє Олександровичу?» — співчутливо запитав водій катера, проте Богомолець мовчки похитав головою, бо якщо він намірюється ще стільки прожити і так багато зробити, то що для нього цей піщаний замет. Він долав його уперто й настирливо, як альпіністи долають багатокілометрову вершину; він не штурмував її навпростець, бо відчував, що для цього уже не стачить сил, він брав її в облогу, подумки розкресливши піщаний, пливкий косогір зигзагистою мережкою, і поволі ішов по ній, відпочиваючи на згинах, і кожен пройдений відрізок од зупинки до зупинки піднімав його ще на метр, а може, й на два. І ріка даленіла, ріка вже лежала біля його ніг — з причалом, катером, рожевою смужкою мілководдя, і, нарешті, радіючи своїй знятості, він ступив на рівне й опустився на лаву, вкопану на вершині пагорба. І тут уперше побачив голуbę полотнище Дніпра внизу, і древні вишгородські гори по той бік ріки, рожеву піну хмарок у небі, а від берега, по піщаному косогору, який так тяжко йому сьогодні дався, розкрилено бігла до нього онука, схожа у відблисках вечірнього сонця на снопик вогню. І він подумав спокійно та зосереджено: «Кожен вік має своє щастя...»

«Людина повинна жити 125—150 років. Не менше. Але й це не межа. Забезпечення людству нормального довголіття має стати найважливішою метою наукової медицини. Щоб люди жили довше і рано не старіли —

над цим має працювати кожний лікар. Ми не вправі будемо вважати себе лікарями, якщо не присвятимо себе тому, щоб із часом люди жили все довше і, нарешті, щоб більше не вмирали від хвороб і зрадливої долі».

«Я, так само як і мій вчитель І. І. Мечников, добре знаю, що багато в мене ще гіпотетичного. Але оскільки саме за допомогою гіпотез добуваються істини, то я не боюсь їх обнародувати. Я сподіваюсь, що ви, мої молоді друзі, займетесь перевіркою і дальшим розвитком їх. І мене не засмутить, коли щось буде не таким, як я уявляв це собі, ми, вчені, служимо істині і тільки їй».

О. О. Богомолець.

Академік Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ:

«У госпіталях на фронті і в тилу в роки Великої Вітчизняної війни з успіхом застосовували АЦС, що сприяла швидкому поверненню до лав поранених бійців і офіцерів Радянської Армії. Тепер АЦС, часто під назвою «сироватка Богомольця», виготовляється й широко застосовується в багатьох зарубіжних країнах...»

По вечері він вийшов на балкон на горішньому поверсі і обережно, з полегкістю — після довгого стомливого дня — опустився в крісло. Замолоду тіла не відчуваєш, із роками (душа усе ще молода, повна бажань і прагнень!) тіло обтяжує. А може, тіло для душі все одно, що кокон для метелика? Виростають крила — і тісно... А якщо планета Земля — лише затишний куточок для життя личинок, інкубатор всесильної космічної цивілізації, і все земне життя — осколок чогось більшого, початок, ранне дитинство, випробування? Колись він любив читати науково-фантастичні повісті, потім не мав часу та й бажання. Ноосфера його великого земляка з Полтавщини Вернадського — далекосяжніша за будь-яку фантазію белетриста: «Структура мозку буде

змінена по суті, і цей організм вийде за межі планети». А якщо справді твій розум — лише крихітна частинка міжпланетного творячого поля, і, збагачений земним досвідом, повернеться в нього? Богомолець посміхнувся. Коли людина житиме і сто п'ятдесят літ, як він пророкує, їй і цього буде мало, щоб завершити усі земні справи, ось що гідно подиву. І ніхто не поспішатиме із Землі, щоб його мозок витав у космічному морозильнику. Люди завжди прагнутимуть безсмертя, але безсмертя на Землі, безсмертя діяльного, творячого. Медицина здатна продовжити земне життя людини. І він подумав, як йому пощастило, що обрав за сферу діяльності саме наукову медицину.

Її досягнення вже тепер величезні, і запровадження їх у практику життя більш послідовно і систематично могло б значно сприяти дальшому продовженню середнього віку людини. Наукова медицина вже в достатній мірі вирішила проблему боротьби з інфекціями. Люди одержали могутню зброю для переможної війни з епідеміями. Чума і холера не загрожують більше людству. Завдяки досягненням наукової медицини люди навчилися боротися з туберкульозом. Сучасна практична медицина володіє величезним запасом лікувальних методів. Однак досвід показує, що методи ці не завжди ефективні й успіх чи неуспіх лікування залежить також у значній мірі від стану місцевої і загальної реактивності організму. Отже, можливість впливу на неї, можливість підсилення цієї реактивності, можливість активізації захисних сил організму, його опору хворобі є найважливішим завданням сучасної медицини...

Він підвів очі: дозріле осіннє небо висіло над ним, зовсім низько; здавалося, підведись — і дістанеш рукою до зірок. І він подумав, що рвався в Старосілля не для того, щоб писати статтю з проблем сучасної медицини, хоч статтю треба конче написати, і навіть не для того, щоб відпочити, хоч відпочинок його хворому тілу вкрай потрібен.

Він поривався під це мільйоннооке небо, щоб прислухатися до осені в природі і в собі.

Осінь — це плід, підсумок, мета життя.

Листя з дерева чи стебла опадає, оголюється плід, в ім'я якого красувалась весна і буяло літо. Так і в людини. Спадають ошатні вбрання молодості, минає прикрашене буянням сил літо зрілого віку,— а що вродило?

А зорі справді ніби очі — то зирять тобі глибоко в душу, серйозно, допитливо, як дитина, то співчутливо дорікнутьь, коли думка твоя викреслить дугу, обминаючи те, що не хочеться згадувати, то лукаво підморгнуть, посміхнуться... Крихітна, схожа на бісенятко зірка вигойдуеться на невидимій лінві, напнутій між двох поважних ортодоксальних зір. «Моральний закон всередині нас, і зоряне небо над нашими головами,— казав богорівний Бетховен слідом за Кантом.

Чи помилявся він впродовж свого життя, що накла-лося на діяльну, бурхливу — революційну — епоху? А хто не помиляється? Найстрашніші і найпам'ятніші помилки — коли помиляєшся в людях. Їх так небагато, але — були. Ніколи не забудеться, як похмурого зимового вечора (іздив на полювання в Підмосков'я і заночував у знайомого) дізнався, що найближчий учень готується «потоптатися» по ньому, щоб на кістках свого професора вимурувати власну кар'єру. Час був складний, «женоподібні чоловіки», як він писав своєму старому вчителю В. В. Короніну, підняли голови, сплели навколо Богомольця зашморг із пліток і пасквілів. Але партія не дала групці кар'єристів той зашморг затягти. Богомолець звернувся до Центрального Комітету ВКП(б), і Центральний Комітет сказав своє слово, різке і безкомпромисне. Обрання його президентом Української Академії в 1931 році підтвердило глибоку довіру партії, уряду, колективів учених. Складні роки навчили його обережності, але не навчили не вірити людям. Навесні тридцять сьомого року він повернувся із закордонної поїздки — президента чекав список учених, вилучених із нормального життя. Він звернувся до вищих інстанцій, він доводив, він боровся — і багато вчених повернулося в лабораторії й інститути Академії.

Новий світ народжувався й утверджувався трудно, онуки не скажуть, що їхні діди прожили безклопітно і безхмарно, але ж народився, утвердився, захистив себе від фашистської навали — і це головне. Він, Богомолець, не помилився в одному: що увесь свій талант і сили віддав утвердженню нового, соціалістичного світу. Хіба не зваблювали його в сімнадцятому зрадити рідну землю, ще й шлях той емігрантський щедро посипали золотом? Ніби він був здатен на зраду чи духовне жебрацтво під європейськими або американськими вікна-

ми?! Де вони, ті, хто вибрав жебрацтво, а не творення нового світу? Справа не в титулах, посадах і нагородах — пісок часу все це легко засипле — він, Богомолець, мислить реально і ніколи з усього того не пишеться, не заколисує себе. Має значення лише те, що проросте крізь пісок часу, а дещо з посіяного ним проросте, він це знав і свідомо звітував собі. Впродовж свого творчого життя він поставив перед медичною наукою багато запитань, не на всі дав відповіді, але часто в науці поставити запитання не менш важливо, ніж відповісти на нього. Він не шукав сходжених, зручних доріг, він прокладав нові, не всі сучасники це одразу розуміли, але учні його і учні учнів його, дошукуючись істини, підуть по намічених ним шляхах. Так є, так буде. Не безплідні, не марні і його п'ятнадцять років невисипучої праці за президентським столом, хоч він і жалівся колись батькові, що не почувается адміністратором: нині Академія наук УРСР — одна з найбільших у Європі і найзначніших. Дорікнути він собі не може — жив на повну силу, а часом брав сил і наборг, бо відпущених від природи не вистачало, тепер борг треба сплачувати — тіло нагадує. Колись мати читала йому з «Кобзаря»: «Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою...»

М'яко шелеснули під зорями крила, тінь нічного птаха — як думка, як давній спогад — промайнула і зникла. Та невже це було насправді: похмура в'язнична камера, закрижавілі стіни, мати в сірій арештантській рядюжці, на голих нарах, випите десятима роками картоги і хворобою лице, і лише очі, як дві сині зорі, невгасимі:

— З наших страждань розів'ється ваше щастя, си-ну. Бо мета життя — життя, а не мука і смерть.

Бабка Уляна, няня його, вірила, що душі людські після смерті вселяються в птахів. Якби у ньому було трохи більше прадавнього сільського язичтва, він повірив би, що то материна душа при згадці про неї черкнула крилами об зоряне небо.

Але він знав напевне одне: душі рідних нам по духу і крові людей не перевтілюються в птахів, не світять на нічному небі зорями — вони вселяються в нашу пам'ять і живуть доти, доки ми їх пам'ятаємо. І ще він знав: справжня людина — це не плаский контур, не осколок з однодення, такий людині гріш ціна в базарний день,

ні для себе вона, ні для суспільства; справжня людина — промінь зорі, який тисячі світлових літ пробивався крізь космічне безмежжя, щоб зблиснути в наших очах живим світлом і летіти далі, несучи благу вість про народження нових світів; так і в зернині існує рівноправно минуле, сьогодне і майбутнє — поки зернина жива.

Пам'ять про матір завжди жила в його свідомості.

Але були часи, коли все, що зв'язане з матір'ю, здавалося графічно чітким, пам'ятним і — далеким. Навіть із батьком він рідко згадував про поїздку на Кару, боявся зробити боляче йому, та й собі, боявся слів, бо слова такі безликі порівняно з тим, що їм обом випало пережити. А головне, час так стрімко рвався вперед, так поспішав жити, будувати, творити, що не було змоги та й внутрішньої потреби часто озиратися.

У тридцять п'ятому він реорганізував Академію, ліквідувавши численні дрібні кафедри і комісії, створюючи натомість наукові інститути. Будував Інститут експериментальної біології і патології, не жив, а летів... Коли прийшла з Москви вість про смерть батька. Було Олександрові Михайловичу уже вісімдесят п'ять, і все одно батько і смерть — так не в'язалося одне з одним! Батько збирався перебратися до Києва, коли збудують академічний будинок із квартирою для президента. Київ — місто своєї молодості — він любив. Будинок уже опоряджали — і раптом телеграма. Олександр Олександрович з Олегом кинулися на вокзал, ледве втиснулися у вагон поїзда, що від'їздив до Москви.

Тієї страшної ночі вперше зрозумів він, що відчуває дерево, коли йому підрубують коріння. Біль був майже нестерпний іще багато днів; похоронивши батька, він сам захворів і зліг. Згодом гострота болю минулася — життя тривало, а лишилось і визріло розуміння великої переваги людини над бездуховним біологічним організмом: коріння людини (непроглядно глибоке, крізь покоління) — у її свідомості, і смерть над ним не владна. Відтоді почування ці часом замулювалися колотнечею буднів, але вже ніколи не зникали зовсім. Мати приходила в найтяжчі хвилини його життя, так, мабуть, і мусило бути, це природно — так Антей, втрачаючи силу, торкався землі, і сил прибувало.

Узимку сорок другого року він захворів, лікарі порадили спокій, тишу і лісне повітря. Президента посе-

лили в будиночку лісника під Уфою, лютували сніговиці, а десь гриміли фронти, народ боровся за право на життя. Ніколи ще не почувався Богомолець таким безпомічним, і вже не міг підвестися з ліжка, і йому здавалося, що смеркається не в хатині, по вікна занесеній снігами, а поночіло в його житті. Тоді йому яскраво постала в пам'яті інша, забайкальська зима, і мати в тюремній камері, крізь щілини в стінах якої зимовик сипле снігом, його бунтівна, нескорена, здавалося — невідвладна земним фізичним законам мати, що силою духу переважала не лише своїх ворогів, а й саму смерть, а та лютувала з її нездоланності та вигадувала все нові й нові випробування.

Узимку сорок другого йому допомогла перемогти хворобу пам'ять про мужність матері.

Ближче до осені життя поїздка в Сибір, зустріч із матір'ю в тюремній камері, прощання з матір'ю і смерть матері не даленіли, як належало б за математично-оптичними законами, а все виразніше проступали крізь серпанок десятиліть. У серця свої закони. І все частіше Богомолець думав про те, яке довге життя він прожив, бо до його шістдесят чотирьох років доточувалися десятиліття революціонера і лікаря Олександра Михайловича Богомольця і самозречений спалах матері, а ще глибше — коріння його життя вросло в трудну й звитяжну історію народу.

Чим довше дивився він у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно. Низько, здавалося, над самісіньким чолом висіли зорі, крупні, як достиглі яблука в їхньому ніжинському саду. Вище зорі дрібнішали, Чумацький Шлях видавався розсипом білого маку. На темно-синіх галявинах небосхилу поодинокі зорі ледь проглядаються; вони таємниче, заклично блимають, мерехтять. Скільки тисячоліть зоряна віхола манить до себе людину, що розп'ята між землею і небом, і яка це радість — дожити до години, коли люди зроблять хоча б перші кроки в безмежні космічні простори, назустріч далеким галактикам, цей день не такий уже й недосяжний, він відчуває, він знає. А втім, то буде не перший крок, а вирішальний. Перший крок людство зробило давно, відколи відірвало очі від землі і мрійно задивилося в небо. А хіба він, Богомолець, своїм життям, трудами своїми не торував ту майбутню космічну дорогу? Його покоління мурувало й мурує стартовий

майданчик, з якого колись злетить у далекі світи космічний корабель, і п'ятирічний план роботи наукових закладів України повинен мати на меті і майбутній ривок у космос, це так важливо — бачити завтрашній день і ним наснажуватись. А хіба без турботи про довголіття людини сьогодні можливі майбутні мандрівки в далекі галактики? Щоб досягти інших світів і повернутися на рідну землю, людина мусить жити довго, дуже довго. Що ж, фізіологічна будова людського організму дозволяє сто п'ятдесят літ земного буття, і це — не межа. Обов'язково наголосити у п'ятирічному плані на кончій необхідності активізувати роботи по довголіттю. Коли дивишся отак у зоряне небо, перестаєш вірити у реальність смерті, подумав він. Людська особистість — це плід, який дозріває і продовж земного життя. Кожна мить на землі, не змарнована, а витрачена на добрі справи, на роботу душі, розуму, — унеможливило смерть.

Внизу під балконом голосно розмовляли мисливці, що повернулися з вечірнього полювання, заважали думати.

Війнуло прохолодною свіжістю з нічного лісу. Вогонь у каміні тепло мружився крізь скляні двері, ніби кликав. Богомолець пішов до кімнати. Живий вогонь він любив. Біля каміна сиділа невістка з Катрусєю на колінах. Обличчя невістки, вихоплене з темряви відблисками полум'я, ніби намальоване було на старій іконній дошці, сумне і строге. Нещодавно померла її сестра. Голівка Катрусі утишено лежала на материнім плечі. Він сів навпроти і якусь хвилю замислено дивився то на вогонь, то на невістку і внучку.

— Я знаю, що живим постійно думати про мертвих тяжко і неможливо. Живим треба жити. Але забувати тих, кого нема з нами і ніколи не буде, — не можна. Наша пам'ять — то їхнє нове життя, — тихо мовив, повертаючись до недавньої розмови за вечерею. — Один час я боявся пам'яті — тяжкий шлях на каторгу, смерть матері, повернення із Сибіру — ще страшніше безнадією. Це можна пережити раз, але вдруге, і втретє, і всьоме... Дитиною я в страхі прокидався від кошмарних снів, а мені снилося лише те, що уже було зі мною. Потім треба було забути багато про що і вчитися. Я обрав науку, а наука вимагає всієї людини. Та й афішувати, що ти — син політкаторжанки, у ті часи не

доводилося. А після революції було б нескромно про це нагадувати людям. І я зник мовчати.

— Я думала, з часом ставатиме легше, я забуватиму сестру. Скільки горя, думаю, тепер, по війні, у світі, хіба з моїм зрівняти. А воно навпаки — з кожним днем сестра ніби живіша...

— Це неправда, що час лікує душевні рани. Час їх затягує, ховає від сторонніх очей, але біль залишається, і з роками він пульсує ще гостріше.

— Діду, а правда ж, час — це як пісок у пісочному годиннику? Висиплеться весь, а тоді годинник перевернуть, і все розпочнеться спочатку, тільки навпаки, і люди тоді народжуватимуться старими і молодітимуть...

Онука сковзнула з материних колін і брела через ріку з рожевих відблисків вогню. Дід був причалом, до якого вона довірливо прямувала. Він розняв руки й посміхнувся.

— Мабуть, час уже розпочався спочатку, бо ти, Катрусю, старенька і мудра, як бабуся. А твій дід молодшає, хіба ти не помічаєш? — Він повернувся до невістки. — І те, що біль у нас пульсує з роками гостріше, — це природно, це справедливо. Мудрішаємо і глибше розуміємо, як багато втратили. Образ того, кого втратили, звільняється від лушпиння буденщини, і очевидно, чітко, неначе скульптура, з якої сповзло покривало, проступає його внутрішня, єдино цінна в повені часу суть. Не можу сказати, що я не розумів, скільки втрачаю, коли, власне, на моїх очах помирала на каторзі матір. Але справжнє розуміння безперечно визначної людини прийшло через п'ятдесят літ, і я, йдучи із ярмарку, як каже народ, маючи за плечима життєвих доріг вдвічі більше, аніж їх встигла пройти до смерті матір, знову і знову повертаюся думкою до неї. Ця безоглядна самозреченість в ім'я народного блага і віра в щасливий завтрашній день людства, ця щоденна, щохвилинна, впродовж одинадцяти каторжних років війна з жандармами в оборону гідності людини і революціонера...

— А жандарми — це як фашисти, дідусю?

— Майже.

— А революціонер — все одно що червоний боєць, і моя бабуся Софія була фронтовичка, правда ж?

— Тоді був інший фронт, Катрусю, — усміхнувся Богомолець. — Фронт через душі і розум людей. На жаль, я не брав участі у боях, роки не дозволили, але думаю,

що підніматися в атаку гуртом легше, аніж у самотині. Революціонеру ж, особливо коли він потрапляв у жандармські лапи, доводилося атакувати одному. І не тішила надія, що колись людство про ці атаки дізнається та вшанує славою. Пам'ятаєш казочку Андерсена про голого короля? Уяви, гримлять оркестри, триумфально ступає вулицями міста король, і всі чи майже всі бачать, що король — голий, але ніхто не наважується сказати про це, навпаки, усі — хто зі страху, хто з розрахунку, а хто просто за інерцією — аплодують: «Слава, слава королю!» І раптом знаходиться відважний одинак, який гукає: «Люди, а король голий!» У казці Андерсена це робить дитина, у казках усе простіше і легше, а в реальному житті, в часи, коли жила твоя бабуся, за правду карали шибеницею або десятиліттями в'язниць. Революціонер не той, хто знає, що король голий, і мовчить, знають багато, а той, хто наважується вголос сказати те, про що інші лише шепочуться або й шептатись не наслідуються.

— Розкажіть про Софію Миколаївну,— попросила Зоя.

— Яка недосконала все ж людська пам'ять! Пережив багато, а пам'ятається мало, і не завжди суттєве. Такий трудний був шлях із Кари, сніги, холод, бездоріжжя, здавалося тоді, що кожна верста — на все життя, але з роками усе те злилося в одну ноту, в один болючий стогін, і тільки. І ще — якісь дрібнички. Наприклад, що борщ ми з батьком заморожували у шматки криги, на станціях розігрівали. І зустріч з матір'ю у пам'яті — пунктирно, як спалахи, як засніжені шпилі гір над хмарами. І тільки тепер, на схилі життя — ніби хмари поволі розступаються і все пасмо, до підніжжя гір, відкривається очам.

Я хотів би ще раз переступити поріг тюремної камери і побачити її прекрасні сині очі, і щоб вони поматеринськи тепло усміхнулися до мене. Можливо, це суперечить законам біології, але матір потрібна людині, навіть коли у неї самої вже онуки. А мое почуття до матері нині — не лише сина, але й громадянина. Колись, справді, як це було давно, аж у дев'ятсот п'ятому, студенти писали в прокламації, я запам'ятав, бо переписав її у свій студентський зошит: «Несіть камені для майбутньої будівлі, де не буде ні сліз, ні ворожнечі, ні невідомих могил, ні рабів, ні злиднів, безпро-

світних мертвотних злиднів...» Ми муруємо цю будівлю, можливо, не так швидко і безболісно, як мріялося, але муруємо, і я все життя носив для цієї будівлі каміння, і не вибирав, де легший, ви, Зою, знаєте це. Але вона, матір моя, одною з перших почала працювати на будівельному майданчику, де зароджувалася нова епоха, і не камінь принесла, а життя своє. І я тепер вертаюся подумки в її життя, як до храму,— не молитися, що — моління? — а щоб по її високому життю своє життя звіряти...

Академік М. Д. СТРАЖЕСКО:

«Не тільки чисто науковий інтерес керував Олександром Олександровичем у його дослідженнях. Він пристрасно бажав допомогти своєю працею практичній медицині в її боротьбі з хворобами, особливо інфекційними, в її прагненні продовжити життя людини. Олександр Олександрович не розумів і не любив замкненої, відірваної від практики роботи теоретика в лабораторії. Він завжди працював пліч-о-пліч з клініцистами, допомагав їм і в той же час користувався спостережуваними в клініці фактами для своїх теоретичних побудов. Незадовго до смерті, уже тяжко хворий, він палко переконував мене в необхідності відновити спільну роботу по вивченню старості і включитися в розроблення проблем вікової патології, вважаючи її цікавою із загально-медичної і важливою з державної точки зору».

Академік Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ:

«...Незадовго до війни Олександр Олександрович як учений-гуманіст, як людина з широким льотом думки висуває грандіозну за масштабом та задумом проблему продовження людського життя та боротьби з передчасним старінням організму. В ці роки він написав свою дуже популярну і перекладену на багато іноземних мов книгу «Продовження життя». Богомолець підкреслював, що тільки

в нашій країні, країні перемігшого соціалізму, де немає експлуатації, безробіття, злиднів, де створено соціальні та економічні передумови для боротьби за продовження життя, ця проблема може бути поставлена як чергове завдання. «І не випадково, звичайно,— сказав О. О. Богомолець, відкриваючи першу конференцію з проблем старіння,— що ідея об'єднати наукову медичну думку і скерувати її на боротьбу з передчасним старінням організму народилася під життєдайним промінням Радянської Конституції, в нашій Радянській країні, де людина, її щастя є найвищою цінністю».

«Найкраще, що має людина: хвилина ранкової тиші — навколо і в собі»,— подумав Богомолець. Він сидів на ганку і годував курей сторожа. Кури заповзято греблися в піску, дошуковуючись зерен, а потому, очікуючи, косували на його руки: «Ко-ко-ко...» Богомолець набирав у жменю зерна, сипав на середину двору, ніби сів із козуба, півень кидався перший і покликував курок, вдаючи, що сам роздобув харч, потім гонористо цибав між чубаєчок, певний себе. Горобці розгойдувалися на гіллі плакучої верби, відважно кидалися в курине юрмисько, хапали просини і знову зависали на вербі.

Просо лоскітливо текло між пальців. Двір був у сонячних плямах, ніби застелений картатим пледом. Коли горобці спурхували, слідом з верби осипалося листя з тихим шерхотом: шепталось з землею «Ось візьму і не повернуся більше в Київ,— весело подумав Богомолець.— Щоранку годуватиму курей, збиратиму на городі гарбузи і сидітиму з вудкою біля Дніпра. Довше проживу...» Він підвівся, поволі пішов стежкою, що вела до лісу. Жоржини в палісаднику були ще пишні, яскраві, але на них уже лежав наліт пережитковості. Осінь любить скромність і зосередженість. Джміль, що заночував у жоржині, тепер, у сонці, відтавав від нічного холоду, ворушив лапками, пробував силу крил. Чорнобривці — як вогники, запах чорнобривців він любив, вони нагадували дитинство. Осінь — пора спогадів. Коли є що згадувати. А коли є чим жити, а згадувати

нема коли? Все одно добре, що він приїхав сюди. Він уже знав, чим це скінчиться. Відпочивати він ніколи не вмів. Але кожній людині, навіть такій заклопотаній, як президент Академії, директор наукових інститутів і так далі, потрібен хоч коли-не-коли отакий ось ранок. Озирнутися навколо і побачити, який прекрасний земний світ і яке це щастя — просто жити. Після війни, яка взяла стільки мільйонів молодих життів. Він подумав, що справді примусив би себе хоч із тиждень милуватися осінню, якби не відчуття, що ти собі вже не належиш, а належиш тим, хто загинув на війні, і не знати тобі душевного спокою, поки не викладешся весь біля скелі, яку рубали вони. Так чинила б і його мати.

«Моральний закон всередині нас, і зоряне небо над нашими головами...» Жити — це з повною самозреченістю прорубуватися крізь скелю, іншого життя для справжньої людини немає. Бо жити аби жити, аби день до вечора — недостойно людини. Та й ніхто ніколи не стелитиме килимових доріжок для людства. І в науці — теж. Усе здобувалося, здобувається і здобуватиметься в майбутньому з боєм. За своє життя він зустрічав серед науковців і песимістів, і оптимістів. Песимісти переконували, що скільки таємниць не розкриватиме людство, все одно бродитиме по непроглядно темній кімнаті природи навпомацки. Оптимістам здавалося, що досить лише переступити поріг тої кімнати, клацнути вмикачем, як уся вона освітиться і жодного темного кутка не лишиться для наступних поколінь. Богомолець не хилився розумом і серцем ні до тих, ні до інших.

За його свідомого життя наука стільки звершила, забралася в таку таїну матерії, що було б смішно сумніватися в можливостях людського розуму. І водночас він знав, бачив на власному досвіді, що кожен поступ науки відкриває для розуму все нові пласти незвіданого. Найлегше живеться дурневі — йому все зрозуміле. Але чим більше дізнається людина, тим з більшим відчаєм думає, скільки ще не знає і не знатиме ніколи, бо життя особистості обмежене в часі, а криниця духовних набутоків людства не має дна. Тепер, на схилі літ, людство видавалося Богомольцю невтомним гірником, що вперто, зосереджено врубуються у земну твердь. Усе яскравіше освітлюватиме шлях уперед ліхтар на його чолі — сума знань, набута минулими поколіннями, вдосконалюватимуться знаряддя праці в його руках, але

не буде кінця-краю його роботі, його штурмові — допоки людство існує. Жодне покоління не може дозволити собі перепочинку, навпаки, від покоління до покоління штурм невідомого стає все затятішим. Війна з фашистами закінчилась, але для нього, одного з армії науковців, та ще й уповноваженого керувати цією армією, війна триває. Війна з невідомим. І сьогоднішній ранок — лише коротка пауза, щоб перевести подих.

Зграя вороння чорно печалила холодну синю неба над лісом. Верхній вітер зносив зграю до Дніпра.

Осінь — це і прощання.

Щоб достойно зустрічати старість, треба мати в серці чималий запас мужності. Але мужність людини не в тім, щоб не думати про смерть, вдаючи, ніби її не існує. Вона в тому, щоб перетворити власну смерть на перемогу життя.

Як зробила матір.

Лісова стежка була в позолоченій сонцем глиці, переперезана вузлуватим корінням сосон. Мурахи метушилися впоперек стежки, він обережно переступив мурашину дорогу. Павутиння, напнуте на ткацьких верстатах із соснових стовбурів, він теж обминав, шануючи чужу роботу. На павутинні ще зблискували з ночі краплі роси.

Він підвів голову, побачив зелені вершини у синьому небі і подумав, що нічого прекраснішого у житті не бачив і що він сьогодні, саме цієї миті щасливий.

Тоді поглянув на годинника: було все ще рано, син тільки-но повернувся до Києва, він напевне заїде додому, аж відтак — у Старосілля. Навіть секундна стрілка годинника бігла повільно.

І засміявся: у цім вся людина — підганяти навіть найщасливішу мить, заради миті наступної, заради майбутнього.

А якщо майбутнього для нього уже нема?

Тим більше.

Поспішати робити добро людям.

І Богомолець аніскільки не здивувався, коли стежина вивела його до Дніпра, хоч він прямував, здається, у глибину лісу. Він присів на лаву на вершині піщаного пагорба і знову дістав кишенькового годинника: а раптом син і не заїжджатиме додому, він знає, як нетерпеливиться батькові дізнатися про результати його по-

їздки до Москви — без цих результатів він не може працювати над п'ятирічним планом Академії.

Шофер президента зустріне Олега на вокзалі і привезе по Димерському шосе до рибальського причалу навпроти Старосілля, через Дніпро — човном. Ну, півтори, ну, дві години на все. Богомолець труснув годинника, йому здалося, що стрілки не рухаються.

Він побачив сина, коли той впливав з-за острова, але не пішов униз, назустріч — не хотів, щоб син помітив його кваліть, коли доведеться підніматися по піщаному узгір'ю знову на пагорб. І без того розмова не обіцяла бути легкою: звичайно, шофер уже розповів, чим скінчилося вчорашнє самовільство старого президента Академії — трохи не серцевим приступом, а син наполягав, слідом за професором Стражеском, на відпочинкові в Гаграх. Хіба він був проти відпочинку, він сам неодноразово писав, хай читають книги Богомольця. Але хіба мало навідпочивався в ліжкові, коли зліг серед зими? А тепер, у повоєнні місяці, стільки справ набралось, перевести б наукові інститути на мирні колії, пустити на повний хід академічну машину, реалізувати хоч частину власних планів наукової роботи, а тоді, наступного літа, можна (і треба! Хіба він не розуміє?) відпочити.

Помітив, що подумки виправдовується перед сином, і розсердився на себе. Хто-хто, а Олег розуміє, мусить розуміти, що інакше батько не може жити. Хіба не сам Олег таємно від лікарів Кремлівської лікарні, що рішуче заборонили хворому Богомольцю працювати, навіть відібрали папір і олівці, складав із ним план реєвакації Академії? Інша річ, що значна частка адміністративної роботи лягає на сина, відриває його від праці в лабораторії, тут він винен, але що вдієш, якщо за роки президентства звик до синовій допомоги, співпрацювати з кимось іншим було б йому важко, син знає академічне господарство, а головне — розуміє батька з півслова.

Син долав піщану крутизну легко, широкою спортивною ходою, і Богомолець згадав, як він, сорокарічний професор Саратовського університету, приставав човном до волзького берега у Пристанному і майже збігав на крутий берег, де його чекали Олешка і Ольга. Тоді здавалося, що ця сила, енергія і вправність завжди

будуть із ним. Скільки можна було б зробити, якби все це повернулося до нього! Здається, він не змарнував жодного дня з відведених йому, завжди пам'ятав вислів Сенеки: «Вважай, що кожен день — нове життя», але тепер, з вершини віку, бачилося, що зробити можна було більше. Чимало справ не вивершено, чимало ідей накреслено лише пунктирно. Він не заздрив молодим, він лише хотів, щоб кожному, кого ще отак легко носять ноги, передалося його відчуття часу як найбільшої в світі коштовності. Перед війною його учні в Московському інституті гематології і переливання крові навчилися консервувати кров, і це врятувало життя сотням тяжкопоранених. Можливо, в майбутньому людство навчиться консервувати час? І переливати. Але хто буде донором? Можливо, ті, хто прагне будь-що «убити час». Чим тільки той час не «вбивають»: картами, доміно, футболом, гульбищами, цілодобовим сном... Він заздрив не молодим, він заздрив людям, яким судилося довголіття. Йому час був потрібен не для того, щоб солодити тіло земними благами, — тільки для роботи, для думки, для наукового пошуку.

— Де ж валіза з московськими новинами? — намагався прочитати на синовім обличчі, чи радісні вісті він привіз.

— Усі новини зі мною, валізу завіз додому, а шкода: там американський журнал із статтею про твою сироватку. Заголовок — на публіку: «Завтра ви зможете стати молодими». Але інформацію дає вичерпну. Журналістові запропонували написати про атомну бомбу, проте він вважає, що сироватка Богомольця — важливіша для людства.

— На жаль, наша сироватка не жива вода, щоб оживити десятки тисяч людей, знищених американськими атомними бомбами в Хіросімі та Нагасакі.

— З чисто американською діловитістю вони пропонують негайно поставити виготовлення АЦС на комерційну основу.

— Я опублікував результати досліджень і спосіб виготовлення антиретрикулярної цитотоксичної сироватки. Видрукувано також матеріали Московської конференції по АЦС. Наше відкриття мусить служити людству, а не американським чи англійським ділкам. Окрім того, мені не подобається, коли результати нашої багаторічної роботи подають як сенсацію. Сироватка — не

еліксир життя. Це лише один із засобів боротьби проти передчасного старіння. Сироватка активізує захисні сили організму, і якщо колись нам чи нашим учням пощастить подарувати кожній людині два-три десятиріччя продуктивного життя... Я хочу продумати план роботи інституту на десять літ, усі люди смертні, я — теж. Основну увагу хочеться приділити проблемам вікової патології. Можливо, настане час і для організації окремого наукового інституту — геронтології. Перемігши в такій війні такого ворога, ми маємо право подумати про довголіття людей. Але як президент Академії я змушений думати не лише про сироватку та довголіття, а й про нашу ядерну індустрію, щоб протиставити силам війни силу миру. Через те, Олегу Олександровичу, не будемо захоплюватися відлунням по закордонах наших учорашніх відкриттів, а доповідай про справи земніші та важливіші.

Син ішов ліською дорогою, ніби по склу, дрібними кроками, щоб не обганяти батька. Богомолець бачив його хитрість, хмурився, але потайки був вдячний Олегові. Літа не додають сил, але з літами набуваєш те, чого не вчиташ у жодній книжці. Природа вчинила з людиною несправедливо. Можлива тривалість життя тварин у п'ять-сім разів перевищує період її росту. Ріст людини завершується у двадцять — двадцять п'ять років. Отже, сто п'ятдесят років повинні бути визнані середньою нормальною можливою тривалістю життя людини. І через те його, Богомольця, слідом за великим Мечніковим, бунт супроти природи не примха, не голос у пустелі, під мовчазним, байдужим небом. Цей бунт опирається на закони тої ж таки природи, ще невідомі людині. Але рано чи пізно людина їх розкриє і справді продовжить своє життя на сто літ. Шкода лише, він сам не доживе до цього дня. Сумно, — боротися за довголіття і померти молодим. Бо що таке його шістдесят п'ять років? З погляду його наукової теорії — навіть не полудень віку, а молодість. Його супротивники в науці перешіптуватимуться: чому ж Богомолець самому собі не продовжив життя? А через те й не продовжив, що багато думав над тим, як продовжити життя іншим. Через те не продовжив, що умів радіти й печалитися, не дбаючи про довголіття, а він писав ще в «Продовженні життя», що почуття радості, страху, гніву прискорюють биття серця, спричинюють почервоніння чи

блідість обличчя внаслідок порушення функцій симпатичних нервів, які регулюють діяльність серця і кровоносних судин. Він не продовжив собі життя, бо не навчився спокійно дрімати на осінньому сонечку, очікуючи сина з новинами, і зараз биття його серця прискорюється при кожнім радіснім слові Олега.

Син розповідав, що партія і уряд ставлять завдання перед ученими найближчим часом не тільки наздогнати, а й перевершити досягнення науки за межами нашої країни, про це говоритиметься невдовзі з найвищої трибуни. Науковим закладом буде надана належна допомога. Уже домовлено, що Академії Радянської України виділяється на невідкладні потреби сто мільйонів карбованців. Академічний бюджет наступного року зросте майже вдвічі. У найближчі роки буде не тільки відновлено, а й значно розширено довоєнну науково-технічну базу дослідних установ Академії наук. У цьому допоможуть Україні всі братні республіки. Створюється комісія по координації наукових планів союзної Академії, Академії наук республіканських і спеціальних Академії союзного значення. До цієї комісії вводять і академіка Богомольця як керівника одного з найбільших у Союзі загону науковців. Позитивно вирішено багато інших практичних справ, щодо яких він звертався в союзні керівні органи: дозволено набирати більше аспірантів, виділена допомога для піднесення на сучасний науковий рівень обладнання Інститутів фізики, фізико-технічного, загальної хімії, деякі талановиті московські вчені дали згоду поповнити колектив українських науковців.

І все, про що розповідав син, проектувалося для Богомольця на сторінки його майбутньої доповіді про завдання Академії наук УРСР на повоєнну п'ятирічку. Робота інститутів відновлена, розширено площу лабораторій, хоч як це не складно було в напівзруйнованому фашистами місті. З наступного року розгортається велике будівництво нових установ, інститутів і лабораторій. Добувається сучасне наукове обладнання. Головне, щоб сили Академії наук не були розпорошені другорядними випадковими питаннями. Наголосити на цьому в доповіді. Сконцентрувати наукові сили республіки на провідних проблемах великого наукового значення, розв'язання яких подасть одночасно істотну допомогу соціалістичному будівництву.

— Бачиш, сину, доведеться і мені завтра пливати до Києва,— сказав він скрушно, аж із докором у голосі.— Так справи складаються... Ось проведемо президію, підтягнемо лабораторії, підготуємось до сесії, а тоді рушимо знову в Старосілля — і на добрий тиждень, на золоту осінь, на осіннє полювання! — А оскільки син знав, що такого ніколи не буде, і Богомолець здогадувався, що син про це знає, то він спішив словами ще більше:— А хіба ми ще й сьогодні по обіді не можемо сходити на полювання? Звичайно, можемо. Хто нам завадить? І Туз геть залежався, за болотним духом знудьгувався. А тепер не дрібоча, сину, на місці, не бійся, я з тобою ще зійдуся, а ходи швидше, бо тебе Зоя і Катруся ждуть не діждуться. Мені і без того ніяково, що в неділю відриваю тебе від родини.

Він аж помолодшав від думки, що завтра знову запряжеться у свого важкого воза і тягтиме його, допоки сил.

«П'ятий день виходжу звідси тільки тоді, коли голод хапає за серце і ноги підточуються від втоми. Іду, щоб вранці знову повернутися. Рубенс, Ван-Дейк, Рафаель — хіба не товариство! Звичайно, не встиг навіть побіжно роздивитись усе багатство...»

«Джоконда» — воістину шедевр: вдивляюсь у вологий блиск очей, рожеві ніздрі, і моментами здається, ніби бачу биття пульсу в заглибині. Поки в оригіналі не побачиш, уявити її неможливо, — репродукції не передають усю її чарівність...»

«Ходив до Лувру дивитися Венеру Мілоську. Настроївся чомусь упереджено, але мушу зізнатися, що вона справді сама довершеність. Тіло як живе, ледве не дихає...»

О. О. Богомолець — дружині О. Г. Богомолець.

«Це було у Мінську, куди їздили на сесію Білоруської Академії наук. На ранок О. О. Богомолець вийшов із спальні жовтий, змарнілий. Запитую: що таке? Виявляється, не спав

ую ніч. Незручно, душно, холодно? Ні, читав — «дуже цікава річ — монографія про художників! Як жаль, що не можна встигнути за всім, що написано про мистецтво! Був би у мене час, я серйозно б сів за вивчення цієї ділянки людського генія».

Академік В. П. Філатов.

І в пейзажах йому найбільше подобалась осінь. І сьогоднішня прогулянка із сином — здавалася мандрівкою по залах казково багатой картинної галереї. Усе просилося на полотно: і золоті розкішні дуби з темними, мереживними, ніби справді намальованими пензлем стовбурами, і куші червонолистої, аж пашіло від них, калини у видолінках, і м'яка, лагідна на око дорога в луки, і самі луки, де сусідували, непомітно переходячи один в одного, найрізноманітніші відтінки кольорів, від ясно-зеленого (молода отава) до жовтого і бурого. Колись він і сам мріяв малювати, вчився грати на скрипці, але обрав науку. Після науки найбільше любив музику. І музика, і живопис, і література йшли крізь усе його життя в супрязі. Красні мистецтва давно перетворилися на могутню силу, що змагається з наукою своїм впливом на людство. Такого висновку дійшов він, здається, ще в Саратові. Вони з дитинства змагалися і в його житті. Перемогла наука. Усього, що є прекрасного в світі, не обіймеш, а шкода. Шкода, бо як хочеться зобразити на полотні, примусивши хоч одну хвилю з потоку життя зупинитися, застигнути назавжди, — оцей жовто-рудувато-зелено-сиво-юричневий (скільки ніжних барв!) очерет у березі озера або розказати чарами мелодій, як він дзвенить, жемчить, щойно повіє над озером вітерець. Зайти в очерет — і слухати, слухати... Якби і справді існував творець світу, він сконструював би людину лише для того, щоб було кому милуватися з його творіння. Ще ніколи, здається, Богомолець не почувався таким вдячним, таким розчуленим читачем книги природи...

Раптом він подумав: гостре відчуття природи пояснюється тим, що це, можливо, його остання осінь на землі. І ця мандрівка в осінь — остання, і спурх куріпок з-під ніг на узліссі, і рясні зморшки на темно-зеленій озерній воді, і синій метелик на сухому стебельці, все-

все — востанне. Він прислухався до себе, але страху в душі не було. Був смуток — як осінній дощ; його не видно, такий дрібний, але чути, звук ніжний, шелестливий. Можливо, окремі особистості — лише листя на мугутньому дереві, ім'я якому — людство, і ось ти вже летиш до землі, зчухраний вітром чи морозом, але ж дереву — рости, дереву — зеленіти од весни до весни. І осінь, коли опадає листя, — лише сходінка до наступної весни, передумова нового сплеску життя...

Вони переходили болітце. Ноги у високих мисливських чоботях грузли трохи не до колін. Уперше за багато років рушниця здалася Богомольцеві заважкою. Син відчув це, потягся за батьковою рушницею, але той не віддав: усе ще боявся виказувати слабкість — знову почнуться розмови про завтрашній від'їзд. Нарешті стежка повервечилася вгору. Обабіч стежки синіли куці, але рясні на квіти кущики петрових батогів. Із сухотрав'я визирали густо-червоні світлячки гвоздичок. Деінде ще цвіли лугові волошки. На голому пагорбі темніло згарище, ніби тінь од хмари. Пастухи чи грибники не затоптали вогню, ось він і погуляв по сухотрав'ю; згарище мертво хрускотіло під ногами. Але крізь чорну тінь його рясно проростали зелені пагони молодої трави. І Богомольцеві втішно подумалося, що й осінь — це ще не ніч для життя. Життя і восени буває, хіба що не таке яскраве, не так впадає у вічі. Але хіба ця зовнішня непримітність не компенсується його внутрішньою зосередженістю?

Проте іти йому було все важче. Знову закололо в грудях, як учора, коли піднімався по сипкому піщаному узгір'ї. Почався ліс, по той бік густолісся — озерця, на які вони прямували, а тут деревам було просторо, і вони, крилаті, поважні, замислені, підтримували пір'їсте небо, легенько, як рядно баби Уляни, колись, у дитинстві. Таке небо буває лише восени. Під ноги м'яко стелилося сухе бронзове листя. Що може бути прекрасніше, аніж під час тихого падолісту блукати по шерхітливих від листя стежках, дихати лісовою прохолодою, подумав Богомалець, боронячись від інших, тривожніших думок. Важко дихаючи, він зупинився посеред галлявини і повільно опустився на пеньок.

— Мабуть, сину, я своє вже відполював. Посиджу трохи, а ви з Тузом ідіть.

Олег турботливо нахилився до батька:

— Чого ж я сам піду? Відпочинемо та й назад побредемо. Думаєш, я не стомився — у таку далечинь забрели...

Богомолець вдячно усміхнувся:

— Не треба, сину. Хіба ж такі кілометри до війни ми з тобою виходжували? Кожен вік мусить свою межу знати, а мені заманулося межу переступити. Іди, хочу світом помилуватися. Може, і в мій бік якого качурка сполохаєш.

— Ні, я тільки до озера — і вертатимусь.

І він залишився сам. Було тихо, так тихо в лісі буває лише золотої осені. Хіба що зітхне, упавши на землю, листок та сухо шелеснуть над головою крила бабки.* Бабки довірливо сідали йому на руки, їхні лапки ніжно лоскотали шкіру, а великі слюдяні очища подивовано зазирали в обличчя. «Що, уперше бачите такого звіра? — стиха заговорів до них Богомолець. — Пурхаєте собі в сонці і про зиму не думаєте, а людина так не може, вона й ранньої весни про зиму пам'ятає, восени — і поготів. А може, саме тому людина і встигає так багато за життя зробити?» На узліссі стояла грушка дичка, уже без листя, але вся в жовтих плодах, наче в медалях. Отак і людина в погу своєї осені, тільки медалі її не медалі, а те, що вона зробила за життя для людей. Три качки летіли з лісною озера, куди пішов син, летіли низько, рівно, ніби навізані на шомпол. Богомолець провів їх очима, але не стріляв: «Хай живуть...»

Шелеснула ліщина, сипнувши листям, і на галявину вийшов старий з кошиком у руці. Він був, мабуть, одних із Богомольцем літ і ходив схоже, човгаючи запиленими кирзовиками по листю, лише помітніше горбився в плечах. Руки з тейними, коржавими долонями ніби виростали з рукавів виляної гімнастерки.

— Що, діду, на старість жалощі обсіли? А молодший був, мабуть, добре пуляв?

— Стріляв, — признався Богомолець. — Замолоду воно усе якось простіше: сил багато, а стриму — не дуже.

— Бо з роками її, тітку, за плечима чуєш, от і співчуваєш усьому, що жити хоче. Я з миколаївської вернувся — курки не міг зарізати. — Старий сів поруч Богомольця, витер піт із чола підкладкою картуза, на дні кошика лежало з десяток обабків, запахло грибами. — Сушить усе, сушить, ноги набив, а чортма! Бісове зілля жвиваєш?

— Балуюсь.— Богомолець дістав коробку «Казбеку».

— А, метру куримо, дві кидаємо!— Старий загриб негнучкими пальцями цигарку, поклав за вухо. Тоді дістав кисета з крупним самосадам, згорнув самокрутку, простяг Богомольцю.— І нашого, старосільського тютюню спробуй. Так, куриво в нас різне, а смерть — вона одна для всіх. Моїх років будеш?

— З вісімдесят першого.— Богомолець дав припалили старому, припалив і собі, самосад був міцний, аж очі сльозилися, але він кутив.

— Вважай — одногодки, я — з вісімдесятого. Обоє ми уже не на ярмарок, а з ярмарку. Прожили — і незчулись. Але ось що я тобі скажу. Роки наче й не дуже великі,— бабка моя до ста літ дожила,— але багато в них вклалося, і доброго, і поганого, а більше доброго. Узяв я оце в онуки книжку з історії, по якій її у школі вчать, то про наші з тобою роки майже половину книжки написано, а решта — про тисячі літ, від самого Адама. Ось як густо ми жили. Бо історія — вона що, про таких, як ми з тобою, пишеться.

— Жили густо,— погодився Богомолець, відчуваючи, як біль розсмоктується в грудях і тепліє йому на серці.

— Старший мій як пішов у сорок першому — ніби у воду... А молодший пише, скоро вернеться, тільки-но стихне на Сході. Усі груди, пише, в орденах, як у намисті. А я, знаєш, надумав на старість сад садити. Баба моя сміється: поки сад підросте, сам у землю підеш. А я, кажу їй, не для себе, памолодь рясно підростає, рани заживуть, життя буде, і мій сад буде. Людина доти живе, доки сад садить чи яке інше добре діло робить, у кожного свій сад.

Вони помовчали, докурюючи цигарки. Богомолець всотував слова старого, як земля всотує краплі дощу, вони лягали йому на душу.

— Це ти добре сказав — життя буде, і сад буде. Тільки хотілося б більше того саду посадити, а сили вже не ті...

— У мене теж не джерелом б'є, а ледь сльозиться. Та мусиш молодитися, бо і в колгоспі ниньки рук недохватка, і дома щось треба зробити, і сусідам допомогти, багато наших годувальників на фронтах голови поклали. Час такий, що від людини вимагає по зав'язку. Таку історію написати, можна сказати, на всі віки, кому легко далось? А ти, Олександрє Олександровичу,— пробач,

упізнав тебе, зли вже зблизька роздивився, по портретах,— не сумвайся, сад ти посадив великий, усьому людові на радість, на добро, і ще доглянеш та підроснеш. І до прогої людини ти завжди душею, а не мундиром. Різні тапляються і у верхах, хіба не бачимо, не розуміємо? Чом тільки його трішки піднімуть, а він уже й розідметься, як жаба, і мурло своє від народу одвертає, і поєрх голів зирить. А ти завжди в людині людину бачишти ж наш депутат ось уже скільки годочків, кому крає знати, як не нам. Отакі вчені люди, як ти, відкрили, що того світу нема й бути не може, а є тільки наш, зний. Я там ще не бував, не знаю, але одне скажу: вже, того світу і нема, зате пам'ять народна — вона і всі ми перед нею — у чім мати народила: не з геровими паперами, не з красивими словами, а із земними ділами своїми, з тим, що за життя ми для людей робили. І повір мені, старому, Олександр Олександровичу,— пам'ять народна тебе не зобидить...

Акадмік Д. З. МАНУІЛЬСЬКИЙ:

«Він любив Україну. Тут він народився, жив, працював. Але Україну він любив такою любов'ю, яка не звужує і не закриває ширких горизонтів. Він був людиною широкогромадського світогляду, він бачив за межами України наш великий могутній Радянський Союз і любив його так, як син свою маті».

Акадмік ПАВЛО ТИЧИНА:

«Щоб людина не скоро старіла, щоб людина якомога довше жила,—ось про що ціле життя своє думав Олександр Олександрович Богдонець. І тому — життя його, думкою про безсертя позначене, само вже стало частиною езмертя.

..Олександр Олександрович, крім науки, ще зав і цінував літературу, музику, малярство. А як він любив світанки, коли з рушницею йходиш у природу! Але чи не найбільше

світанків пішло у нього на наукові дослідження — без сну, без відпочинку, ще вчора. Це теж для нього була справжня повнота життя, — коли буквально про все на світі забував він, щоб тільки відкриття зробити і людям світлом науки посвітити... І не помічав він за роботою, як уже й сонце сходить, і пташки защебетали... Як депутат Верховної Ради СРСР, він душу людську бачив кожен час. Багато ж бо зверталось до нього! І Олександр Олександрович, відчуваючи людські болі, намагався забувати болі свої, фізичні, які давно вже мали намір звалити його з ніг. Отже, здоровий дух особливо в ньому підносився тоді, коли він людям допомагав!..»

Академік М. О. ЛАВРЕНТЬЄВ:

«Олександр Олександрович у своїй особі блискуче поєднував найвидатнішого вченого, організатора і політичного діяча з найширшою перспективою. Він не тільки мав величезний авторитет і престиж серед учених, але, завдяки своїй винятковій чуйності і великій сердечній доброті, користувався любов'ю найширших мас трудящих, — він був справжнім обранцем народу. Не шкодуючи себе, своїх сил, він до останніх днів невтомно працював на благо людства і своєї Батьківщини».

З. В. БОГОМОЛЕЦЬ:

«За два дні до смерті хворий Олександр Олександрович продиктував довгий список термінових справ по Академії наук. Після порад і вказівок щодо будівництва циклофазотрона, обсерваторії, сільськогосподарського містечка, обладнання для технічних інститутів президент нагадував про кончу потребу виділити житлоплощу для родини загиблого на фронті науковця, поклопотатися про пенсію хворій лаборантці і видати, як обіцяно, нові чоботи інститутському шофєрові...»

Відпливали в тумані. По той бік острова, біля Вишгорода, протяжно гукав пароплав. Катер пробирався крізь туман повільно, ніби навпомацки. Сіра прохолодна мла напливала хмарами, ковзала по склу ілюмінаторів і скочувалася з металевої обшивки крупними, несподівано прозорими краплями. В цих хмарах було щось від спогадів, від образів минулого, що нетривкими тінями випливають із глибин пам'яті, тривожать душу і зникають, щоб знову повернутися і знову зникнути. З роками минуле все довше густіє у тебе, сьогоднішнього, а одного дня залишається, і вже назавжди, і коло часу замикається, і вже немає ні минулого, ні майбутнього, є лише ти, видовжений у часі, наче вітер у полі, невіддільний від батьків своїх і від своїх онуків. І в хвилини прозріння ти дивуєшся, як багато тобі наснилося.

Це було в ньому завжди — відчуття особистої відповідальності перед минулим і майбутнім, а не тільки перед сьогоднішнім. Але було воно десь у глибині душі, гаразд не усвідомлювалося, — так капітан корабля не думає щохвилини про зорі, по яких він звіряє курс. Тепер, коли парабола життя пройшла через свою вершину і підійшла старість, йому, Богомольцю, все частіше думалося, яка відповідальність лежала на ньому, духовному містку між минулим та майбутнім.

Йому поталанило: він — прость від людей великої сили духу, непересічного розуму, а головне — чесних. Хтось із визначних писав: ти відповідальний не за правильність, а за чесність рішення. Можливо, в чомусь вони помилялись (як легко судити їх із майбутнього нам, що знають із підручників круту параболу історії), але вони уміли любити і ненавидіти і пронесли любов і ненависть крізь усе своє життя. Мати пожертвувала собою в ім'я революційних ідеалів. Батько впродовж довгого життя залишився вірним своїм переконанням і любові до Софії — він і помер з її ім'ям на вустах. Тітка — Марія Прісецька — поїхала слідом за арештованим сином-революціонером у Сибір. Напередодні першої світової війни вона померла, там, у Мінусінську, і схоронена. Син іншої тітки — Ольги Прісецької, наживши у царських казематах сухоти, помер на її руках у вагоні поїзда, Богомолець і нині здригався від думки, що мусила пережити тої ночі Ольга Миколаївна. Вона померла уже в радянський час, персональною пенсіонер-

кою. Навіть дядько — Іван Прісецький,— що помітно поправів, повернувшись із заслання, навіть він умів жити на повну силу: помер з радості, дізнавшись, що ненависного йому царського міністра Столипіна убито...

— Діду, діду, а вже розвидніло, ходімо на палубу! — термосила його онука.

Справді, туман прозорішав, відривався від води, і в продиханих сонцем вікнинах ріка вже синіла, незвично яскрава. Вони вийшли на палубу. Богомолець закутав онуку в поли брезентовика, пригорнув до себе. Білі пасма туману пропливали повз їхні обличчя і безслідно танули в небі, поволі відкриваючи всю широчінь Дніпра, його могутнє, жилаве тіло. Богомольцеві, здається, ще ніколи за ці дні не було так добре. Він згадав слова старого колгоспника там, у лісі: «У холодку, звичайно, можна довше прожити, але нашим одногодкам не було коли холодку шукати...» Він, Богомолець, теж не шукав холодку. Усе життя він намагався робити добро, як умів, скільки мав сил. Він залишить новому поколінню, отаким, як Катруся, свої наукові ідеї. І він залишить вогонь, перейнятий ним у своєї матері. Цей вогонь не повинен гаснути. Як у доісторичну давнину: поки він горить, є рід, є плем'я, є народ, є життя. Можна по-різному цей вогонь називати, справа не в словах. Головне — підтримувати його в собі добрими справами на благо людей, пронести крізь десятиліття земного життя і передати наступним поколінням.

— Діду, діду, дивися — вчорашній катер пливе! — сколихнув його торжествуючий вигук онуки.— Ти казав, що він старенький, а поглянь — скільки плотів тягне!

Катер його імені, важко сопучи, задихаючись, справді волік три довжелезні плоти. На останньому плоту палало багаття і стояли люди з баграми. Богомолець, усміхнувшись крізь щем на очах, поцілував онуку в голівку. На видноколі виростав на гористому дніпровському березі Київ. Небо очистилося від туману, і ріка, артерія його народу, роботяща, неспинна, крізь віки, крізь тисячоліття, розпростерлась неозоро, яскраво-синя й глибока, як очі матері...

З М І С Т

1882. Втеча	7
1887. Батько і син	44
1887. Несамовита Софія	78
1891—1895. Дорога до матері	113
1892. Прощання з матір'ю	153
1945. Осінь президента	176

Дрозд В. Г.

Д75 Дорога к матери. Роман-биография. К., «Молодь», 1979. Язык украинский. 216 с.

Исполненный высокого гражданского пафоса художественно-документальный роман «Дорога к матери» — вторая книга известного украинского писателя Владимира Дрозда о семье Богомольцев.

В книге рассматриваются проблемы революционной общности поколений, духовного единения помыслов и свершений нашего современника с делами отцов.

Д $\frac{70303-009}{M228(04)-79}$ БЗ—42—7—78 4702590200

У2

Владимир Григорьевич Дрозд

ДОРОГА К МАТЕРИ

Роман-биография

«Молодь»

(На украинском языке)

Художне оформлення В. Н. Бизова
Редактор П. Ф. Кравчук
Художній редактор Р. Ф. Ліпатов
Технічний редактор М. Л. Мелько
Коректори З. М. Клещенко, Д. О. Комендантова

Інформ. бланк № 863.

Здано на виробництво 26.07.78. Підписано до друку 29.01.79.
БФ 24796. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 11,34. Обл.-вид. арк. 11,5. Тираж 50 000. Зам. № 8-326. Ціна 90 коп.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 252004, Київ-4, Пушкінська, 28.

Харківська книжкова фабрика «Комуніст» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. 31001?, Харків-12. Енгельса, 11.

---

90 коп.

